

نەلىشىر ناۋايى

مىۋىھاكىمىتى سۈلھۇغىتىپىن

(ئىككىنچى قىسىم)

نەلىشىر ناۋايى

مىللىي نەلىشىر

مىللىي نەلىشىر

ISBN 7-105-00527-0/H·27

民文 (维 2)

定价: 0.70 元

ئەلىشىر ناۋايى

مىسكەكتىن تۈزۈلگۈچى

(ئىسكەكتىن تۈزۈلگۈچى)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: خەمىت تۆمۈر
ئابدۇرۇپ چولات

ABDULCELİL TURAN

Yenidoğan Mh. 41 Sk. No.7/4

Zeytinburnu - İSTANBUL

Tel. / Fax: 0212.679 03 70

مىللەتلەر نەشرىياتى

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

«مۇھاكەمە تۇل لۇغەتەين» رسالىسىنىڭ بۇ نەشرىنى تەييارلاشتا ئەسەرنىڭ 1315-ھىجرىيىدە تۈركىيىدىكى «ئەقدام كىتابخانىسى» نەشر قىلغان نۇسخىسىدا بېرىلگەن مەتنىنى ئاساس قىلدۇق. ئەسەرنىڭ بۇ نەشرى مەتنىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تەلەپپۇزلۇق يېزىلىشى بىلەن ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يەشمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. ئەسەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يەشمىسىنى ئىشلەشتە ئاپتورنىڭ ئۇسلۇبىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ساقلاپ قېلىشقا تىرىشتۇق. ئەسەردە ئۇچرايدىغان خاس ئىسىملارغا ۋە بەزى سۆز-ئىبارلەرگە ھاشىيە ئىزاھات بەردۇق. مەتنىدىكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلمايدىغان ياكى باشقىچە ئېيتىلىدىغان سۆزلەر ئۈچۈن ئايرىم لۇغەت بەردۇق. مەتنىدىكى ھىند تىلى توغرىلۇق يېزىلغان بىرنەچچە جۈملىسىنى يەشمىدە بەرمەسلىكنى لازىم تاپتۇق.

ئەسەردىكى پارىچە شېئىرلارنى ئىزاھلاشتا يولداش مىرسۇلتان ئوسمانوۋنىڭ زور ياردىمىگە ئىگە بولدۇق. شۇڭا بۇ يەردە ئالاھىدە مىننەتدارلىق بىلدۈرمىز. ئىش جەريانىدا مۇشۇ ئەسەرنىڭ ئىسھاق رەفەت ئىشتىمان تەرىپىدىن ئىشلىنىپ، 1941-يىلى ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان تۈركچە نۇسخىسىدىن ھەم ئۆتكۈر ئەپەندىم «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1980-يىلى 1-سانىدا ئېلان

قىلغان پارچىلىرىدىن پايدىلاندىۇق. بۇ يەردە بۇ ئاپتورلارغىمۇ
رەھمەت ئېيتىمىز.
سەۋىيىمىز چەكلىك بولغانلىقتىن، ئىشىمىزنىڭ نۇقسانىمىز
بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. كىتابخانىلارنىڭ تۈزۈش ۋە تەتقىقەت-
لىرىنى سەمىمىي قارشى ئالىمىز.

مۇندەرىجە

1	نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن
1	كىرىش سۆز
1	ئەسەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يەشمىسى
	مەتنىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى بويىچە تەلەپپۇزلۇق
55	يېزىلىشى
104	لۇغەت

كىرىش سۆز

ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئەلىشىر ناۋائىنىڭ مىلادى 1499-يىلى يېزىلغان «مۇھاكەمە تۇل لۇغەتەين» (ئىككى تىل توغۇرۇلۇق مۇھاكەمە) ناملىق رىسالىسى شۇ دەۋردىكى تۈركىي ئەدەبىي تىل (چاغاتاي تىلى) نىڭ شېئىرىيەتتىكى ئورنىنى ۋە شۇ ئارقىلىق چاغاتاي ئەدەبىياتىنى قوغداش مەقسىتى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇر، ئۆزبېك خەلقلرىنىڭ تىل ۋە ئەدەبىيات تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ناۋائىي ئۆز ئەسىرىدە «تۈرك تىلى» دەپ ئاتىغان ئەدەبىي تىل شۇ دەۋردە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقلرى ئورتاق قوللانغان يازما ئەدەبىي تىل بولۇپ، قاراخانىلار دەۋرىدە «خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ تىلى» ياكى «كاشغەر تىلى» دەپ ئاتىلىپ، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ 14-ئەسىردىن كېيىنكى داۋامى ئىدى. بۇ ئەدەبىي تىل چاغاتاي ئەۋلادلىرى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئورناتقان «چاغاتاي خانلىقى» قاتارلىق ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھۆكۈمەت تىلى قىلىپ قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن «چاغاتاي تىلى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئىلىم ساھەسىدە بۇ ئەدەبىي تىلنى ئاساسەن «چاغاتاي تىلى» دېگەن

مۇشۇ نامى بىلەن ئاتايدۇ، چۈنكى بۇ ئاتالغۇ بۇ ئەدەبىي تىلنى زامان ۋە ماكان جەھەتتىن بىرقەدەر ئېنىق پەرقلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ ئەدەبىي تىلدا مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىياتمۇ ”چاغاتاي ئەدەبىياتى“ دەپ ئاتىلىدۇ.

ناۋايى بۇ ئەسىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىدا چاغاتاي تىلىنى پارس تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، چاغاتاي تىلىدىكى ئەۋزەللىكلەرنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، چاغاتاي تىلىدا ئۇقۇمنى نازۇك جەھەتلەردىن پەرقلەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان سۆزلەرنىڭ كۆپلۈكىنى، بەزى ساھەلەرگە خاس بولغان سۆز-ئاتالغۇلارنىڭ موللۇقىنى، تۇيۇق يېزىش، قاپسىيە كەلتۈرۈش قاتارلىق بەدىئىي ماھارەت ۋە سۆز تۈرلەش، سۆز ياساش ئىمكانىيەتلىرىنىڭ كەڭلىكىنى نۇرغۇنلىغان مىساللار بىلەن ئىسپاتلايدۇ؛ چاغاتاي تىلى مۇشۇنداق ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن شۇ چاقىچە بىركىم تەرىپىدىن ئىسپاتلاپ كۆرسىتىپ بېرىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ ئەۋزەللىكلەر يوشۇرۇن ھالەتتە قالغانلىقىنى، تۈركىي تىللىق شائىرلار، بولۇپمۇ ياش شائىرلار ياخشى مۇلاھىزە قىلمايلا پارس تىلىنى ئەۋزەل بىلىپ، شېئىرنى پارس تىلى بىلەن يېزىشقا بېرىلىپ كەتكەنلىكىنى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە تۈركىي تىللىق شائىرلار بارغانسېرى ئۆز ئانا تىلىنى ياخشى بىلمەيدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قېلىۋاتقانلىقىنى زور ئېچىنىش بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ ھەم ئۆزىنىڭ مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا چاغاتاي تىلى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە بەل باغلىغانلىقىنى، ئىزدىنىش نەتىجىسىدە بۇ تىلنىڭ مول بايلىقىدىن خەۋەردار بولۇپ چەكسىز غۇرۇرلانغانلىقىنى، بۇ تىلنى پۇختا ئىگىلىگەن ئاساستا بەدىئىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەڭ يۈكسەك پەللىنى

ئىگىلىگەن ئەسەرلىرىنى يارىتىشقا مۇۋەپپەق بولغانلىقىنى، ئاخىرىدا ئۆز ئىشىنىڭ خۇلاسىسى سۈپىتىدە بۇ ئەسەرنى يازغانلىقىنى ئىزھار قىلدۇ.

ناۋايىنىڭ بۇ ئەسىرىنى ئەسەر يېزىلغان دەۋر شارائىتى، ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى تەرەققىياتىدىكى رولى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ مۇھاكىمە قىلساق، ناۋايىنىڭ چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان ئۆچمەس تۆھپىسىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز، شۇنداقلا ناۋايىنىڭ يۈكسەك مىللىي غۇرۇرىدىن، ئۆز ئانا تىلىغا بولغان قايىناق مۇھەببىتىدىن، ئۆز ئانا تىلىنىڭ بايلىقىنى نامايان قىلىپ، ئۇنىڭ ئابروپىنى ئۆستۈرۈش يولىدىكى قەيسەرلىكىدىن قاتتىق تەسىرلىنىمىز.

خۇددى ناۋايى مۇشۇ رىئالىسىدە كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، ناۋايى دەۋرىدە شېئىرنى پارس تىلى بىلەن يېزىش تۈركىي تىللىق شائىرلار ئىچىدە تەبىئىي بىر ئىشقا ئايلىنىپ قالغانىدى، بۇ ئەھۋال ناۋايى ياشىغان ھەم تۈركىي تىللىق شائىرلار ئەڭ كۆپ توپلانغان مەدەنىيەت مەركىزى ھىراتتا بولۇپمۇ ئېغىر ئىدى. بۇ شائىرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى پارس تىلىنى ئۆز ئانا تىلىدىن ئەۋزەل كۆرەتتى، شېئىرنى پەقەت شۇ تىل بىلەنلا يازغىلى بولىدۇ، دەپ بىلەتتى، ئۆز ئانا تىلىنى بولسا، شېئىر يازغىلى بولمايدىغان تىل دەپ ياراتمايتتى، ئەمەلىيەتتە بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۆز ئانا تىلىنى ياخشى بىلمەيدىغان، ئۆز ئانا تىلى بىلەن يازمەن دېسىمۇ يازالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى. تۈركىي تىللىق شائىرلار ئىچىدە مۇنداق غەيرىي نورمال ئەھۋالنىڭ پەيدا بولۇشى تاسادىپىي بىر ئىش بولماستىن، بەلكى تۈركىي تىللىق خەلقلەردە مائارىپ

ئىشلىرىنىڭ پۈتۈنلەي ئىسلام مائارىپى ئىزىغا چۈشۈرۈلۈشى نەتىجىسىدە ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ زىيالىلار ئىچىدىكى تەسىرىنىڭ كۈنسەپ كۈچىيىپ بېرىشى، بەزى تۈركىي خانلىقلارنىڭ، مەسىلەن، ئىراندا قۇرۇلغان سەلجۇقلار سۇلالىسىنىڭ پارس تىلىنى دۆلەت تىلى ۋە ئەدەبىي تىل قىلىپ قوللىنىشى، بۇ رايونلاردىكى پارسىي مەدەنىيەتكە تۆمۈرىيەلەر سۇلالىسىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى، شۇ مۇناسىۋەتلەر بىلەن فىرەۋىسى، سەلمان، نىزامى، سەئىدى، ئەنۋەرى، خۇسراۋ دېھلىۋى، ھافىز شىرازى، كاتىبى، جامى قاتارلىق كاتتا شائىرلار ۋە كىلىكىدىكى يۇقىرى سەۋىيىلىك پارسىي ئەدەبىياتىنىڭ تۈركىي تىللىق زىيالىلار، بولۇپمۇ شائىرلار ئىچىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىۋالغانلىقى، ئۇنىڭ ئەكسىچە تۈركىي ئەدەبىي تىل ۋە تۈركىي ئەدەبىيات بويىچە تەتقىقات ۋە ئوقۇتۇش ئىشلىرىنىڭ بارغانسېرى ئاجىزلاپ بېرىشى، چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى ۋارىسلىق قىلغان ئەنئەنىلەرنىڭ ئۇنتۇلۇشقا باشلىغانلىقىدەك تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. گەرچە ئاناىي، سەككاكى، لۇتقى، خارەزمى قاتارلىق شائىرلار قەدىمكى تۈركىي ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىي تىل ئاساسىدا ياخشى ئەسەرلەرنى يېزىپ، چاغاتاي تىلىنىڭ شېئىرىي شەكلىنى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتىنى شەكىللەندۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن خۇددى ناۋايى ئېيتقاندەك، بۇ تۈركىيگوي ① شائىرلارنىڭ لۇتقىدىن باشقىسى يۇقىرىدا ئېيتىلغان پارسىي ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن تەڭلىشەلمەيتتى. شۇڭا

① تۈركىيگوي — ئەسەرنى تۈركىي تىل بىلەن يازغۇچى.

ئۇلار ھە دەپ كۈچىيىۋاتقان پارسىگويلىق ① ئېقىمىغا چوڭ تەسىر كۆرسىتىلمىگەنىدى. ئەھۋال ئىنتايىن ئېغىر ئىدى. ئەگەر ئىش شۇ يوسۇندا داۋاملاشسا، شانلىق ئەنئەنىلەرگە ۋارىسلىق قىلغان چاغاتاي تىلىنىڭ شېئىرىيەتتىكى ئورنىدىن مەھرۇم بولۇشى، شەكىللىنىشكە باشلىغان چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ نابۇت بولۇشى تۇرغان گەپ ئىدى.

چاغاتاي تىلى بىلەن چاغاتاي ئەدەبىياتى دۇچ كەلگەن بۇ ئېغىر خەۋپنى ئەللىرى ناۋايى ھەممىدىن چوڭقۇر ھېس قىلدى. خۇددى ئۇنىڭ "شۇ ئېھتىمالغا ھەرگىز يول قويغىلى بولمايدۇكى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ تالانت ئىگىلىرى پۈتۈنلەي پارس تىلى بىلەن شېئىر يازسۇن-دە، تۈركىي تىل بىلەن يازمىسۇن، بەلكى كۆپچىلىكى يازالمىسۇن" دېگىنىدەك، ئۇنىڭ مىللىي غۇرۇرى ئۆز ئانا تىلىنىڭ بۇ تەقدىرىگە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇشىغا يول قويمىدى. ناۋايى چاغاتاي تىلىنىڭ شېئىرىيەتتىكى ئورنىنى ۋە شۇ ئارقىلىق چاغاتاي ئەدەبىياتىنى قوغداش ئۈچۈن بەل باغلىدى. ناۋايىنىڭ قارىشىچە، بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن چاغاتاي تىلىدا ھەممە جەھەتتىن يۇقىرىدىكى پارسى ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن تەڭلىشەلەيدىغان، ھەتتا ئۇلارنى بېسىپ چۈشىدىغان شېئىرىي ئەسەرلەرنى يارىتىپ، چاغاتاي تىلىنىڭ ھەرقانداق چوڭقۇر مەزمۇن ۋە نازۇك ئۇقۇملارنى ئىپادىلەشكە، ھەرقانداق بەدىئىي ماھارەتلەرنى كۆرسىتىشكە ۋە ھەرقانداق يىرىك شېئىرىي ئەسەر-لەرنى يارىتىشقا يارايدىغان مۇكەممەل بىر ئەدەبىي تىل ئىكەنلىكىنى

① پارسىگويلىق — ئەسەرنى پارس تىلى بىلەن يېزىش.

ئەمەلدە كۆرسىتىش، يەنە بىر تەرەپتىن چاغاتاي تىلىنى پارس تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئۇنىڭدىكى ئەۋزەللىكلەرنى ئىلمىي يوسۇندا خۇلاسىلەپ كۆرسىتىپ بېرىش كېرەك ئىدى. ناۋايى شۇنى چوڭقۇر چۈشىنەتتىكى، بۇ ئىنتايىن مۇشكۈل بىر ۋەزىپە بولۇپ، بۇنىڭ ئۈچۈن تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۇنتۇلۇشقا باشلىغان ئەنئەنىلىرىنى ۋە خەلق تىلىنى پۇختا تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭ بايلىقىنى، ئۇنىڭدىكى بەدىئىي ماھارەت ئىمكانىيەتلىرىنى تولۇق ئېچىش ھەم بەدىئىي ئىجادىيەت جەھەتتە جاپالىق ئەمگەك قىلىش زۆرۈر ئىدى. لېكىن ناۋايى ئۆزىنىڭ يۈكسەك مىللىي غۇرۇرىغا، قورقۇش ۋە بىپەرۋالىقتىن خالىي تەبىئىيەتكە تايىنىپ، كۆزلىگەن مەقسىتىگە يېتەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى.

ناۋايى تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىدا توپلانغان، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەخمەت يۈكەنەكى، ئاتايى، سەككاكى، لۇتقى، خارەزمى قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدە نەزمىي ئىپادىسىنى تاپقان ئەنئەنىلىرى ۋە خەلق تىلى ئۈستىدە قېتىرقىنىپ ئىزدەندى ھەم ئىزدەنگەنسېرى تېخىمۇ غۇرۇرلىنىپ، ئۆز ئىرادىسىنى ھەسسىلەپ ئاشۇردى. ناۋايى ئۆزىنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەسىراتىنى مۇنداق يازىدۇ: "ئەقىل يېشىغا قەدەم قويغىنىدىن كېيىن ھەق سۇبھانەھۇ ۋە تائالا تەبىئىيىتىگە بەخشەندە قىلغان غارايىپچانلىق، ئەستايىدىللىق ۋە مۇشكۈلاتچىلىق روھىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن تۈركىي تىل ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشنى لازىم تاپتىم. مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگىنىمدىن كېيىن، مېنىڭ كۆز ئالدىمدا ئون سەككىز مىڭ ئالەمدىن ئارتۇق بىر ئالەم نامايان بولدى، مەن ئۇ يەردە توققۇز پەلەكتىن ئېشىپ چۈشكەن بىر زىبۇزىنەت ئاسمىنى كۆردۈم،

دۇرلىرى يۇلتۇزلاردىنمۇ جۇلالىق بىر يۈكسەكلىك ۋە بۈيۈكلۈك خەزىنىسىنى ئۇچراتتىم. ئۇنىڭ يۇلتۇزلاردىنمۇ گۈزەل گۈللەر بىلەن پۈركەنگەن گۈلشەندىگە يولۇقتۇم. ئۇنىڭ ھەرىمى ئەتراپىغا ئادەم ئايىغى يەتمىگەن، غارايىباتلىرىغا ھېچكىمنىڭ قولى تەگمىگەنىدى. ئەمما خەزىنىسىنىڭ ئېلانلىرى دەھشەتلىك، گۈلشەننىڭ تىكەنلىرى سانسىز ئىدى. مەن سەنئەت ئەھلىنىڭ دانالىرى مۇشۇ ئىلانلارنىڭ ئۆتكۈر نەشتىرىدىن قورقۇپ، بۇ خەزىنىلەردىن بەھرىمەن بولالماي ئۆتۈپتۇ، نەزم قوشۇنىنىڭ گۈلدەستىچە-لىرى مۇشۇ تىكەنلەردىن ئېھتىيات قىلىپ، بەزمىگە لايىق گۈل ئۈزلەلمەي كېتىپتۇ، دەپ ئويلىدىم. مېنىڭ يۈكسەك ئىرادەم، قورقۇش ۋە بىپەرۋالىقتىن خالىي تەبىئىيەت بۇ يەردىن ئۆتۈپ كېتىشىمگە يول قويمىدى، مەن بۇ يەرنى تاماشا قىلىپ تويمىدىم، تالانتىم لەشكەر بولۇپ، بۇ ئالەم مەيدانىدا ئات ئويناتتى، خىيالىم قۇش بولۇپ، بۇ ئالەم ئاسمىنىدا ئېگىز پەرۋاز قىلدى، دىلىم سەرراپ بولۇپ، بۇ جەۋھەرلەر خەزىنىسىدىن ھېسابسىز قىممەتلىك ياقۇت ۋە دۇرلارنى ئالدى، كۆڭلۈم گۈل تەرگۈچى بولۇپ، بۇ گۈلشەن رەيھانزارىدىن چەكسىز خۇش پۇراق گۈللەرنى يىغدى. شۇنداق قىلىپ، ئەلىشىر ناۋايى چاغاتاي تىلىنىڭ مول لېكسى-كىلىق بايلىقىنى، فونېتىكىلىق، گرامماتىكىلىق قائىدىلىرىنى ۋە ئۇنىڭدىكى بەدىئىي ماھارەت ئىمكانىيەتلىرىنى پۇختا ئىگىلەپ، بۇ تىل بىلەن شۇ دەۋرنىڭ شاھ ئەسەرلىرى بولغان «خەزائىنۇل-مەئانى» (چاردىۋان)، «خەمسە» قاتارلىق بەدىئىي ئەسەرلىرىنى مەيدانغا كەلتۈرۈشكە مۇۋەپپەقىيەت بولدى ھەم «مۇھاكەمەتۇل-لۇغەتەين» ناملىق بۇ تىلشۇناسلىق ئەسىرىنى يېزىپ چىقتى.

ئاۋايىنىڭ تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە چەكسىز ئىپتىخار بېغىشلاپ، يالغۇز پارسىگويىلارنىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن شەرق، پۈتۈن دۇنيانى قاپىل قىلغان بۇ ئەسەرلىرى چاغاتاي تىلىنىڭ شېئىرىيەتتىكى ئورنىنى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتىنى قوغداپ قېلىش بىلەنلا قالماستىن بەلكى بۇ تىل بىلەن بۇ ئەدەبىياتنى يۈكسەك بىر پەللىگە چىقىرىپ، پۈتۈن تۈركىي تىللىق خەلقلەر ۋە پۈتۈن دۇنيا ئالدىدا يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئاۋايى ئەسەرلىرى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدرىسە، مەكتەپلەرنىڭ مۇھىم بىر دەرسلىكىگە ئايلنىپ، چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىشى ۋە راۋاجلىنىشى كۈچلۈك كاپالەتكە ئىگە بولدى. شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇر، ئۆزبېك خەلقلرى ئىچىدىن چىققان شائىرلار ئەۋلادمۇئەۋلاد ئاۋايى ئىزىدىن مېڭىپ، چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتىنى تاكى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشتۇردى. غەربىي تۈركىي تىل ۋە شىمالىي تۈركىي تىلىنى ئەدەبىي تىل قىلغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر، شۇنىڭدەك شەرقتىكى باشقا خەلق زىيالىلىرىمۇ ئاۋايى ۋەكىللىكىدىكى بۇ تىل بىلەن بۇ ئەدەبىياتنى سۆيۈپ ئۆگەندى ۋە مۇشۇ ئېھتىياج ئۈچۈن چاغاتاي تىلىغا، بولۇپمۇ ئاۋايى ئەسەرلىرىگە بېغىشلانغان نۇرغۇن لۇغەت ۋە گرامماتىكا قوللانمىلىرى بارلىققا كەلدى، مەسىلەن، 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تۈزۈلگەن «بەدايىئۇل لۇغەت» ناملىق چاغاتايچە-پارسچە لۇغەت، 16-ئەسىردە تۈزۈلۈپ، كېيىن «ئابۇشقا» دەپ ئاتالغان چاغاتايچە-ئوسمانلىچە لۇغەت ۋە باشقىلار.

ئاۋايى قوغدىغان ۋە يۈكسەلدۈرگەن چاغاتاي تىلى نۇرغۇن

جەھەتلەردە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئاساس بولۇپ ئۇنى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن زىچ باغلاپ تۇرماقتا؛ بىزنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ناۋايىدىن كېيىنكى ۋەكىللىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ناۋايىنى پىر-ئۇستاز تۇتۇپ، چاغاتاي ئەدەبىياتىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى-غىچە ئېلىپ كەلدى؛ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بولغان ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، نىم شېھىد، تېيىپجان ئېلىيېۋ، ئابدۇرەھىم ئۆتكۈر قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى بۇ شائىرلارنىڭ ناۋايى ۋەكىللىكىدىكى چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە بىۋاسىتە ۋارىسلىق قىلىپ يېتىلگەنلىكىدىن دالالەت بېرىدۇ؛ بىزنىڭ كلاسسىك مۇزىكا بايلىقىمىز بولغان ئون ئىككى مۇقام ناخشىلىرىنىڭ تولىسى نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان ناۋايى غەزەللىرى بىلەن ياڭراپ كەلدى. مانا بۇلارنى ئويلىساق، ناۋايى تۆھپىسىنىڭ بىز ئۈچۈن تېخىمۇ بىۋاسىتە، تېخىمۇ قەدىرلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز.

ناۋايىنىڭ بۇ رىسالىسى بىزگە چاغاتاي تىلى تەتقىقاتى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللارنى يەتكۈزۈپ بەرگەن-لىكى بىلەنمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە. بولۇپمۇ ناۋايىنىڭ بۇ ئەسەردە چاغاتاي تىلىدىكى قاپچىك ئىمكانىيەتلىرىنى بايان قىلىپ، چاغاتاي يېزىقىدىكى "ۋاۋ" (و) ھەرپىنىڭ "ئوت" (كۆيىدىغان ئوت)، "ئوت" ("ئۆتمەك" پېئىلىنىڭ بۇيرۇق شەكلى)، "ئوت" ("ئۆتماق" پېئىلىنىڭ بۇيرۇق شەكلى)، "ئوت" ("ئۆتمەك" پېئىلىنىڭ يىلتىزى) سۆزلىرىنىڭ تەركىبىدە كەلگەندەك تۆت خىل لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەنلىكى چاغاتاي

تېلىدىمۇ خۇددى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكىگە ئوخشاشلا تۆت خىل لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ئىنتايىن ئېنىق ھەم بىردىنبىر پاكىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، ناۋايى ئۆز رىئالىتىدا چاغاتاي تىلىنى پارس تىلى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئىككى تىلنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى ئەمەس، بەلكى چاغاتاي تىلىنىڭ پارس تىلىغا قارىغاندا ئەۋزەللىككە ئىگە بولغان نۇقتىلىرىنىلا نەزەردە تۇتىدۇ. مۇنداق قىلىش ئانچە مۇۋاپىق بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ رىئالە پارس تىلى تۈركىي تىلىدىن ئەۋزەل دەپ تونۇلۇپ كەتكەن شارائىتتا شۇ خىل تونۇشقا رەددىيە بېرىش نۇقتىسىدىن يېزىلغانلىقى ئۈچۈن بۇنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. لېكىن ناۋايى كۆرسەتكەن شۇ نۇقتىلارغا ئاساسەنلىنىپ تۈركىي تىل پارس تىلىدىن ئەۋزەل دېگەن خۇلاسەنى چىقىرىشقا بولمايدۇ، چۈنكى ئەتراپلىق سېلىشتۇرۇلسا، پارس تىلىنىڭ تۈركىي تىلىدىن ئەۋزەل جايلىرىمۇ تېپىلىدۇ. خالىس مەيداندا تۇرۇپ ئېيتقاندا، تۈركىي تىل بىلەن پارس تىلى بىر-بىرىدىن قاليدىغان تىللار ئەمەس. ناۋايىنىڭ تۆھپىسى دەل تۈركىي تىلىنىڭ پارس تىلىدىن قېلىشمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ، پارس تىلى تۈركىي تىلىدىن ئەۋزەل دېگەن تونۇشقا كۈچلۈك رەددىيە بەرگەنلىكىدە.

ناۋايىنىڭ بۇ رىئالىتىگە ھازىرقى كۆز بىلەن نەزەر سالىساق، ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ دەۋر چەكلىمىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بەزى نۇقتىلار، ھەتتا خاتا كۆز قاراشلارنىڭ بارلىقىنىمۇ كۆرىمىز. مەسىلەن، ئەسەردە تىللارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھېچقانداق ئىلمىي ئاساسى بولمىغان دىنىي رىۋايەتلەر بويىچە چۈشەندۈرۈلىدۇ. تىللارغا

دەرىجە بېرىلىپ، ئەرەب تىلى مۇقەددەس تىلغا، پارس تىلى بىلەن تۈركىي تىل ئادەتتىكى تىلغا، ھىند تىلى بولسا ئەڭ تۆۋەن دەرىجىلىك تىلغا ئاجرىتىلىدۇ ۋە ھىند تىلغا قارىتا بىرمۇنچە كەمسىتىش، مەسخىرە قىلىش خاراكتېرىدىكى باھالار بېرىلىدۇ. ئەسەرنى ئوقۇغاندا مۇنداق نۇقتىلارغا تەنقىدىي مۇئامىلىدە بولۇشنى ئەستىن چىقارماسلىق كېرەك.

خەمىت تۆمۈر

ئابدۇروۋ پولات

1988-يىل 15-ئاپرېل.

ئەسەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر

تىلىدىكى يەشمەسى

ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللاننىڭ ئىسمى بىلەن
باشلايمەن

ئىنساننى ھەممە خەلققاتتىن تىل شەرىپى بىلەن ئۈستۈن
ۋە سۆزلىشىش لەززىتى بىلەن يۈكسەك قىلغان ئاللاتائالغا سانسىز
تەشەككۈر ۋە تۈگىمەس ھەمدۇسانالار بولسۇن.

رۇبائى

ئەي سۆز بىلەن قىلغان ئافەرىنىش ئاغاز،
ئىنساننى ئارادا ئەيلەگەن مەھرەمى راز.
چۈن كۈنغەيەكۈن سەفەسىگە بولدى تىراز،
قىلغان ئانى نۇتقىلە بارىدىن مۇمتاز ①.

سۇبھانى ئاللا، بۇ نېمىدېگەن ئۇلۇغ قۇدرەت: ئۇ ئىنسانغا
”ئادەمنىڭ لېيىنى قىرىق سەھەر ئۆز قولۇم بىلەن يۇغۇردۇم“
سۆزىنىڭ مەزمۇنى بويىچە ”ھەممە سۆزنى ئۈگىنىۋېلىش“ قابىلىيىتىنى
بەردى ۋە ئۇنى ”سۆزلىگۈچى“ نامىغا ئىگە قىلدى. ئىنسان بۇ

① ئەي تىلى بىلەن يارىلىشقا باشلىغان ئىنساننى بىر - بىرىگە سىرداش
قىلغان خۇدا، ئۇ شۇنىڭ ئۈچۈن يارالمىشنىڭ زىننىتى بولدىكى،
سەن ئۇنى نۇتقى بىلەن ھەممىسىدىن سەرخىل قىلدىڭ.

ئۇتۇق شاراپىتىدىن ھەممە مەخلۇقاتتىن ئۈستۈن تۇردى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەممىدىن ئىمتىيازلىق بولدى.

رۇبائى

يەنىكى چۇ ئالەمنى ياراتتى مەئبۇد،
ئالەم ئېلىگە قۇدرەت ئىلە بېردى ۋۇجۇد.
ئىنسان ئىدى مەقسۇد بولدى مەۋجۇد،
ئىنساندىن ھەم ھەببى ئېردى مەقسۇد^①.

شۇنداق بىر سۆزلىگۈچى بولغانىكى، ئەرەب خۇش تىللىرى^②
يېتىكلىك ساداسىنى دۇنيا گۈلشەنىدىن ئاشۇرغاندا، ئۇنىڭ
بۇلبۇلۇۋار تىلى ”مەن ھەممىڭلاردىن خۇش تىل“ دېگەن كۈيىنى
ياڭرىتىپ ئۇلارنى تىلىدىن قالدۇرۇپ، ۋاراڭ-چۇرۇڭنى باستى.

رۇبائى

ئول ۋەقتىكى نى ئالەم ئىدى نى ئادەم،
قىلمايدۇر ئىدى بۇلارنى سۇنىئ ئىلكى رەقەم.
چۈن ئول ئۆزىنىڭ خىلقەتتىن ئۇردى دەم،
مەنتۇقى ئىدى ”كۈنتۇ نە بىيەن“ فەفھەم^③.

① خۇدا بۇ ئالەمنى ياراتقاندا، ئۆز قۇدرىتى بىلەن ھەممىگە گەۋدە بەردى. كۆزلەنگىنى ئىنسان ئىدى، ئۇ پەيدا بولدى. ئىنساندىن ھەم پەيغەمبىرى كۈتۈلگەن ئىدى.

② بۇ يەردىكى ”خۇش تىل“ ئاتالغۇسى ”سۆز ئۈستىسى“ دېگەن مەنىدە ئەرەب تىلىدىكى ”فۇسەھا“ سۆزىگە تەڭكەش قىلىندى.

③ ئۇ چاغدا ئالەممۇ، ئادەممۇ يوقىدى، قۇدرەت قولى ئۇلارنى تېخى بارلىققا كەلتۈرمىگەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يارالغانلىقىنى جاكالاپ ”مەن پەيغەمبەرمەن“ دېدى، بۇنى چۈشەن.

ئاللا ئۇ ياخشىلارنىڭ ياخشىسى، پاكىلارنىڭ دوستىغا بەخت ئاتا قىلدۇ. سۇن، ئۇنى ئامان - ئېسەن قىلىسۇن، ئۇنىڭغا چەكسىز سالام ۋە ئېھتىرام. سۆز ئەھلى ئورمىسىنىڭ باش تەرگۈچىسى، سۆز ئۇنىچىلىرى خەزىنىسىنىڭ ئىشەنچلىك قوغدىغۇچىسى، نەزم گۈلىستانىنىڭ خۇش ناۋا بۇلبۇلى يەنى ناۋايى تەخەللۇسلۇق ئەلىشىر (خۇدا ئۇنىڭ گۇناھلىرىنى كەچۈرسۇن ۋە يېتىشىزلىكلىرىنى تولۇقلىسۇن) مۇنداق دەيدۇ:

سۆز ئۇنىچىدۇر، ئۇنىڭ دېڭىزى كۆڭۈلىدۇر. كۆڭۈل پۈتۈن مەنلەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەم قىلغۇچىدۇر. گۆھەر دېڭىزدىن غەۋۋاس ۋاسىتىسى بىلەن چىقىپ ئۆز جىلۋىسىنى نامايىش قىلىدۇ ۋە گۆھەر شۇناسلار ئىچىدە ئۆز قىممىتىنى تاپىدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش، كۆڭۈلدىكى سۆز ئۇنىچىلىرىمۇ نۇتۇق شەرىپىگە شۇ ئىشنىڭ ماھىرلىرى ۋاسىتىسى بىلەن ئېرىشىپ ئۆز كۆركىنى تاپىدۇ ۋە ئۆز قىممىتى ھەم مەرتىۋىسىگە قاراپ يېيىلىدۇ ۋە شۆھرەت قازىنىدۇ. گۆھەرنىڭ قىممىتى دەرىجىسى بەك كۆپتۇر، ھەتتا بىر تەڭگىدىن يۈز تۈمەن تەڭگىگىچە دېسىمۇ بولىدۇ.

قىتئە

ئىنجۇنى ئالسەلەر مۇفەررىھ ئۈچۈن،
مىڭ بولۇر بىر دېرەمگە بىر مىسقال.
بىر بولۇر ھەمكى شەھ قۇلاققا سالۇر،
قىممەتى مۈلك ئەبىرەسى ئەمۋال ①.

① ئۇنىچىنى دورىلىق ئۈچۈن ئالسا، مىسقىلى بىر دېرەمدىن مىڭلاپ بولىدۇ. ئەگەر ئۇنى شاھ قۇلاققا ئاسسا بىرلا بولىدۇكى، ئۇنىڭ قىممىتى مەملىكەت مۈلكى بىلەن باراۋەر بولىدۇ.

سۆز ئۇنچىلىرىنىڭ دەرىجە پەرقى بۇنىڭدىنمۇ زور بولىدۇ. بۇ پەرق شۇ دەرىجىگە يېتىدۇكى، ياخشىلىرىنىڭ شارائىتىدىن ئۆلۈك تەنگە جان كىرىدۇ، يامانلىرىنىڭ كاساپىتىدىن تىرىك تەنگە ھالاكەت زەھىرى يېتىدۇ.

قىتئە

سۆز گەۋھەرىدۇركى، رۇتبەسىنىڭ

شەرىھىدەدۇر ئەھلى نۇتق ئاجىز.

ئاندىنكى ئېرور خەسسى مۇھلىك،

كۆرگۈزگىچەدۇر مەسىھى مۆئەجىز^①.

سۆزنىڭ تۈرلىرىنى چۈشىنىش ۋە تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ تەس. مۇبالغە قىلماي، قىسقىچە بايان قىلغاندىمۇ يەتمىش ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ ۋە ھەر قىسمى يەتمىش ئىككى پىرقىنىڭ تىلىدىن دالالەت بېرىدۇ. پەقەت شۇنداقلا ئېيتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، دۇنيانىڭ يەتتە ئىقلىمىنىڭ ھەر ئىقلىمىدا قانچىلىغان مەملىكەتلەر بار ۋە ھەر مەملىكەتتە قانچىلىغان شەھەرلەر، شەھەرچىلەر، كەنتلەر بار ۋە ھەر دالدا قانچىلىغان سەھرا،لىق خەلقلەر، ھەر تاغدا قانچىلىغان قەبىلىلەر بار. ھەر جامائەتنىڭ تىلى ئۆزگىلەرنىڭ كىدىن، ھەر گۇرۇھنىڭ گېپى باشقىلارنىڭكىدىن باشقىچە بولىدۇ ۋە ھەربىرى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەر بىلەن ئۆزگىلەردىن پەرقلىنىدۇ، خۇددى ئۇچار قۇشلارنىڭ، ھايۋاناتلارنىڭ ۋە

① سۆز گەۋھەرلىرىنىڭ دەرىجە پەرقىنى شەھلەشكە نۇتۇق ئىگىلىرى ئاجىزلىق قىلىدۇ، ئۇنىڭ يامىنىدىن ھالاكەت كەلسە، ياخشىسى ئەيسا مۆجىزىسىنى كۆرسىتىدۇ (ئۆلۈككە جان كىرگۈزىدۇ).

يېرتقۇچلارنىڭ ھەر خىلىنىڭ ئۆزىگە خاس ۋارقىراش، ئۈندەش، سايراشلىرى بولغىنىغا ئوخشاش.

بىراق، تىلدىن كۈتۈلگىنى مەندۇر. شۇڭا مەخلۇقات ئىچىدە مەنىلەر مەنبەسى بولغان ئىنسان كۆزدە تۇتۇلۇپ، سۆز ئۇنىڭ سۆزى ئۈستىدە، گەپ ئۇنىڭ گېپى توغرىلۇق بولىدۇ.

ئەمدى سۆز بايانىغا ۋە گەپ داستانغا كېلەيلى: يۇقىرىدا ئېيتىلغان خىلمۇخىل شەھەر، يېزا، تاغ، سەھرا، ئورمان ۋە ئاراللاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ ھەممىسى مەنىنى سۆز بىلەن ئىپادىلەيدۇ، تىل ئارقىلىق پىكىرلىشىدۇ. ئەرەب تىلى گۈزەللىك ۋە يېتىكلىك جەھەتتە ھەممە تىللاردىن ئىلگىرى تۇرىدۇ. بۇ نۇقتىدا سۆز ئەھلىدىن ھېچقايسىسىنىڭ داۋاسى يوق، ھەممىسى بۇنى توغرا

دەيدۇ ھەم ئۇنىڭغا قايىل بولىدۇ، چۈنكى ئاللاننىڭ كالامى بۇ تىل بىلەن نازىل بولغان، پەيغەمبىرىمىزنىڭ ھەدىسلىرىمۇ بۇ تىل بىلەن سۆزلەنگەن. كاتتا ئەۋلىيالار ۋە ئالىي مەرتىۋىلىك ماشايىخلار ئىلگىرى سۈرگەن ھەقىقەت، تەلىماتلار ۋە قىممەتلىك چۈشەنچىلەرمۇ شۇ قۇتلۇق سۆز، شۇ مۇبارەك تىل بىلەن مەيدانغا كەلگەن. ئاللا،

ئاللا، ئۇ ھاياتبەخش باغدا شۇنداق گۈزەللىكلەر، ئۇ ئارامبەخش گۈلشەندە شۇنداق نازاكتەلەر باركى، ئۇنىڭ باغۋەنى "گىيالارنى، زىرائەتلەرنى ئۆستۈرمەك ۋە قات-قات جەننەتلەر بىنا قىلماق ئۈچۈن بۇلۇتلاردىن ئۇلۇغ سۇلارنى چۈشۈردۇق" دېگەن ئايەت بىلەن بايان قىلىدۇ. ئۇنىڭ خۇش ناۋا بۇلبۇلى نەبىلىك بايانى ۋە پەيغەمبەرلىك نەغمىسىنى ياڭرىتىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغان قۇشلارنىڭ بەزىلىرى "يوپۇقلار ئېچىۋېتىلگەن ھالەتتىمۇ ئىشەنچىم مۇندىن ئاشمايدۇ" دەپ سايرايدۇ، باشقىلىرى يېقىملىق كۈيلىرى بىلەن

توغرىلىق، ھەققانىيەت، يېتىلىش، تولۇش يوللىرىنى كۆرسىتىدۇ.

بېيىت

كى تا بولغاي جەھان باغى بۇ گۈلشەن مېۋىدار ئولسۇن،

ھەرىمىدە بۇ بۇلبۇللارغە بۇ گۈلباڭ بار ئولسۇن①.

بۇنىڭدىن كېيىن تۇرىدىغان مۇھىم ئۈچ خىل تىل بار. بۇلارنىڭ شاخلىرى ۋە تارماقلىرى ئىنتايىن كۆپ. ئاساسلىق تىللارنىڭ مەنبەسى مۇشۇ ئۈچ تىل يەنى تۈرك، پارس ۋە ھىندى تىللىرىدۇر. بۇ تىللارنىڭ مەنبەسى نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغۇللىرى بولغان يافەس، سام ۋە ھاملارغا بېرىپ تاقىلىدۇ، بۇنىڭ قىسقىچە بايانى مۇنداق:

نۇھ ئەلەيھىسسالام توپان ئاپىتىدىن نىجات تېپىپ قۇرۇقلۇققا چىققاندا، بۇ ئالەمدە ئىنسان جىنسىدىن ئەسەر قالمايىغان ئىدى. نۇھ ئەلەيھىسسالام تارىخچىلار تەرىپىدىن “ئەبۇتتۈرك” دەپ ئاتالغان يافەسنى خەتتا مەملىكىتىگە ئەۋەتتى، “ئەبۇلقارس” دەپ ئاتالغان سامنى ئىران ۋە تۇران مەملىكەتلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ھاكىم قىلدى، “ئەبۇلھىند” دەپ ئاتالغان ھامنى بولسا، ھىند يۇرتىغا ئەۋەتتى. بۇ ئۈچ پەيغەمبەر زادىنىڭ بالىلىرى ۋە نەۋرىلىرى شۇ يەرلەردە ئاينىپ كۆپەيدى، يافەسنىڭ ئوغلى تۈركلەرنىڭ بوۋىسىدۇر. ئۇنى تارىخچىلارنىڭ ھەممىسى پەيغەمبەرلىك تاجى بىلەن ھەممىدىن يۈكسەك بولدى، رىسالەت مەنىسى بىلەن قېرىنداشلىرىدىن ئۈستۈن تۇردى دەيدۇ. دېمەك تۈرك، پارس ۋە

① جاھان بېغى مۇشۇنداق مېۋىلىك گۈلشەن بولۇپ تۇرىۋەرسۇن،

ئۇنىڭ قويندا بۇلبۇللار مۇشۇنداق سايراۋەرسۇن.

ھىندى تىللىرى يافەسىنىڭ، سامنىڭ ۋە ھامنىڭ بالىلىرى، نەۋرىلىرى ۋە نەۋرىلىرىنىڭ نەۋرىلىرى ئارىسىدا مانا شۇ يوسۇندا يېپىلدى... بۇ يەردە ئەرەب تىلى بەك يۇقىرى شەرەپ ۋە ئالىي مەرتىۋىگە ئىگە بولغانلىقى، ھىندى تىلى بولسا تولىمۇ تۆۋەن دەرىجىلىك بولغانلىقى سەۋەبلىك ئارىدىن چىقىرىلىپ، پەقەت تۈركىي تىل بىلەن پارس تىللىرى مۇھاكىمىگە قويۇلىدۇ.

شۇ نەرسە مەلۇمكى، تۈركلەر سارتلارغا ① قارىغاندا ئۆتكۈر ۋە ئىدراكلىق، يارىتىلىش جەھەتتىن ساپ خەلقئۇر. سارتلار بولسا، چۈشەنچە، ئىلىم ۋە پىكىر قىلىشتا تۈركلەرگە قارىغاندا مۇپەسسىل ۋە چوڭقۇردۇر. بۇ ھال تۈركلەرنىڭ توغرىلىقى ۋە تۈز كۆڭۈل-لىكىدىن، سارتلارنىڭ ئىلىم ۋە ھۈنەرلىرىدىن ئېنىق كۆرۈنىدۇ. ئەمما تىللىرىدا ئۈستۈنلۈك ۋە ئۆكسۈكلۈك جەھەتتىن پەرق بەك چوڭ. سۆز-ئىبارە يارىتىشتا تۈركلەر سارتلاردىن ئىلگىرى تۇرىدۇ. ئۇلار ئۆز تىلىدا مەنىلەرنى پەرقلىنىدۇرىدىغان سۆزلەر جەھەتتىن شۇ قەدەر ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولغانكى، خۇدا خالىسا، ئۆز مۇرىتىدە بايان قىلىنىدۇ. تۈركلەرنىڭ ئۇيغۇنلىشىش ئىقتىدارىنىڭ سارتلارنىڭكىدىن ئارتۇقلىقىغا دەلىل-ئىسپات بۇنىڭدىن لايىق بولمايدۇكى، تۈركلەر بىلەن سارتلاردا ياشلارنىڭ، قېرىلارنىڭ، چوڭلارنىڭ، كىچىكلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ئوخشاش دەرىجىدە بولۇپ، ئۇلار ئۆزئارا ئالاقىلىشىدۇ، گەپلىشىدۇ، يەنە كېلىپ، سارتلاردا بىلىم ۋە زېھىن-ئەھلى كۆپرەك، تۈركلەردە بولسا بىلىمسىز ۋە

① بۇ ئەسەردە تۈركىي تىللىق خەلقلەر "تۈرك" دەپ، پارىسىي تىللىق خەلقلەر "سارت" دەپ ئاتالغان.

ساددا كىشىلەر سارتلارغا قارىغاندا كۆپرەك. شۇنداق بولۇشقا قارماي، تۈركلەرنىڭ چوڭىدىن كىچىكىگىچە، پۇقراسىدىن بېگىگىچە دېگۈدەك پارس تىلىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ. ھەممىسى ئۆز ئەھۋالىغا يارىشا سۆزلىيەلەيدۇ، بەزىلىرى ئىنتايىن كېلىشتۈرۈپ سۆزلەيدۇ. ھەتتا تۈرك شائىرلىرى پارس تىلىدا گۈزەل شېئىر ۋە شېئىرىن ماقالىلەرنىمۇ يازالايدۇ. لېكىن سارت ئۇلۇسىنىڭ ئەڭ تۆۋەندىدىن ئەڭ يۇقىرىسىغىچە، ئاممىسىدىن دانىشمىنىگىچە ھېچقايسىسى تۈركچە سۆزلىيەلمەيدۇ ھەم تۈركچە سۆزنى چۈشەنەلمەيدۇ. يۈزدىن بەلكى مىڭدىن بىرى تۈركچە ئۆگىنىپ سۆزلىسىمۇ، ئاڭلىغان ئادەم ئۇنىڭ سارت ئىكەنلىكىنى بىلىۋالىدۇ، نەتىجىدە سۆزلىگۈچى ئۆز سۆزى بىلەن ئۆزىنى مەسخىرە قىلغاندەك بولىدۇ. تۈركلەرنىڭ سارتلارغا قارىغاندا ماسلىشىشچان ئىكەنلىكىگە بۇنىڭدىن كۈچلۈك دەلىل يوقكى، سارتلارنىڭ ھېچقايسىسى بۇنى ئىنكار قىلىشقا يېتىنالمىدايدۇ. تۈركىي تىلدا پىكىرنى مۇبالىغە يولى بىلەن ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان بىر مۇنچە نازۇك ئۇقۇملۇق سۆزلەر يارىتىلغانكى، بۇنى شۇ تىلنىڭ ئالىملىرى چۈشەندۈرۈپ بەرمىگىچە، باشقىلار ئۇنىڭ تېگىگە يېتەلمەيدۇ. مەسىلەن، قورۇقشاماق (قۇرۇشماق)، ئۆڭدەيمەك (ئوڭلانماق)، چېكىرمەك (ئۇيقۇسىزلانماق)، دوم-سايماناق، ئۇمۇنماق (تەمە قىلماق)، ئوسانماق (بەزمەك)، ئىگىرمەك، ئىگەرمەك، ئۆخرەنمەك (باتۇر بولۇۋالماق)، تارتىماق (سىقىلماق)، ئالداماق، ئارغاماق (ھىيلە بىلەن يەڭمەك)، ئىشەنمەك، ئىگەنمەك (يارىلانماق)، ئايلانماق، ئىگرەنمەك (ئىگىرىماق)، ئاۋۇنماق، قىستاماق (قىستىماق)، قىيناماق (ئەيىبلەمەك)، قوزغالماق، ساۋرۇلماق (سورۇلماق)، چاپقالماق، قىزغانماق، نىكەمەك (تەڭلىمەك)،

سىلانماق (ئىززەتلەنمەك)، تانلاماق (تاللىماق)، قىمىرداماق (قىمىرلىماق)، سېرىمەك (سەپمەك، چاپماق)، سىرمەمەك (سېرىپ ئالماق، يۇلۇپ ئالماق)، سىرىقماق (سىغماق)، سىغىنماق (پاناھ قىلماق)، قىلىماق (قىلماق)، يالىنماق (يېلىنماق، يېلىنچىماق)، مۇڭلانماق، ئىندەمەك (ئۈندىمەك)، تېرگەمەك (تەرگىمەك، سۈرۈش-تۈرمەك)، تېۋرەمەك (سانجىماق، تىكمەك)، قىڭغايماق، سىڭرەمەك (يۇمۇلداپ يىغلىماق)، ياشقماق (ياشماق)، ئېسقارماق (خىيال قىلماق)، كۆڭرەنمەك (ئۆزىچە غەزەپلىنىپ سۆزلىمەك)، سىپاماق (سىپىماق)، قارالماق (قارلىماق)، سۈركەنمەك، كۆيمەنمەك (باھانە قىلماق)، ئىگرانماق (ئىگىرماق)، تۆشەلمەك (يېپىلماق)، مۇنغايماق (مۇڭلانماق)، كۆرۈكسەمەك (كۆرگۈسى كەلمەك، سېغىنماق)، بۇ شۇرغانماق (ئىچى پۇشماق، ئازابلانماق)، بۇخساماق (نالە قىلماق، بوغۇلماق)، كىركىنمەك (چايقالماق، پۇلاڭلىماق)، بۇسماق (مۆك-مەك)، بۈرمەك (پۈرمەك)، تۈرمەك، تامشماق، سىپقارماق (شورماق، سۈمەرمەك)، چۆركەنمەك (كۆيمەك)، ئۆرتەنمەك، سىزغۇرماق (سىزلاتماق)، چوپرۇتسماق (تۈزلىمەك)، جىرغاماق (زوقلانماق)، بېچىماق (پېچماق، كەسمەك)، سىڭۈرمەك (سىڭىرمەك)، كۆندەلەت-مەك (ئەگمەك)، كۆمۈرمەك (غاچىماق)، بېكىرمەك (چىڭىماق)، گۆڭۈردەمەك (گۈدۈڭلىمەك، تۆۋەن ئاۋازدا سۆزلىمەك)، كېنەرگەمەك (يېپىلماق)، گېزەرمەك (ئۆگمەك)، دوپتولماق (توپلانماق)، چىداماق (چىدىماق)، تۈزمەك، قازانماق (قازانماق)، قىچىغلاماق (قىچىغىل-ماق)، كەڭىرمەك (كېڭەيمەك)، ياداماق (يادىماق، ئورۇقلىماق)، قاداماق (قادىماق)، چىنقانماق (يانماق، شوخشماق)، كۆندۈرمەك، سۆندۈرمەك (ئۆچۈرمەك)، سۇقلاتماق (شەيدا قىلماق) — بۇ يۈز

سۆزنىڭ ① ھېچقايسىسىغا پارس تىلىدىن لايىق سۆز تېپىلمايدۇ. سارتلار ھەتتا بۇ سۆزلەرنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ مەنەسىنى چۈشىنەلمەيدۇ. ئۇلار بۇ ئۇقۇملارنىڭ بەزىلىرىنى ئىپادىلەمەكچى بولسا بىرنەچچە سۆزدىن تەركىب تاپقان ئىبارىلەرنى تۈزۈشكە مەجبۇر بولىدۇ، شۇنىڭدىمۇ ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ ياردىمىگە تايىنىدۇ. تۈركىي تىلىدا بۇ خىلدىكى سۆزلەر ناھايىتى كۆپ، بىز قارشى پىكىردە بولغۇچىلارنى قايىل قىلىش ئۈچۈن يۇقىرىدا ئېيتىلغان يۈز سۆزدىن بىرنەچچىسىنىڭ قانداق ئىشلىنىشىنى مىسال تەرىقىسىدە كۆرسىتىپ ئۆتەيلى:

كائىت شائىرلارنىڭ مەي تەسۋىرىدە مۇبالىغە قىلىشنى بىر ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان دېسىمۇ بولىدۇ. ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدا مەي ئىچىشنىڭ ئۇسۇلىنى نازۇك جەھەتلەردىن پەرقلەندۈرۈپ ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر ئىنتايىن كۆپ قوللىنىلغان. بۇ سۆزلەرنىڭ بىرى “سىپ-قارماق” بولۇپ، بۇنىڭدىن ئارتۇق مۇبالىغىنى تېپىش تەس. تۈركىي شېئىرىدا مۇنداق بىر باشلانما بېيىت بار:

بېيىت

ساقىيا تۇت بادە كىم بىرلەھزە ئۆزۈمدىن باراي،
شەرت بۇكىم، ھەر نېچە تۇتساڭ لەبا لەب سىپقاراي ②.
بۇ “سىپقاراي” سۆزى ئىپادىلىگەن ئۇقۇمنى پارسچە شېئىرىدا

① بىز ئاساسلانغان مەتندە توقسان سەككىز سۆز بېرىلگەن. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنى ھازىرچە ئېنىقلاپ چىقالمىغانلىقىمىز ئۈچۈن بۇ يەرگە كىرگۈزۈلمىدۇ.

② ئەي ساقى، ماڭا مەي ئۇزات، مەن ئۇنى ئىچىپ بىردەم ئۆز خۇدۇمنى يوقىتاي. شۇنى شەرت قىلىمەنكى، ھەرقانچە تولدۇرۇپ قۇيساڭمۇ بىراقلا سۈمۈرىمەن.

ئىپادىلەشكە توغرا كەلسە، نېمە ئىلاج قىلغىلى بولسۇن. تۈركىي تىلىدىكى شۇ خىل سۆزلەرنىڭ يەنە بىرى “تامشماق” بولۇپ، بۇ سۆز مەنىنى بىراقلا ئىچىۋەتمەي، ئاز-ئازدىن ئىچىپ لەززەتلىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ نازۇك ئۇقۇمنىڭ تۈركىي شېئىردا قانداق ئىپادىلەنگەنلىكىنى مۇنۇ باشلانما بېيىتتىن كۆرۈشكە بولىدۇ:

ساقى چۇ ئىچىپ مەڭا تۇتار قوش،

تامشى-تامشى ئانى قىلاي نوش^①.

“بۇخساماق” سۆزى بىر تۈركىي شېئىرنىڭ باشلانما بېيىتىدا مۇنداق قوللىنىلغان:

بېيىت

ھىجر ئەندۇھىدە بۇخسامىن بىلە ئالمان نىتەي،

مەي ئىلاجىمدۇر قويۇپ دەيرىغە ناغە ئەزم ئىتەي^②

پارسىيىگوي تۈرك بەگلەر ۋە بەگزادىلەر “بۇخساماق” ئۇقۇمىنى پارس تىلى بىلەن ئىپادىلىمەكچى بولسا، قايسى سۆزنى قوللىنار؟ شېئىرنىڭ ئاساسى ۋە مەركىزى ئىشققا باغلىنىدۇ. ئاشقىلىقتا يىغلاشتىن تولاراق يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ھالەت يوق، لېكىن يىغلاش ھەر خىل بولىدۇ. “يىغلامسىنماق” سۆزى تۈركىي شېئىردا مانا مۇنداق قوللىنىلغان:

① ساقى ئۆزى ئىچىپ، ماڭا قوش قەدەھ تۇتتى. مەن ئۇنى تامشىپ -

تامشىپ ئىچمەن.

② جۇدالىق دەردىدە تۇنجۇقۇپ نېمە قىلارمىنى بىلەلمىدىم، قويۇپ

مەيخانغا ماڭماقتىن باشقا نېمە ئىلاجىم بولسۇن.

بېيىت

زاھىد ئىشقىن دېسەكى قىلغاي فاش،
يىغلامسىنۇرۇ كۆزىگە كېلىمەس ياش ①.
”ئىگراماق” بىلەن ”سىگرەمەك” دەرت بىلەن يوشۇرۇنچە ئاستا
يىغلاش مەنىسىدە بولۇپ، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوڭ پەرق يوق.
تۈركچىدە مانا مۇنداق بىر باشلانما بېيىت بار:

بېيىت

ئىستەسەم دەۋر ئەھلىدىن ئىشقىڭنى پىنھان ئەيلەمەك،
كېچەلەر گاھ ئىگراماقدۇر ئادەتتە گاھ سىگرەمەك ②.
پارس تىلىدا بۇ سۆزلەرگە لايىق سۆز يوق. ئۇ ھالدا شائىر
نېمە قىلالىسۇن؟ ”سىقتاماق” سۆزى ”يىغلاماق” نىڭ مۇبالىغە بىلەن
ئېيتىلىشى بولۇپ، تۈركىي شېئىردا مۇنداق قوللىنىلغان:

بېيىت

ئۇل ئايكى كۈلە - كۈلە قىراغاتتى مېنى،
يىغلاتتى مېنى دىمەيكى سىقتاتتى مېنى ③.
ئۇن سېلىپ يىغلاش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ”ئۆكۈرمەك” سۆزى
بىر تۈركىي شېئىرنىڭ باشلانما بېيىتىدا مۇنداق قوللىنىلغان:

① زاھىد ئىشقىنى ئاشكارا قىلماقچى بولسا، كۆزىدىن ياش چىقارماي

يىغلامسىرايدۇ.

② ئىشقىڭنى خەقتىن يوشۇرماقچى بولسام، ئادەتتە كېچىچە گايى ئىگراپ،

گاھى ئۆكسۈپ يىغلاشتۇر.

③ ئۇ گۈزەل كۈلە - كۈلە مېنى چەتلەتتى، مېنى مۇنداقلا يىغلاتتىمىدى،

بەلكى زار - زار يىغلاتتى.

بېيىت

ئىشىم تاغ ئۆزرە ھەر يان ئەشەك سەيلاپنى سۈرمە كدۇر،
فىراق ئاشۇبىدىن ھەر دەم بۇلۇت ياڭلىغ ئۆكۈرمە كدۇر ①.
پارس تىلىدا "ئۆكۈرمەك" بىلەن باراۋەر كېلىدىغان سۆز بولمىغان.
لىقى ئۈچۈن، پارسىيگوي شائىر مانا مۇشۇنداق بىر نازۇك ئۇقۇمنى
ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالدۇ. يەنە "يىغلاماق" نىڭ
"ئۆكۈرمەك" تۈرى بىلەن قاتارداش "ئىنچىكىرمەك" تۈرىمۇ بولۇپ،
ئىنچىكىرمەك ئاۋازدا يىغلاشقا قارىتىلىدۇ. بۇ سۆز تۈركىي تىلىدا مانا
مۇنداق قۇرۇلمىنىڭ تەركىبىدە كەلگەن:

بېيىت

چەرخ زۇلىمداكىم بوغۇزۇمنى قىرىپ يىغلار مېن،
ئىگىرۇر چەرخ ئۇرۇر ئىنچىكىرىپ يىغلار مېن ②.
"يىغلاماق" نىڭ يەنە بىر خىلىنى بىلدۈرىدىغان "ھاي-ھاي"
سۆزىنى ئىشلىتىشتە پارسىيگويلار ئۆزلىرىنى تۈركىيگويلارغا شېرىك
قىلىدۇ. بىراق بۇ سۆزمۇ تۈركىيىدۇر. پېقىرنىڭ مۇنۇ چۈشۈرگە
بېيىتى ھەممىگە مەلۇم:

بېيىت

نەۋايى ئول گۈل ئۈچۈن ھاي-ھاي يىغلاما كۆپ.
كى ھەي دېگۈنچە نى گۈلبۇن، نى غۇنچە، نى گۈل بار ③.

-
- ① مېنىڭ ئىشىم تاغلاردا كۆز يېشىمنى ھەر يانغا سەلدەك ئاققۇزۇش، پىراق
دەردىدىن ھەر دائىم بۇلۇتتەك ھۆڭگىرەپ يىغلاش بولۇپ قالدى
② پەلەك زۇلىمىدىن بوغۇزۇمنى قىرىپ يىغلايمەن، ئىگىرىلگەن چاق
ئاۋازىدەك چىرىقراق ئۇن بىلەن يىغلايمەن.
③ ئەي ناۋايى، ئۇ گۈل ئۈچۈن ئانچە بەك يىغلاپ كەتسە، چۈنكى،
ھەدبىگۈچە گۈل تۈپى بولسۇن، غۇنچە بولسۇن، گۈلنىڭ ئۆزى
بولسۇن، ھەممىسى تۈگەيدۇ.

تۈركىي تىلدا نازۇك مەنىلىك سۆزلەردىن “قىسانماق” بىلەن
“قىزغانماق” تۆۋەندىكى بېيتتا مۇنداق قوللىنىلغان:

بېيت

ئىزارىڭنى ئاچارغا قىسانۇرمېن،
ۋەلى ئېل كۆرمەكىگە قىزغانۇرمېن①.
پارسىيىگوي شائىرلار مۇنداق نازۇك مەنىلەرنى ئىپادىلەش
ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇمدۇر.

ئاشق ئايىغىغا تىكەن سانجىلماقنى ئىپادىلەشتە پارسىيىگويلار
“خار” سۆزى بىلەن ئاۋارە بولىدۇ. جاننى بەك قاقشىتىدىغان
“چۆكۈر” سۆزىگە لايىق كېلىدىغان سۆز ئۇلاردا يوق. بۇ سۆز
تۈركىي شېئىردا مۇنداق قوللىنىلغان:

بېيت

چۆكۈرلەركىم سېنىڭ يولۇڭدا تۇيۇرۇلمىش ئايغىمغا،
چېكىپ ئول كوي گەردىن سۈرمە تارتارمېن قاراغىمغا②.
ئىشق يولىدا ئۆز مەھبۇبىنى كۆرۈشكە مۇپەسسەر بولغان ئاشقنىڭ
ئۇنىڭ يۈزىگە ئۈمىد بىلەن تەلۈرۈشى ناھايىتى تەبىئىي بىر ئەھۋال.
لېكىن سارتىلاردا بۇ ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان سۆز يوق، ھەتتا
شۇنىڭغا يېقىن كېلىدىغان سۆزمۇ يوق. بۇ سۆز تۈركىي تىلدا
مۇنداق قوللىنىلغان:

① يۈزۈڭنى ئېچىشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلىمەن، لېكىن باشقىلارنىڭ كۆرۈپ
قېلىشىدىن قىزغىنىمەن.

② سېنىڭ يولۇڭدا پۈتۈمغا سانجىلغان چېقىر تىكەنلەرنى چېقىرىپ،
ئۇنىڭغا شۇ يەرنىڭ توپىسىنى يېقىپ، كۆزۈمگە سۈرمە قىلىپ
سۈرىمەن.

بېيىت

تۆكەدۇر قائىمىنى ھەر دەم كۆزلەرنىڭ باقىپ تۇرۇپ،
كىم نېچچە يۈزۈمگە باققايسېن يىراقتىن تەلىمۈرۈپ ①.
تۈركىي تىلىدىكى "ياسانماق" سۆزى پارس تىلىدا "ئارەستە" ياكى
"ئارايىش" سۆزى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، لېكىن "ياسانماق" سۆزىنىڭ
مۇبالىغە تۈرى بولغان "بىزەنمەك" سۆزى ئۈچۈن ئۇلاردا سۆز يوق.
بۇ سۆز تۈركىي تىلىدا مۇنداق كېلىدۇ:

بېيىت

ئېرۇر بەس چۇ ھۇسۇ مەلاھەت سەڭا
ياسانماق، بىزەنمەك نى ھاجەت سەڭا ②.
تۈركىي تىلىدا كۆز بىلەن قاشنىڭ ئارىلىقى "قاباغ" دېيىلىدۇ.
لېكىن سارتلاردا بۇ ئەزانىڭ نامى يوق. گۈزەللەر تەسۋىرلەنگەن
بىر مەسنەۋىدە بۇ سۆز مۇنداق قوللىنىلغان:

بېيىت

مەڭىزلىرى گۈل، گۈل، مۇزەلەرى خار ③.
قاباغلار كېڭ-كېڭ ئاغىزلار تار.
ئاشىقلارنىڭ يىغلاپ ياش تۆكۈشلىرى ئاھ ئۇرۇش ۋە ئۇلۇغ-
كىچىك تىنىش ئاساسىدا روي بېرىدۇ. تۈركىي شائىرلار ئۇلۇغ
كىچىك تىنىشنى چېقىنغا، ئاھ ئۇرۇشنى ئىلدىرىم ("گۈلدۈرما")
مەنىسىدە) غا ئوخشىتىدۇ:

-
- ① "قاچانغىچە ماڭا يىراقتىن تەلىمۈرسەن" دەپ تىكىلگەن كۆزلىرىنىڭ
مېنىڭ قېنىمنى تۆكۈدۇ.
② گۈزەللىكنىڭ يېتەرلىك تۇرسا، ساڭا ياسىنىش، بىزىنىشنىڭ نېمە
ھاجىتى بار؟
③ مۇزەلەرى خار — كىرىپكىلىرى خۇددى تىكەن.

بېيىت

فېراقنىڭ ئىچىدە ئۇلۇس ئۆرتەمەككە ئەي ماھىم،
چاقىندۇرۇر دەممۇ ئىلدىرىمدۇرۇر ئاھىم①.

پارس تىلىدا چېقىن ۋە ئىلدىرىمدەك ئېنىق ۋە گەۋدىلىك ئىككى
نەرسىگە ئات قويۇلمىغان بولۇپ، بۇ ئۇقۇملار “بەرق” ۋە “سائىقە”
دېگەن ئەرەبچە سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.
گۈزەللەرنىڭ ھۆسىنى تەسۋىرلەنگەندە، تۈركىي شائىرلار چوڭراق
خالىنى “مېڭ” دەپ ئاتايدۇ. ئەمما پارس تىلىدا بۇنىڭ ئېتى يوق.
بۇ سۆز تۈركىي شېئىردا مۇنداق قوللىنىلغان:

بېيىت

ئانىڭكىم ئال ئېڭىندە مېڭ ياراتتى،

بويى بىرلە ساچىنى تېڭ ياراتتى②.

پارس تىلىدا سۆز يېتىشمەسلىك ئەھۋالى ناھايىتى كۆپ بولۇپ،
بۇلارنى بىر-بىردىن ئېيتىشقا توغرا كەلسە، گەپ بەك ئۇزىرىپ
كېتىدۇ.

“تەجنىس”③ ۋە “ئىھام”④ پايدىلىنىش شائىر-ئەدىبلەر

① پىراق ئوتى بىلەن كىشىلەرنى كۆيدۈرۈشتە، دېمىم چېقىن، ئاھىم
گۈلدۈرمامدۇر.

② ئۇنىڭ قىزىل مەڭزىدە مەڭ ياراتتى. ئۇنىڭ بويى بىلەن چېچىنى
تەڭ ياراتتى.

③ تەجنىس — ئاھاڭداش سۆزلەردىن پايدىلىنىش سەنئىتى.

④ ئىھام — ئىككى بىسلىق سۆزلەردىن پايدىلىنىش سەنئىتى.

ئىچىدە ناھايىتى ئومۇمى بىر ئەھۋال. شېئىرگە ئالاھىدە رەڭ بېرىدۇ. دىغان بۇ خىل سۆز سەنئىتى ئۈچۈن پارس تىلىغا قارىغاندا تۈركىي تىلدا ئىمكانىيەت تېخىمۇ كۆپ. مەسىلەن، "ئات" سۆزىنى بىرىنچى-دىن "نام" مەنىسىدە، ئىككىنچىدىن "مىنىدىغان ئات" مەنىسىدە، ئۈچىنچىدىن تاشنى ياكى ئوقنى ئېتىشقا بۇيرۇغاندىكى "ئات" مەنىسىدە قوللىنىشقا بولىدۇ. بۇ سۆز شېئىردا مانا مۇنداق قوللىنىلغان:

نەزم

چۈن پەرىيۇ ھۇردۇر ئاتنىڭ بېگىم،
سۈرئەت ئىچىرە دىۋ ئېرۇر ئاتنىڭ بېگىم.
ھەر خەدەنگىكىم ئۇلۇس ئاندىن قاچار،
ناتەۋان جانىم سارى ئاتنىڭ بېگىم^①.

بۇ ئىككى بېيت تولۇق تەجىسس بولۇپ، بۇنى پەقەت تۈركىي شائىرلارلا يازالايدۇكى، سارىلار يازالمايدۇ. بۇ خىل شېئىر شەكلى "تۇيۇغ" دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ھەقتە ئارۇز توغرىسىدىكى «مىزانۇل ئەۋزان» ناملىق كىتابتا چۈشەنچە بېرىلگەن. جۈملىدىن "ئىت" سۆزىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئۈچ خىل مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەي رەقب، ئۆزنى ئاڭا تۇتساڭ ھەم ئىت،
بىزگە رەھىم ئەيلەپ ئاننىڭ كويىدىن ئىت.

① خېنىم، سېنىڭ ئېتىڭ ھۈر-پەرىدۇر، سېنىڭ ئېتىڭ سۈرئەتتە دېۋىگە ئوخشايدۇ، سەن كىشىلەر ئۆزىنى قاچۇرىدىغان ئوقلىرىڭنى مېنىڭ زەئىب جېنىمغا قارىتىپ ئاتىۋەرگەن.

گەرچە بار دەۋزەخچە ئىشقىنىڭ شولسى،

بىزنى ئۆز ئىلكىڭ بىلە ئۇل سارى ئىت ①.

“تۇش”، “يان”، “ياق” سۆزلىرىنىمۇ شۇنداق ئۈچ خىل مەنىدە قوللانغىلى بولىدۇ. مۇنداق ئۈچ خىل مەنىدە قوللانغىلى بولىدىغان سۆزلەر تولىمۇ كۆپ. بىرمۇنچە سۆزلەرنى تۆت خىل مەنىدە قوللانغىلى بولىدۇ، مەسىلەن، “بار” سۆزىنى بىرىنچىدىن مەۋجۇتلۇق مەنىسىدە، ئىككىنچىدىن بارماققا قىلىنغان بۇيرۇق مەنىسىدە، ئۈچىنچىدىن “يۈك” مەنىسىدە، تۆتىنچىدىن “مېۋە” مەنىسىدە قوللانغىلى بولىدۇ. بەزى سۆزلەر ھەتتا بەش خىل مەنىدە قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، “ساغىن” سۆزى بىر يەردە ياد قىلماققا قىلىنغان بۇيرۇقنى بىلدۈرسە، بىر يەردە “سۈتلۈك قوي” مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، شۇنىڭدەك بۇ سۆزنى ئىشقى يولىدىكى مەس، مەجنۇن ۋە بىمار سۆزلىرىنىڭ ھەربىرى ئورنىدا قوللىنىشقا بولىدۇ. بەزى سۆزلەرگە ئۇنىڭدىن كۆپ مەنىلەرنى يۈكلەشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، “تۈز” سۆزى بىلەن ئوق ياكى نەيزىگە ئوخشاش تۈز نەرسىنى ئىپادىلەش-كىمۇ، تۈپتۈز دالا مەنىسىنى ئىپادىلەشكىمۇ، “تۈز كىشى” دىكى “تۈز” مەنىسىنى ئىپادىلەشكىمۇ، سازنى تۈز مەككە قىلىنغان بۇيرۇقنى ئىپادىلەشكىمۇ، ئىككى كىشىنى ياراشتۇرۇش مەنىسىنى ئىپادىلەشكىمۇ، بىر ئولتۇرۇشنىڭ لازىمەتلىكلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش مەنىسىنى ئىپادىلەشكىمۇ بولىدۇ. “كۆك” سۆزىمۇ شۇنداق كۆپ مەنىدە

① ھەي رەقىب، سەن ئۆزەڭنى ئۇنىڭ ئېتى ھېسابلىساڭمۇ، ماڭا رەھىم

قىلىپ ئۇنىڭ كۈچىسىدىن ئىت (يىت، يوقال)، ئىشقى ئوتى دوزاخ

ئوتىدەك بولسىمۇ مېنى ئۆز قۇلۇڭ بىلەن شۇ تەرەپكە ئىت (ئىتەر).

ئىستېمال قىلىنىدىغان سۆزلەردىن بولۇپ، “ئاسمان” مەنىسىدە، “ئاھاڭ” مەنىسىدە، تىككەن نەرسىنىڭ كۆكلىشى مەنىسىدە، “قاداق” مەنىسىدە، “كۆك ئوت” مەنىسىدە قوللىنىلىشى مۇمكىن. مۇنداق ئۈچ خىل، تۆت خىل ۋە ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق مەنىلەردە قوللىنىشقا بولىدىغان سۆزلەر ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، مۇنداق ئەھۋالنى پارس تىلىدا ئۇچراتقىلى بولمايدۇ.

“ۋاۋ” گۇرۇپپىسىدىكى تاۋۇشلارنى ①، “يا” گۇرۇپپىسىدىكى تاۋۇشلارنى ② بىر-بىرىگە قايىپە قىلىش پارسچە شېئىرلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ، لېكىن ئىككى خىلدىن ئاشمايدۇ، “ۋاۋ” گۇرۇپپىسىدىكى تاۋۇشلار “خود” — “دۇد”، “زور” — “نۇر” شەكلىدە، “يا” گۇرۇپپىسىدىكى تاۋۇشلار “بىر” — “شېر” شەكلىدە قايىپىلىشىدۇ. تۈركىي شېئىرلاردا بۇ خىل قايىپە تۆت خىلغا يېتىپ بارىدۇ. مەسىلەن:

“ئوت” — كۆيىدىغان ئوت.

“ئۆت” — ئۆتمەكنىڭ بۇيرۇق شەكلى.

“ئۇت” — ئۇتماقنىڭ بۇيرۇق شەكلى.

“ئۈت” — تەلەپپۇزى ھەممىدىن تار بولۇپ، ئۆتلىمەك

(قۇيىقلىماق) تىكى “ئۈت” مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

يەنە مەسىلەن:

“تور” — “تورغا چۈشمەك” تىكى تور.

① “ۋاۋ” گۇرۇپپىسىدىكى تاۋۇشلار — “و” ھەرپى بىلەن ئىپادىلەنگەن

تاۋۇشلار.

② “يا” گۇرۇپپىسىدىكى تاۋۇشلار — “ى” ھەرپى بىلەن ئىپادىلەنگەن

تاۋۇشلار.

“تۇر” — تەلەپپۇزى يۇقىرىقىدىن تارراق بولۇپ، قۇش ئۆلتۈردى.
دىغان ياغاچنى بىلدۈرىدۇ.

“تۆر” — تەلەپپۇزى يۇقىرىقىدىن تارراق بولۇپ، ئۆينىڭ تۆرى
دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ.

“تۈر” — تەلەپپۇزى ھەممىدىن تار بولۇپ، تۈرمەكنىڭ بۇيرۇق
شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

“يا” گۇرۇپپىسىدىكى تاۋۇشلارنىڭ قاپىيىلىشىگە كەلسەك، بۇلار
ئۈچ خىلدىن ئاشمايدۇ، مەسىلەن:

“بىز” — بۇنى سارتلار “قۇدۇد” (بەز) دەيدۇ.

“بىز” — “ما” ياكى “نەھنۇ” (ا شەخس كۆپلۈك ئالماش)

مەنىسىدە.

“بىز” — “دەرەفنىش” (بىگىز) دەيدۇ.

يەنە مەسىلەن:

“تېر” — تەرمەك مەنىسىدە.

“تېر” — تەلەپپۇزى يۇقىرىقىدىن تارراق بولۇپ، سارتلار ئۇنى

“تەرەق” ياكى “خوي” (تەر) دەيدۇ.

“تېر” — تەلەپپۇزى ھەممىدىن تار بولۇپ، ئوق مەنىسىنى

بىلدۈرىدۇ.

سۆز تاللاشقا كەڭ ئىمكانىيەت يارىتىش ۋە قاپىيىگە ئاسانلىق

تۇغدۇرۇش ئۈچۈن، بىرقانچە ھەرپنى بىر-بىرىگە جورلاشتۇرۇشقا

يول قويۇلىدۇ. جۈملىدىن ئېلىپ (ا) بىلەن ھا (ە) بىر-بىرىگە

قاپىيە بولالايدۇ، مەسىلەن، “ئەرا” سۆزىنى “سەرا” ۋە “دەرا” بىلەن

قاپىيە قىلىشقا بولىدۇ، “سەرە”، “دەرە” بىلەن قاپىيە قىلىشقىمۇ

بولىدۇ. "يەدا" سۆزىنى "سەدا" بىلەن قاپىيە قىلىشقا بولىدۇ. "بادە" بىلەن قاپىيە قىلىشقىمۇ بولىدۇ. ۋاۋ(و) بىلەن زەمىمە (ئ) بىر-بىرىگە جور بولالايدۇ. مەسىلەن، "ئۇرۇر" سۆزىنى "ھۇر"، "دۇر" سۆزلىرى بىلەن قاپىيە قىلىشقا بولىدۇ. "غۇرۇر"، "زۇرۇر" سۆزلىرى بىلەن قاپىيە قىلىشقىمۇ بولىدۇ. يا(ى) بىلەن كەسەرە (زىر بەلگىسى) مۇ بىر-بىرىگە جور بولالايدۇ. مەسىلەن، "ئاغىر"، "باغىر" سۆزلىرىنى "سادىر"، "قادىر" سۆزلىرى بىلەن قاپىيە قىلىشقا بولىدۇ. "تەئىخىر"، "تەغىير" سۆزلىرى بىلەن قاپىيە قىلىشقىمۇ بولىدۇ. ھالبۇكى، پارس تىلىدا بۇنىڭغا ئىمكانىيەت يوق.

بۇ تىلنىڭ (تۈركىي تىلنىڭ) ياسىغۇچىلىرى كۆپ نەرسىلەردە ئۇششاق تەرەپلەرنى نەزەردە تۇتۇپ، نازۇك مەزمۇن ۋە مەنىلەر ئۈچۈن سۆزلەرنى ياسىغانىكى، بۇنىڭ ئىسپاتلىرى بىرمۇنچە مىساللاردا كۆرسىتىلدى.

تۈركىلەر غىزا ۋە يېگىلى بولىدىغان ھەر خىل نەرسىلەرنى "يېگۈلۈك" دەيدۇ، سارتلارنىڭ كۆپچىلىكى ھەتتا ھەممىسى يېمەك-ئىچمەككىمۇ "خوردەنى" سۆزى بىلەنلا ئىپادىلەيدۇ. سارتلار چوڭ قېرىندىشى بىلەن كىچىك قېرىندىشىنىڭ ئىككىلىسىنى "بەرادر" دەيدۇ، تۈركىلەر بولسا چوڭنى "ئاغا"، كىچىكىنى "ئىنى" دەيدۇ. سارتلار چوڭ، كىچىك قىز قېرىنداشلىرىنى ئوخشاشلا "خاھەر" دەيدۇ. تۈركىلەر بولسا، چوڭنى "ئىگىچە"، كىچىكىنى "سىڭىل" دەيدۇ. تۈركىلەر ئاتىسىنىڭ ئاغا-ئىنىلىرىنى "ئاپاغا" دەيدۇ، ئانىسىنىڭ ئاغا-ئىنىلىرىنى "ئاغايى" دەيدۇ. سارتلار بۇلارنىڭ ھېچقايسىسىغا ئات قويىمىغان بولۇپ، ئەرەبچە "ئەم" ۋە "خال" سۆزلىرىنى ئىشلىتىدۇ، شۇنىڭدەك "كۈكۈلتاش"، "تەتەكە"،

ئىنىگە“لەرنى تۈركچە سۆز بىلەن ئېيتىدۇ. ئۇلار ھەممىگە ئايان بولغان “ئاق ئۆي”گە “خەرگاھ” دەپ ئات قويغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىنىڭ كۆپچىلىكىنى، مەسىلەن، “تۈڭلۈك”، “تۈزۈك”، “تورلۇق”، “باسرۇق”، “چىغ”، “قانات”، “كۆزنەك”، “ئۇغ”، “باغىش”، “بۇساغا”، “ئېركىنە” قاتارلىقلارنى تۈركچە سۆز بىلەن ئاتايدۇ. “ئاۋ” بىلەن “قۇش”نىڭ پادىشاھلار رەسىم-قائىدىسى بويىچە ئايرىم-ئايرىم ئىش ئىكەنلىكىگە قارىماي، ئىككىلىسىنى “شكار” دەيدۇ. ئۇۋدا ئاساسىي كۆزلەنگەن نەرسە كېيىك بولۇپ، تۈركلەر ئۇنىڭ ئەركىكىنى “ھۈنە”، چىشىنى “قۇلچاقچى” دەيدۇ، سۇيۇقنىڭ ئەركىكىنى “بۇغۇ”، چىشىنى “مارال” دەيدۇ، سارتلاردا بولسا، “ئاھۇ” ۋە “گەۋزەن”دىن باشقا نام يوق. غەۋغالىق ۋە جاپالىق ئوۋلارنىڭ بىرى توڭگۇز ئوۋى بولۇپ، تۈركلەر ئۇنىڭ ئەركىكىنى “قابان”، چىشىنى “مىكىچىن”، كۈچۈكىنى “چۈرپە” دەيدۇ. سارتلار بولسا ھەممىسىنى “خوك” ياكى “گوراز” سۆزى بىلەن ئاتايدۇ. ئەمدى قۇشقا كەلسەك، ئۇنىڭدا ئاساسلىقى ئىلباسۇن يەنى ئۆردەكتۇر. لېكىن سارتلار “ئىلباسۇن”نى بىلمەيدۇ. تۈركلەر ئۆردەكنىڭ خورنىنى “سۈنە”، مىكىنىنى “بۇرچىن” دەيدۇ، سارتلار بولسا بۇنىڭغىمۇ ئات قويىمىغان بولۇپ، ئىككىلىسىنى “مۇرغابى” دەيدۇ. ئۆردەكنىڭ ھەر خىل تۈرىنى بىلىدىغان قۇشچىلار ئۇلارنى “چۆركە”، “ئىركە سوقتۇر”، “ئالمە باش”، “چاقىرقانات”، “تېمۇرقانات”، “ئالەدغە”، “ئالەپەكە”، “باغچال” قاتارلىق يەتمىش خىلغا يەتكۈزىدۇ، سارتلار بولسا ھەممىسىنى “مۇرغابى” دەپلا تۈگىشىدۇ، ئەگەر ئايرىش زۆرۈر بولسا، تۈركچە ئېتى بىلەن ئاتايدۇ. ئاتنىڭ تۈرىنى بىلدۈرىدىغان

“توبۇچاق”، “ئارغۇماق”، “يەكە”، “يابۇ”، “ئاتۇ” قاتارلىقلارنىمۇ تۈركچە دەيدۇ. ئاتنىڭ يېشىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنىڭ كۆپچىلىكى كىنىمۇ تۈركچە ئېيتىدۇ، بۇلاردىن بىرلا “قۇلۇن”نى “كۈررە” دەيدۇ، قالغان “تاي”، “غونان”، “دۈنەن”، “تولان”، “چىرغا”، “لانغە” قاتارلىقلارنى سۆزگە ئۇستازلىرى تۈركچە دەيدۇ، كۆپچىلىكى بولسا بۇلارنىمۇ بىلمەيدۇ. ئاتنىڭ ئېگىرىنى “زىن” دېسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ “جىبىلكەر”، “هەنا”، “توقۇم”، “جارلىغ”، “ئۇلارچاغ”، “غانجۇغە”، “چىلبۇر”، “قۇشقۇن”، “قانتار”، “ئۆفەك”، “ئوقا” قاتارلىق قىسىملىرىنىڭ كۆپچىلىكىنى تۈركچە ئېيتىدۇ. قامچىنى “نازيانە” دېسىمۇ، لېكىن “بۆلدۈرگە”، “چوپچۇرغە”لىرىنى تۈركچە دەيدۇ. “جىبە”، “جەۋشەن”، “كۆھە”، “قالقاندۇرۇق”، “قاربىچى”، “كىجىم”، “ئاھە” قاتارلىق ئۇرۇش قوراللىرىنىمۇ تۈرك تىلى بىلەن ئېيتىدۇ. ئادەتتىكى كىيىم-كېچەكلەردىن “دەستار”، “قالپاق”، “نەۋرۇزى”، “ئۆپى”، “شرداغ”، “دەكلە”، “يىلەك”، “ياغلىغ”، “تېرلىك”، “قۇر” قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى تۈركچە ئېيتىدۇ. يېمەكلىكلەردىن قوينىڭ بەزى ئەزالىرىغا ئات قويغان بولسىمۇ، لېكىن “ئارقە”، “ئاشۇغلۇغ ئىلىك”، “يان سۆڭەك”، “قابۇرغا”، “ئىگىك”، “ئورتا ئىلىك”، “بوغۇزلاغۇ” قاتارلىق ئەزالىرىنى تۈركچە ئاتايدۇ. شۇنىڭدەك “قايمان”، “قاتلامە”، “بۇلاماغ”، “قۇرۇت”، “ئۇلابە”، “مانتۇ”، “قۇيماغ”، “ئۆركەمەچ”، “قىمىز”، “سۈرمە”، “باخسۇم”، “بوزە”، “ئۆتمەچ”، “ئۇماچ”، “كۆمەچ”، “تالقان” قاتارلىق يېمەك-ئىچمەك ناملىرىنىمۇ تۈركچە ئاتايدۇ. مۇنداق ئۇششاق-چۈششەك تەرەپلەرنى كۆرسەتكىلى تۇرساق بەك كۆپ.

ئەمدى سۆزلەردىكى قانۇنىيەتلەر ئۈستىدە توختىلايلى. ئەرەب تىلى سەرىفدە “مۇفائەلە” دەپ ئاتىلىدىغان “مۇئارەزە”، “مۇقابەلە”، “مۇشائەرە”، “مۇكالمە” دېگەنگە ئوخشاش ئۆزى بىر سۆز سۈپىتىدە تۇرۇپ ئىككى كىشى ئوتتۇرىسىدىكى ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان ئىنتايىن پايدىلىق بىر پېئىل شەكلى باركى، ئۆزلىرىنى سۆز ئۈستىسى دەپ دەۋا قىلغان پارسىگويىلار بۇ خىل پايدىلىق ئىمكا-نىيەتتىن بەھرىمەن بولالمايدۇ، لېكىن تۈركىي تىلنىڭ ئۈستىلىرى پېئىل تومۇرىغا بىر “ش” تاۋۇشىنى قوشۇپ، “چاپشماق”، “تاپش-ماق”، “قۇچۇشماق”، “تۆپۈشمەك” دېگەنگە ئوخشاش شەكىلگە كىرگۈزۈش ئارقىلىق شۇ خىل ئىمكانىيەتكە ئېرىشكەن. بۇ ئۇسۇل شۇنداق جايدا بولغانكى، ئۇنىڭ ئىجادچىلىرىغا قايىل بولۇش ۋە ئاپىرىن ئوقۇش كېرەك. دېمەك، تۈركلەر ئۆزىنىڭ بۇ ئۈستىلىغى بىلەن يەنە پارس تىلى ئۈستىلىرىدىن ئېشىپ چۈشكەن.

بۇندىن باشقا، سارتلار ئەرەب تىلىنىڭ سەرىفى بويىچە ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىككى مەفئۇللۇق پېئىللار ئىپادىلىگەندەك مەنىنى ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىدىنمۇ مەھرۇم قالغان. تۈركلەر بولسا ئىنتايىن ئەپچىل ئۇسۇل بىلەن شۇنىڭغا تەڭ پېئىل شەكلىنى ياسىيالايدۇ. ئەرەبچىدە “ئەتتەيتۇ زەيىدەن دىرھەمەن” (زەيدكە پۇل بەردىم) دېگەن جۈملە ئۈچ سۆزدىن تەركىب تاپقان. تۈركلەر ناھايىتى ئىخچام ۋە ئۈنۈملۈك ئۇسۇلدا پېئىلغا بىر تاۋۇشنى قوشۇپ، ئۇنى “يۈگۈرت”، “قىلدۇرت”، “ياشۇرت”، “چىقارت” قا ئوخشاش شەكىلگە كىرگۈزۈش ئارقىلىقلا بۇ مەنىنى ئىپادىلىيەلەيدۇ.

تۈركلەر يەنە بەزى سۆزلەرگە “چى” قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق “قۇرچى”، “سۇچى”، “خەزىنەچى”، “كېرەك ياراقچى”،

“چۆكەنچى”، “نەيزەچى”، “شۆكۈرچى”، “يۇرتچى”، “شەيلاچى”،
“ئاختاچى”، قاتارلىق مەنسەپ ناملىرىنى ۋە “قوشچى”، “بارسچى”،
“قۇرۇقچى”، “تامغاچى”، “جىسبەچى”، “يورغەچى”، “ھەلۋاچى”،
“كېمەچى”، “قويچى” قاتارلىق ھۈنەر-كەسپ ناملىرىنى ئىپادى-
لىيەلەيدۇ. قۇشچىلىق ھۈنرىدە يەنە “قازچى”، “قۇچى”،
“تۇرناچى”، كېيىنكى، “توشقانچى” قاتارلىق سۆزلەرنى ياسىيالايدۇ،
لېكىن سارتىلاردا بۇ خىل ئىپادىلەش ئىمكانىيىتى يوق. ئۇلار بۇ
خىل مەنسەپ، ھۈنەر ئىسىملىرىنىڭ كۆپىنى تۈركچە ئېيتىدۇ.

يەنە تۈركىي تىلدا بىر ئىشنى تەھقىقلەشتۈرۈپ ئەمەس، بەلكى
گۇمان بىلەن بىر كىشىگە باغلايدىغان “بارغۇدېك”، “يارغۇدېك”،
“كېلگۈدېك”، “بىلگۈدېك”، “ئايىتقۇدېك”، “قايىتقۇدېك”،
“ئۇرغۇدېك”، “سورغۇدېك” شەكىلدىكى ئىنتايىن نازۇك بىر خىل
ئىپادىلەش شەكلى باركى، بۇمۇ پارس تىلىدا يوق.

يەنە تۈركىي تىلدا بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا بىر “چ” تاۋۇشى
قوشۇلۇپ، “يەتكەچ”، “ئېتكەچ”، “بارغاچ”، “يارغاچ”، “تاپقاچ”،
“ساتقاچ” قاتارلىق شەكىللەر ھاسىل قىلىنىپ سۈرئەت تېپىدىكى بىر
خىل مەنە ئىپادىلىنىدۇ. بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا بىر “ر” تاۋۇشى
قوشۇلۇپ “بىلەكۆر”، “قىلاكۆر”، “كېتەكۆر”، “يېتەكۆر” قاتارلىق
شەكىللەر ھاسىل قىلىنىپ مۇبالىغە ۋە تىرىشىش مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ.
دۇ①. يەنە رەڭ ۋە سۈپەتنىڭ دەرىجىسىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئوننىڭ
ئالدىنقى تاۋۇشىغا بىر “پ” ياكى “م” تاۋۇشى قوشۇلۇپ، “ئاپئاق”،
“قاپ-قارا”، “قېپ-قىزىل”، “ساپ-سارىغ”، “يوپ-يۇمۇلاق”،

① بۇ يەردە ئازراق ئېنىقسىزلىق بار.

“يەپ-يەسى”، “ئاپ-ئاچۇغ”، “چوپ-چوقۇر”، “كوم-كوك”،
“يام-بېشىل”، “بومبوز” قاتارلىق شەكىللەر ھاسىل قىلىنىدۇ.
يەنە بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا “ۋۇل” قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ،
پادىشاھلىقنىڭ ھەربىي ياكى بەزم ئىشلىرىغا باشلىق بولغانلارنىڭ
خاس سۈپىتى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ھىراۋۇل، “سوزاۋۇل”،
“پاتاۋۇل”، “كىستپاۋۇل”، “ياساۋۇل”، “بەكاۋۇل”، “شىغاۋۇل”،
“داقاۋۇل” دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن سارىلار بۇنىڭدىن مەھرۇم.
تۈركىي تىلىدا يەنە بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا بىر “ل” تاۋۇشى
قوشۇلۇپ، شەيئىنىڭ مەلۇم سۈپەتتە تۇراقلىشىشىنى بىلدۈرىدىغان
“قاھال”، “ياسال”، “قابال”، “تونقال”، “بۇقال”، “نوسقال”،
“سۈيۈرغال” قاتارلىق سۆزلەر ياسىلىدۇ.

شۇ قەدەر مول نازۇك ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان بۇ سۆز-
ئىبارىلەر بىرەر كىشى تەرىپىدىن مۇلاھىزە قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ
ھەقىقىي ھالىتى كۆرسىتىپ بېرىلمىگەنلىكتىن، ھازىرغىچە يوشۇرۇن
ھالەتتە تۇرۇپ كەلدى. بىلىمىز ھەم بېلى بوش تۈرك يىگىتلىرى
ئاسان دەپ پارس تىلى بىلەن شېئىر يېزىشقا بېرىلىپ كەتتى.
ۋەھالەنكى، ئەگەر ئۇلار ياخشى مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەن بولسا،
ئۆز تىلىدىكى شۇ قەدەر كەڭ ئىمكانىيەتنى تاپقان ۋە بۇ تىلدا
ھەر خىل پىكىرنى ئىپادىلەش، خۇش سۆزلۈك، شائىرانلىق ۋە
داستانچىلىق سەنئەتلىرىنى كۆرسىتىش تېخىمۇ ئاسان بولىدىغانلىقىنى
چۈشەنگەن بولاتتى ۋە ئەمەلىيەتتەمۇ ئاسان ئىدى. يۇقىرىدا
تۈركىي تىلىنىڭ ئومۇمىيىتى شۇنچە دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلاپ
كۆرسىتىلدى. روشەنكى، بۇ خەلق ئىچىدىن چىققان تالانت ئىگىلىرى
ئۆزلىرىنىڭ سالاھىيەت ۋە تالانتلىرىنى ئۆز تىلى تۇرغان يەردە

باشقا تىل بىلەن نامايان قىلماسلىقى كېرەك ئىدى ۋە مۇنداق ئىشقا كىرىشمەسلىكى كېرەك ئىدى. ئەگەر ھەر ئىككى تىلدا يېزىش قابىلىيىتى بولسا، ئۆز تىلىدا كۆپرەك يېزىپ، باشقا تىلدا ئازراق يېزىش كېرەك ئىدى. بەك ئېشىپ كەتكەندىمۇ ئىككى تىل بىلەن ئوخشاش يېزىش كېرەك ئىدى. شۇ ئېھتىمالغا ھەرگىز يول قويغىلى بولمايدۇكى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ تالانت ئىگىلىرى پۈتۈنلەي پارس تىلى بىلەن شېئىر يازسۇن - دە، تۈركىي تىل بىلەن يازمىسۇن، بەلكى كۆپچىلىكى يازالمىسۇن، يازسىمۇ، خۇددى سارتلار تۈركىي تىل بىلەن يازغان شېئىردەك خۇش سۆز تۈركلەر قېشىدا ئوقۇيالمىسۇن ۋە ئۆتكۈزەلمىسۇن، ئوقۇسىمۇ ھەر سۆزىدىن يۈز ئەيىب تېپىلىپ، ھەر جۈملىسى يۈز ئېتىرازغا ئۇچرىسۇن.

يۇقىرىدا ئېيتىلغانلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تۈركىي تىلدا نازۇك مەنىلىك سۆز ۋە ۋاستىلەر ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن بۇلارنى ئۆز لايىقىدا قوللىنىپ جەزىبىيلىك جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىش قىيىن بىر ئىش ئىدى. ئەدەبىيات مەيدانىغا يېڭى قەدەم قويغانلار ئەنە شۇ قىيىنچىلىقتىن قېچىپ، ئاسانراق تەرەپكە يۈزلىنىپ كەتكەن ۋە بۇ ھال تەكرارلىنىش نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ ئادىتىگە ئايلىنىپ قالغان. ئۇلار بۇنى ئادەت قىلىۋالغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بۇ ئادىتىدىن كېچىپ، مۇشكۈللەرگە بولغان يەنە بىر ئىشنى ئادەت قىلىشى تېخىمۇ قىيىن بولۇپ قالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەدەبىيات مەيدانىغا قەدەم قويغانلار بولسا، ئۆزلىرىدىن بۇرۇنقى قىللارنىڭ پارسچە شېئىر يېزىش ئادىتىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۇلاردىن باشقىچە يول تۇتۇشنى مۇناسىپ كۆرمەي، ئۇلارمۇ شۇ بويىچە ئىش كۆرگەن. يەنە بىر تەرەپتىن، يېڭى ئۆگەنچىلەردە

ھامان شۇنداق بىر ئادەت بولىدۇ. ئۇلار ئۆز تالانتىنىڭ دەس-
لەپكى نەتىجىسىنى ئۆزىگە مەھبۇب ھېسابلاپ، ئۇنى شۇ پەن
ئەھلىنىڭ ئالدىدا جىلۋىلەندۈرۈشنى ئارزۇ قىلىدۇ. ھالبۇكى، بۇ
پەن ئەھلى تۈركىي تىلدىن بەھرىمەن بولالمايدىغان پارىسىگويىلار-
دۇر. شۇڭا يېڭى ئۆگەنچىلەرمۇ تۈركىي تىلنى قوللانماي، شۇ پەن
ئەھلى قوللىنىۋاتقان تىلنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولىدۇ. دە، پەيدىنپەي
شۇ قاتارغا كىرىپ كېتىدۇ. بۇ بۈگۈنكى كۈندە بولۇۋاتقان ئەھۋال.
ھەممە سەۋەبلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى شۇكى، تۈركىي
تىلنىڭ پارس تىلىغا قارىغاندا شۇنچە ئارتۇقلۇقى، ئۇنىڭ ئەمەلىيەت-
تىكى شۇ قەدەر نازۇك ۋە ئەۋرىشىم تەرەپلىرى نەزم قائىدىلىرى
ئاساسىدا نامايان بولمىغان ئىدى. بەلكى مەخپىيەتخانىغا تاشلىنىپ
ئۆتۈلۈشقا يېقىنلاشقان ئىدى.

ياشلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئاغزىم جەۋھەردانىدىن
بەزى گۆھەرلەر كۆرۈلۈشكە باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ گۆھەرلەر
تېخى نەزم يېپىغا ئۆتكۈزۈلمىگەنىدى، پەقەتلا كۆڭلۈم دېڭىزىدىن
نەزم يېپىغا يۈزلەنگەن گۆھەرلەر تەبىئىتىم غەۋۋاسىنىڭ ئىجتىھادى
بىلەن ئېغىز ساھىلىغا چىقىشقا باشلىغانىدى. دەل شۇ چاغدا مەنمۇ
يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەنئەنە بويىچە پارس تىلى بىلەن يېزىشقا
يۈزلەنگەنىدىم. بىراق، ئەقىل يېشىغا قەدەم قويغىنىمدىن كېيىن،
ھەق سۆبھانەھۇ ۋە تائالا تەبىئىتىمگە بەخشەندە قىلغان غارايىپچان-
لىق، ئەستايىدىللىق ۋە مۈشكۈلاتچىلىق روھىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن
تۈركىي تىل ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشنى لازىم تاپتىم. مۇلاھىزە
قىلىپ كۆرگىنىمدىن كېيىن، مېنىڭ كۆز ئالدىمدا ئون سەككىز مىڭ
ئالەمدىن ئارتۇق بىر ئالەم نامايان بولىدى. مەن ئۇ يەردە توقتۇز

پەلەكتىن ئېشىپ چۈشكەن بىر زىبۇزىننەت ئاسمىنى كۆردۈم،
دۇرلىرى يۇلتۇزلاردىنمۇ جۇلالىق بىر يۈكسەكلىك ۋە بۈيۈكلۈك
خەزىنىسىنى ئۇچراتتىم. ئۇنىڭ يۇلتۇزلاردىنمۇ گۈزەل گۈللەر بىلەن
پۈركەنگەن گۈلشەنىگە يولۇقتۇم. ئۇنىڭ ھەرىمى ئەتراپىغا ئادەم
ئايىغى يەتمىگەن، غارايىپاتلىرىغا ھېچكىمنىڭ قولى تەگمىگەندى.
ئەمما خەزىنىسىنىڭ ئىلانلىرى دەھشەتلىك، گۈلشەنىنىڭ تىكەنلىرى
سانسىز ئىدى. مەن "سەنئەت ئەھلىنىڭ دانالىرى مۇشۇ ئىلانلارنىڭ
ئۆتكۈر نەشتىرىدىن قورقۇپ، بۇ خەزىنىلەردىن بەھرىمەن بولالماي
ئۆتۈپتۇ، نەزم قوشۇنىنىڭ گۈلدەستىچىلىرى مۇشۇ تىكەنلەردىن
ئېھتىيات قىلىپ، بەزمىگە لايىق گۈل ئۈزەلمەي كېتىپتۇ" دەپ
ئويلىدىم. مېنىڭ يۈكسەك ئىرادەم، قورقۇش ۋە بىپەرۋالىقتىن
خالىي تەبىئىتىم بۇ يەردىن ئۆتۈپ كېتىشىمگە يول قويمىدى، مەن
بۇ يەرنى تاماشا قىلىپ تويىمدىم، تالانتىم لەشكەر بولۇپ، بۇ ئالەم
مەيدانىدا ئات ئويناتتى، خىيالىم قۇش بولۇپ بۇ ئالەم ئاسمىنىدا
ئېگىز پەرۋاز قىلدى، دىلىم سەرراپ بولۇپ، بۇ جەۋھەرلەر خەزدە-
نىسىدىن ھېسابسىز قىممەتلىك ياقۇت ۋە دۇرلارنى ئالدى، كۆڭلۈم
گۈل تەرگۈچى بولۇپ، بۇ گۈلشەن رەيھانزارىدىن چەكسىز خۇش
پۇراق گۈللەرنى يىغدى. بۇ ئۇتۇق ۋە بايلىقلارغا، بۇ پايدا ۋە
غەنىمەتلەرگە ئىگە بولغىنىمىدىن كېيىن، ئۇنىڭ نەتىجە گۈللىرى
دەۋر ئەھلى ئۈچۈن بىمالال ئېچىلىشقا ۋە ئۇلارنىڭ باشلىرىغا
ئىختىيارسىز چېچىلىشقا باشلىدى.

شۇ جۈملىدىن بىرى «غەرايىبۇس سىغەر» (بالىلىق غارايىپلىرى)
دىۋانىدۇر. كىچىك يېشىدا تۈزۈلگەن بۇ دىۋاندا غارايىپ مەنىلەرگە
غارايىپ تىل، لىباسىنى كىيىدۈرۈپ، خەلق كۆڭلىنى غارايىپىستان

ئەھلىنىڭ ئوتى بىلەن كۆيدۈردۈم.

يەنە بىرى «نەۋادىرۇش شەباب» (يىگىتلىك نادىرلىقلىرى) دىۋانىدۇر. يىگىتلىكىمنىڭ دەسلۇسىدە تەسۋىرى قەلىمىم بىلەن نامايىش دىۋانى ۋە زىننەت بوستانىغا كىرگەن بۇ دىۋاندا نادىرلار تاماشاسى بىلەن يىگىتلىك مەملىكىتىگە غەۋغا سېلىپ، يىگىتلەر كۆڭلىدىكى جىمجىتلىقنى بۇزدۇم.

يەنە بىرى «بەدايىئۇل ۋەسەت» (ئوتتۇرا ياشلىق گۈزەللىكلىرى) دىۋانىدۇر. ئۆمرۈمنىڭ ئوتتۇرىسىدا تەسەۋۋۇر قەلىمىمنىڭ نەققاشلىقى ۋە يۈكسەك ماھارىتى بىلەن بېزەلگەن بۇ دىۋاندا گۈزەللىك ۋاسىتىلىرى ئارقىلىق شەيدا كۆڭۈللەر ئىشىكىنى ئىشىق تېشى بىلەن قېقىپ، ئۇ ئۆيلەرگە جىددەل ۋە ئاپەت ئوتلىرىنى ياقىتىم.

يەنە بىرى «فەۋائىدۇل كىبەر» (قېزىلىق پايدىلىرى) دىۋانىدۇر. ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا غايىۋى قەلىمىم چىن رەسمىخانىسىنىڭ رەشىكىنى ۋە جەننەتنىڭ ھەستىسىنى قوزغايدىغان ھالەتكە كىرگۈزگەن بۇ دىۋاندا چوڭلارغا پايدىلىق زىلال سۇ يەتكۈزۈپ، ئۇلارنىڭ ھەۋەسلىرى ئەلەنگىسىگە ئۈگۈتلەر بۇلىقىدىن سۇ چاچتىم.

بۇ تۆت دىۋان ساداسىنى دۇنياغا ياكىرتىش بىلەن بىللە «خەمسە» (بەش داستان) نى قولغا ئالدىم:

«ھەيرەتۇل ئىبرار» (ياخشىلار ھەيرانلىقى) بېغىدا تالانتىم گۈللىرى ئېچىلدى. شەيخ نىزامى^① روھى «مەخزەنۇل ئەسرار»

① 12 - ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئازەربەيجان شائىرى نىزامى

گەنجىۋى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. «مەخزەنۇل ئەسرار» ئۇنىڭ ئەسىرى.

(سىرلار خەزىنىسى) دىن بېشىغا دۇرلار چاچتى.

يەنە، تەپەككۇرۇم «فەرھاد ۋە شېرىن» كېچىسىگە يۈزلەنگەندە
مىر خۇسرەۋ ① دېمى «شېرىن ۋە خۇسرەۋ» ئوتى بىلەن چىرىغىنى
يورۇتتى.

يەنە ئىشقىم «لەيلى ۋە مەجنۇن» ۋادىسىغا قەدەم قويغىنىدا
خاجۇنىڭ ② ھىممىتى «گەۋھەرنامە» سىدىن ماڭا گۆھەرلەر يەتكۈزۈپ
بەردى.

يەنە، دىلىم «سەبئەئى سەييارە» (يەتتە سەييارە) كۆزەتمىسىگە
باغلانغاندا ئەشرەق ③ ئۆزىنىڭ «ھەفت پەيكەر» (يەتتە گۈزەل) دىكى
يەتتە ھۈرىنى خىزمىتىگە ئەۋەتتى.

يەنە، خاتىرىم بىناكارى «سەددى ئىسكەندەرى» (ئىسكەندەر
سېپىلى) ئۆلىنى سالغاندا، ھەزرەتى مەخدۇم ④ «خىرەدنامە»
(ئەقىلنامە) سىدىن ئىسلاھ ۋە مەدەت ناغرىسىنى چالدى.

بۇ «خەمسە» ئىشىدىن پاراغەت تاپقىنىدىن كېيىن پىكرىم
سەيياھىنى ھۆكۈمدارلار تارىخى دەشتىگە چاپتۇردۇم، ۋەقەلەر

① خۇسرەۋ دېھلىۋى (1253 — 1325) — ئەسلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى

“لاچىن” ناملىق تۈركىي قەبىلىدىن بولسىمۇ، ئۆمرىنى ھىندىستاندا
ئۆتكۈزگەن. ئۇ پارس تىلىدا نۇرغۇن ئەسەرلەر يازغان، جۈملىسىدىن
«شېرىن ۋە خۇسرەۋ» داستانىنى يازغان.

② مىلادى 1341 — يىلى ۋاپات بولغان مەشھۇر ئىران شائىرى. «گەۋھەر
نامە» ئۇنىڭ ئەسىرى.

③ ئىران شائىرى، «ھەفت پەيكەر» ئۇنىڭ ئەسىرى.

④ بۇ يەردە بۈيۈك تاجىك ئالىمى، ناۋايىنىڭ ئۇستازى نۇردىدىن
قاندۇراخمان جامى (1414 — 1492) نەزەردە تۇتۇلدى.

قاراڭغۇلۇقىدىن «زۇبىدە تۇت تەۋارىخ» (تارىخلار جەۋھەرلىرى)نى يورۇقلۇققا چىقىرىپ، ھۆكۈمدارلارنىڭ ئۆلگەن نامىنى مۇشۇ ھايات سۈپى بىلەن تىرىلدۈردۈم.

قەلىم «نەسائىمۇل مۇھەببەت» (سۆيگۈ سەلىكىنى) تەسۋىرىدىن پەيز ياغدۇرغاندا، ئالەم ئاللا ئەۋلىيالىرىنىڭ مۇقەددەس روھىنىڭ پەيزى بىلەن تولدى.

«لسانۇت تەيىر» (قۇش تىلى) ناخشىسىنى ياڭرىتىپ، ھەقىقەت سىرلىرىنى قۇش تىلى ئىشارىتى بىلەن مەجاز قىلىپ كۆرسەتتىم. «نەسرۇل لەئالى» (ئۈنچىلەر چاچمىسى) خەزىنىسىنى تەرجىمە قىلىپ، «نەزمۇل جەۋھىر» (جەۋھەرلەر تىزمىسى) بىلەن نازۇك مەنىلەر لىباسىنى بېزىدىم.

«مىزانۇل ئەۋزان» (ۋەزىنلەر مىزانى) دېڭىزلىرىدا غەۋۋاس بولۇپ، شۇ ئۆلچەك بىلەن نەسىر تۈسىدىن ① كەچۈرۈم سۈرىدىم. بۇلاردىن باشقا بىرمۇنچە رىسالە ۋە مەكتۇپلارنى يازدىم. مۇنداق يازمىلارنى كونا ۋە يېڭى پارس تىلىنىڭ ماھىرلىرىمۇ كۆپلەپ يازغان. ئەگەر دانا سۇدىيە ئادالەت كۆزى بىلەن نەزەر سېلىپ، بۇرۇنقى پارسى ۋە كېيىنكى تۈركىي يازمىلاردىكى گۈزەل سۆز-ئىبارە ۋە نازۇك مەنىلەردىن بەھرىمەن بولسا، ئۇلار ئۈستىدىن ھۆكۈم چىقىرىپ، ھەرقايسىسىنىڭ مەرتىۋىسىنى بەلگىلىگەن چاغدا، شۇنى ئۈمىد قىلىمەن ۋە ئويلايمەنكى، سۆزلىرىمنىڭ مەرتىۋىسى ئەۋجىدىن تۆۋەن چۈشمەيدۇ، ئەسەرلىرىمنىڭ يۇلتۇزى ئەلا

① 1201 — 1273 — يىللاردا ئۆتكەن بۈيۈك ئالىم ۋە شائىر. ئۇنىڭ

نۇرغۇن ئەسەرلىرى بولۇپ، ئارۇز توغرىلىق كىتاب يازغان.

دەرىجىدىن ئۆزگە يەرنى خالىمايدۇ.

بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ، مۇخالىپ ۋە دەۋاگەرلىرىم "ناۋايىنىڭ تەبىئىتى تۈركىي تىلغا باپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنى كۆپتۈرۈۋاتىدۇ. پارسچە بىلەن ئالاقىسى ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى چەتكە قېقىپ ئىنكار قىلىۋاتىدۇ" دەپ قالمىسۇنكى، پارسچىنى ئەتراپلىق ئىگىلەش ۋە چوڭقۇر تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش يولىدا ھېچكىم مەندىن ئارتۇق ئىش قىلغان ئەمەس، ئۇنىڭ ئارتۇقچىلىق-كەمچىلىك تەرەپلىرىنى ھېچكىم مېنىڭدىن ياخشىراق بىلگەن ئەمەس. ئون بەش ياشتىن قىرىق ياشقىچە بولغان ۋاقىتىم بولۇپ، بۇ ئۆمرۈم گۈلشەننىڭ نەۋباھار مەزگىلى، ھاياتىم بېغى مايسىزارىنىڭ جۇشقۇن چېغى ئىدى. بۇ دەۋردە ئىنسان تەبىئىتىنىڭ بۇلىۋلى ھەربىر گۈل جامالىغا ئاشىق، ئىنسان روھىنىڭ پەرۋانىسى ھەربىر چىراغ ھۆسىنگە مەپتۇن بولىدۇ. بۇ مەزگىللەردە يا بىر گۈزەلنىڭ ھۆسن-نازىنى ياكى ئۆزىنىڭ ئىشقى-ئىلتىجاسىنى ئىزاھلاشقا سەۋەب بولىدىغان ئاجايىپ ۋەقەلەر كۆپ يۈز بېرىدۇ. بۇ ھال ھامان غەزەلگە باغ-لىنىپ، كىشى يا ئۇنى يېزىش كويىدا بولىدۇ، يا ئۇنى ئوقۇش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئوقۇشقا يارايدىغان پارسچە دىۋانلاردىن مېنىڭ قايتا-قايتا مۇھاكىمە قىلىشىمدىن ئۆتمىگەن ئاز بولسا كېرەك. خۇسۇسەن بۇ يەردە مۇنۇ دىۋانلارنى ئاتاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ: بىرى، ئىشقى ۋە دەرد ئەھلىنىڭ يېتەكچىسى ئەمىر خۇسرەۋ دېھلەۋىنىڭ دىۋانى بولۇپ، ئاشىقلىقتىكى دەرد ئېيتىش، يالۋۇرۇش، كۆيۈك ئىزھار قىلىش ئۇسۇللىرى ئەنە شۇنىڭدا كۆرسىتىلگەن ۋە قاراڭغۇ يەر يۈزىگە چېچىلغان بۇنۇر شۇنىڭ ئىشقى مەشئەلىدىن چىققانىدۇر. يەنە بىرى، ھەقىقەت ئەھلىنىڭ

سەرخىلى ۋە ئىپتىخارى خوجە ھافىز شىرازىنىڭ ① نازۇك ۋە چوڭقۇر پىكىرلەر بىلەن تولغان دىۋانى بولۇپ، ئۇنىڭ مەيىن شامىلى قۇتلۇقلار روھىدىن بەلگە بېرىدۇ ۋە ئەيسا پەيغەمبەر نەپسىدىن ئەسەر يەتكۈزىدۇ. يەنە بىرى، مېنىڭ پىر ۋە ئۇستازىم، تەرىخەت ئەھلىنىڭ يېتەكچىسى، جىمى ئەۋلىيالارنىڭ داھىسى ۋە شەيخۇل ئىسلامى، مىللەت ۋە دىننىڭ نۇرى ھەزرىتى مەۋلانە-ئابدۇراخمان جامى (ئاللار ئۇنىڭ سىرلىرىنى مۇقەددەس قىلغاي) جانابلىرىنىڭ كىشىنى روھلاندۇرغۇچى ئەسەرلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ھەربىر غەزەل ئاسماندىن چۈشكەن ۋەھىدەك، ھەربىر رىسالە پەيغەمبەر ھەدىسلىرىدەك يۈكسەك، ئۇلاردىكى ھەر سۆز دۇردىنمۇ قىممەت، ئوتقاش ياقۇتتىنمۇ جۇلالىقتۇر. بۇ ئەسەرلەردە يۇقىرىدا ئېيتىلغان خۇسرەۋدېلەۋى بىلەن ھافىز شىرازىنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى قوبۇل قىلىنىپ ۋە ئاپتور ئۆزىنىڭ ئىشقى، تالانتى ۋە يېتىلگەن ئۇسلۇبى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، كىشىنى ھاڭ-تاڭ قالدۇرىدىغان ئاجايىپ بىر سەنئەت ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلگەن. مەن مۇشۇ زاتلارنىڭ ھەممە ئەسەرلىرىنى كۆپ قېتىملاپ ئوقۇدۇم، تولىسىنى يادلىدىم، قەسىدە ۋە غەزەللەردىكى غارايىپ گۈزەللىك-لەردىن خەۋەردار بولدۇم، بىرمۇنچىلىرىغا نەزىرىلەرمۇ يازدىم.

قەسىدىلەردىن ئەمىر خۇسرەۋىنىڭ «دەريايى ئەبىر» (ياخشىلار دەرياسى) قەسىدىسى ئىنتايىن مەشھۇر بولۇپ، ئۇنىڭ ھەققىدە ئاپتورنىڭ ئۆزى: «مېنىڭ يۈز مىڭدىن ئارتۇق بېيتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەزەلىيات دىۋانىلىرىم بىلەن قەسىدە ۋە مەسنەۋى كىتابلىرىم

① ئەڭ مەشھۇر ئىران شائىرلىرىدىن بىرى. 1389 - يىلى ۋاپات بولغان.

يەر يۈزىدىن يوقىلىپ كەتكەن ھالەتتىمۇ، مۇشۇ قەسىدەم قالسىلا بولدى. ئۇنىڭدا مەنىلەر تولۇق مۇجەسسەملەنگەن، ئۇ پەن ئەھلىگە مېنىڭ ماھارىتىمدىن ۋە پەزىلىتىمدىن تولۇق گۇۋاھلىق بېرەلەيدۇ» دېگەن ئىكەن. بۇ قەسىدىنىڭ مەشھۇر باشلانما بېيتى مۇنداق:

كۈسى شەھ خالىيۇ بانگى غۇلغۇلەش دەردى سەرەست،
ھەركى قانىئ شۇد بەخۇشكۇ تەر شەھى بەھرۇ بەرەست ①.

بۇ شېئىرغا جاۋابەن ھەزرەتى جامى «لۇججەتۇل ئەسرار» (سىرلار دېڭىزى) نامىدا بىر قەسىدە يېزىپتۇ. ئۇنىڭ باشلانما بېيتى مۇنداق:

كۈنگۈرى ئەيۋانى شەھ گەزكاخى كەيۋان بەر تەرەست،
رەخنە ھادان كەش بەدىۋارى ھىسارى دىن دەرەست ②.

ھەقىقەتەن، ئالدىنقىسى ياخشىلار دەرياسى بولسا، كېيىنكىسى باھار بۇلۇتى بولۇپ، خايى مەرتىۋىدە بولسۇن ياكى تەسىرچانلىقتا بولسۇن ئالدىنقىسىدىن ئېشىپ چۈشكەن، ئۇ ئالدىنقىسىنىڭ ئۈستىگە سايە، بېشىغا تاج بولالايدۇ. مەن بۇ ئۇلۇغ زاتلارنىڭ ئىككىلىسىگە ئىلتىجا ۋە تەلەپكارلىق بىلىدۈرۈش يۈزىسىدىن بىر نەزىرە يېزىپ ئۇنى «توھفەتۇل ئەفكار» (مەجرۇھ سوۋغىسى) دەپ ئاتىدىم. ئۇنىڭ باشلانما بېيتى مۇنداق:

① پادىشاھنىڭ دۇمبىقىنىڭ ئىچى كاۋاك، ئۇنىڭ گۈمبۈرلىگەن ئاۋازى باش ئاغرىقى. ھەممىگە قانائەت قىلىدىغان ئادەم جاھاننىڭ پادىشاھى بولالايدۇ.

② پادىشاھنىڭ ساتۇرىن قەسىرىدىنمۇ ئېگىز سارىيىنىڭ كۈنگۈرلىرىنى دىن سېپىلىغا ئېچىلغان تۆشۈك ۋە يوپۇقلار دەپ بىلى.

ئاتەشىن لەئىلى كى تاجى خۇسرەۋانرا زىۋەرەست،
 ئەخگەرى بەھرى خەيالى خام پۇختەن دەرسەرەست ①.
 مەن ئۇلارغا قوشۇمچە قىلغان نۇرغۇن مەنىدار سۆزلەر ۋە مەز-
 مۇنۋار ئىشارەتلەر بۇ پەن ئەھلىنىڭ ماھىرلىرى تەرىپىدىن مۇئەي-
 يەنلەشتۈرۈلدى. بۇنىڭدىن گۇمانلانغانلار ھەزرەتى جامىنىڭ
 «باھارىستان» ناملىق كىتابىنى ئوقۇپ كۆرسە بولىدۇ. «ھايات
 باھارىستانى» ياكى «نىجاتلىق نىگارستانى» دەپ ئاتىسا تېخىمۇ
 مۇۋاپىق بولىدىغان بۇ كىتابتا مېنىڭ يۇقىرىدىكى باشلانما بېيىتىم
 پاكىت تەرىقىسىدە كۆرسىتىلىپ مېنىڭ قەسىدەمگە "بۇ دۆلەت
 نىزامى ئاسمان گۈمبىزىگە ئېسىلسا ئورنى بار، بۇ سائادەت گىربى
 مۇشتىرى يۇلتۇزىنىڭ بويىنىغا بېزەك قىلىنسا مۇناسىپ ۋە ئىپتىخار"
 دېگەن باھا بېرىلگەن. بۇ كىتابنى ئالغان ۋە مۇناسىۋەتلىك قىسمىنى
 تېپىپ ئوقۇغان كىشىلەر مېنىڭ ئۆزەم توغرىسىدىكى تەرىپلەرنى
 تەھرىرلەپ قىسقارتىۋەتەنلىگىنى بىلىدۇ.
 يەنە، مىرخۇسرەۋىنىڭ «مىرئاتۇس سەفا» (پاكلىق ئەينىكى)
 ناملىق قەسىدىسىگە مەنىلەر ياراتقۇچى خاقانىنى شىرۋانى ② نەزىرە
 يېزىپتۇ. ئۇنىڭ باشلانما بېيىتى مۇنداق:

بېيىت

دىلىم تىغلىستۇ پىرى ئىشق ئۇستادى زەباندانەش،
 سەۋادۇل ۋەجىھ سەبەقۇ مەسكەنەت كۈنچى دەبىستانەش ③.

① پادىشاھ تاجىنى بېزەپ تۇرغان قىزىل ياقۇتلار ئۇلارنىڭ كاللىسىدىكى

خام خىياللارنى پىشۇرىدىغان چوغ.

② مەشھۇر ئىران شائىرلىرىدىن بىرى.

③ كۆڭلۈم بىر سەبى بالا، ئىشقىنىڭ پىرى ئۇنىڭ تىلىنى بىلىدىغان
 ئۇستاز. مەكتەپ بۇلۇڭلىرىدا بويىنىنى قىسىپ يۈرۈپ دەرس ئوقۇش
 ئۇنىڭ يۈز قارىلىقى.

ھەزرىتى جامى ئۇنىڭغا جاۋابەن «جەلائۇر رۇھ» (روھ جۇلاسى) نامىدا بىر قەسىدە يېزىپتۇ. ئۇنىڭ باشلانما بېيتى مۇنداق:

بېيت

مۇئەللىم كىست ئىشقۇ كۈنجى خامۇشى دەبىستانەش،
سەبەق نادانىيۇ دانا دىلەم تىغلى سەبەقخانەش ①.
مەن بۇ ئىككى ئۇلۇغ زاتقا نەزىرە قىلىپ، «نەسىمۇل خۇلد» (جەن-
نەت شامىلى) قەسىدىسىنى يازدىم. بۇنىڭ باشلانما بېيتى مۇنداق:

بېيت

مۇئەللىم ئىشقۇپىرى ئەقىلدا تىغلى سەبەقخانەش،
پەيى تەئىدىي تىغل ئىنەك فەلەك شۇد چەرخى گەردانەش ②.
بۇ قەسىدىگىمۇ بىر مۇنەججە ۋاقتىمنى سەرپ قىلىپ، نۇرغۇن قىممەتلىك
مەنىلەرنى كىرگۈزدۈم.
يەنە «رۇھۇل قۇدۇس» (مۇقەددەس روھ) قەسىدىسىنى ياڭرىتىپ
مۇقەددەسلەر روھىغا روھ قوشتۇم. بۇنىڭ باشلانما بېيتى مۇنداق:

بېيت

زېھى بەخامەئى قۇدرەت مۇسەۋۋەرى ئەشيا،
ھەزار نەقىشى ئەجەب ھەر زەمان ئەزۇ پەيدا ③.

① مۇئەللىم كىم؟ مۇئەللىم — ئىشقى. مەكتەب — جىمجەت بۇلۇڭ.
دەرس — نادانلىق. مېنىڭ دانا كۆڭلۈم بولسا، شۇ يەردە ئوقۇغان بىر
سەبى بالا.

② ئىشقى مۇئەللىمدۇر. ئەقىل دېگەن بوۋاي ئۇنىڭ سەبى ئوقۇغۇچىسى.
پەلەكنىڭ چاقى مۇشۇ بالغا ئەدەب بېرىش ئۈچۈن ئايلىنىدۇ.

③ قۇدرەت قەلىمى بىلەن شەيئىلەرنى تەسۋىرلەش ئىمىدىگەن ياخشى،
چۈنكى ئۇنىڭدىن ھەر زامان مىڭلىغان نەقىشلەر پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ.

يەنە، «ئەينۇل ھەيات» (ھايات بۇلىقى) قەسىدىسىنىڭ زىلال سۈيىنى ئۇزىتىپ، غەپلەت ئەھلىنىڭ ئۆلۈك تەنلىرىگە جان كىرگۈز-دۇم. بۇنىڭ باشلانما بېيتى مۇنداق:

بېيت

ھاجبانى شەب چۇ شادۇرۋانى سەۋدا ئەفكەنەندە،

جىلۋەدەر خەيلى بۇتانى ماھ سىيما ئەفكەنەندە^①.

يەنە، «مىنھاجۇن نەجات» (نىجات يولى) قەسىدىسىدە توغرىلىق ئاساسىنى تۈزۈپ، ئازغانلارغا نىجات يولىنى كۆرسەتتىم. بۇنىڭ باشلانما بېيتى مۇنداق:

بېيت

زەھى ئەز شەمى رۇپەت چەشمى مەردۇم گەشتە نۇرانى،

جەھانرا مەردۇمى چەشم ئامەدى ئەز ئەينى ئىنسانى^②.

يەنە، قەلىم «قۇۋۋەتۇل قۇلۇب» (قەلبىلەر قۇۋۋىتى) قەسىدىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈپ، ھەقىقەت يولىدىكى زەئىپ كۆڭۈللەرگە قۇۋۋەت بېغىشلىدى. ئۇنىڭ باشلانما بېيتى مۇنداق:

بېيت

جەھانكى مەرھەلەئى تەڭ شاھراھى فەناست،

دەرۈمە ساز ئىقامەتكى راھى شاھۇگەداست^③.

① تۈن دەرۋازىۋەنلىرى قاراڭغۇلۇق پەردىسىنى يايغاندا، ئاي يۈزلۈك دىلپەرلەرگە جىلۋە بېرىدۇ.

② ئاپىرىن، سېنىڭ يۈزۈڭ شامىدىن كىشىلەرنىڭ كۆزى نۇرلاندى، سەن ئىنسانلىق بۇلىقىدىن دۇنياغا كۆز گۆھىرى بولۇپ كەلدىڭ.

③ بۇ دۇنيا ئۆلۈمنىڭ داغدام يولىدىكى كىچىك بىر ئۆتەڭ. سەن بۇ يەردە تۇرۇۋالما، چۈنكى بۇ شاھلارنىڭمۇ، گادايلىرىنىڭمۇ ئۆتىدىغان يولى.

بۇ ئالتە قەسىدىدە ئاللا مەدھىيىسى پەيغەمبىرىمىز سۈپىتى ۋە ئۈگۈت-نەسىھەتلەر بايان قىلىندى. تەسەۋۋۇق ۋە ھەقىقەت ئەھلىنىڭ تىلى بىلەن مەرىپەت ئايان قىلىندى.

يەنە تەساۋۋۇپچى بولمىغان شائىرلار تەرىقىسىدە يېزىلىپ، تۆت پەسىل نامى بىلەن ئاتالغان تۆت قەسىدەم مەيدانغا كەلدى. تۆت پەسىلنىڭ ئىسسىقلىق، سوغۇقلىق، نەملىك، قۇرۇقلۇق ھالەتلىرى تەسۋىرلەنگەن بۇ قەسىدىلەر خۇددى تۆت پەسىل خاسىيەتلىرىنىڭ تەسىرىدەك يەر يۈزىگە يېيىلدى.

قەسىدىچىلىك مەيداننىڭ چەۋاندازى، ئۆز زامانىنىڭ تەڭداش-سىز شائىرى بۈيۈك ئۇستاز خوجە كەلىمۇددىن سەلمان^① مەشھۇر «مەسنۇئ» قەسىدىسىگە قەلەم سۈرۈپ، ئۇنى ئون سەككىز يىلدا تاماملاپتۇ. ئۇ شۇنداق بىر ئەسەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپتۇكى، ئۇنىڭدىكى چوڭقۇر پىكىر ۋە يۈكسەك سەنئەتتىن پۈتۈن نەزم ئەھلى ھەيران ھەس بوپتۇ. تەرسى^② سەنئىتى باشلانما بېيتتىن ئۆزگە بېيتلاردا بولالمايدۇ. بۇ قەسىدىدىكى باشلانما بېيتنىڭ ئىككىنچى مىراسى قائىدىگە مۇۋاپىق چىققان بولسىمۇ، لېكىن بىرىنچى مىراس-دىكى بىر سۆزدە خىلاپلىق قىلىنغان. بۇ باشلانما بېيت مۇنداق:

بېيىت

سەفايى سەفۋەتى رۇيەت بەرىخت ئابى بەھار،
ھەۋايى جەننەتى كۈيەت بەبىخت مۈشكى تەتار^③.

① 11- ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئىران شائىرى.

② بېيتنىڭ مىراسلىرىنى سۆزمۇسۆز قاپپىداش قىلىش.

③ سېنىڭ يۈزۈڭنىڭ ساپلىقى باھاردىكى سۈزۈك سۇنىڭ ئۆزى، سېنىڭ

جەننەتتەك كوچاڭنىڭ ھاۋاسى خۇددى تاتار مۈشكى سورۇلغاندەك

خۇش بۇي.

بۇ باشلانما بېيتقا نەزىرە يازغان نۇرغۇن ماھىر شائىرلار ئۇنىڭ بىلەن تەڭلىشەلمەي لەت بوپتۇ. پېقىر يازغان باشلانما بېيت مۇنداق:

بېيت

چۇنان ۋەزىد بەبۇستان نەسمى فەسلى بەھار،
كەزان رەسەد بەياران شەممى ۋەسلى نېگار^①.

دىققەت بىلەن مۇلاھىزە قىلغان كىشى بۇ باشلانما بېيتىنىڭ تەرسى سەنئىتى جەھەتتە ئەيىبسىز ئىكەنلىكىنى، مۇۋاپىقلىشىش جەھەتتە ئېتىرازدىن خالىي ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئالالايدۇ. مەن بۇ خىل شېئىرنى تەكىتلەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش يۈزسىدىن بىر رۇبائىمۇ يازدىمكى، خەلىل ئىبنى ئەھمەد^② رۇبائى قائىدىسىنى بەرپا قىلغان. دىن بۇيان تەرسى سەنئىتى بىلەن رۇبائى يېزىلغانلىقى ئىشلىگەن ئەمەس. بۇ رۇبائى مۇنداق:

رۇبائى

ئى روپى تۇ كەۋكەب جەھان ئەرايى،
ۋى بۇيى تۇ ئەشەب رەۋان ئەسايى.
بى مۇيى تۇ يارەب چۇنان فەرسايى،
گىسويى تۇ چۇن شەب فىغان ئەفزايى^③.

① باھار پەسلىنىڭ مەيىن شامىلى گۈلزارلىقتا ئەسكەندە، ئۇ كەلتۈرگەن خۇش پۇراقلار دوستلارنى ئۆز نېگارلىرى بىلەن ئۇچرىشىشقا ئۈندەيدۇ.
② 8- ئەسىردە ئۆتكەن ئەرەب ئالىمى. ئازۇز قائىدىلىرىنى رەتلەپ چىققان.

③ ئەي يۇلتۇز چېھرىلىك، سەن دۇنيا زىننىتى، ئەي ئەنەبەر بويىلۇق، سەن روھ مىسالى. چېچىڭ كۆرۈنمىسە، زۇلۇم ئەزىبراى، كېچىدەك چېچىڭ پىغاننىڭ كانى.

يەنە، بارلىق نەزم ماھىرلىرىنىڭ پىسەنتىگە ناتىل بولغان خوجە ھافىز ئۇسۇلى بويىچە ئالتە مىڭدىن ئارتۇق بېيتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر پارىسچە غەزەلىيات دىۋانى تۈزۈپ چىقتىم. بۇ دىۋاندىكى غەزەللەرنىڭ كۆپچىلىكى خوجە ھافىزغا، بەزىسى غەزەل شەكلىنىڭ ئىختىراچىسى بولغان ھەزرىتى شەيخ مۇسلىھۇددىن سەئىدىگە^①، بەزىسى ئىشىق ئوتخاننىڭ ئەلەنگە قوزغىغۇچىسى ۋە دەرد كۈلىدە-سىنىڭ ياش ئاققۇزغۇچىسى بولغان مىرخۇسرەۋغا، بەزىسى كامالەت ئەۋجىنىڭ نۇرلۇق قۇياشى بولغان ۋە يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەزىزلەر-نىڭ ھەممە پەزىلەتلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەم قىلغان ھەزرىتى جامىغا نەزىرە قىلىنغان. ئۆزىدىكى جەزىبىلىك سەنئەت ۋە دىلەكەش مەزمۇن ئارقىلىق دەۋر ئەھلىنى مەپتۇن قىلغان بۇ دىۋاننى تەپسىلىي تەرىپلەپ ئولتۇرۇش ئۆزۈم ئۈچۈن مۇناسىپ ئەمەس. ئۇنىڭغا يەنە ھەر خىل نەزم تۈرلىرىدىن ئۈلگە سۈپىتىدە قىتئەلەر، رۇبائىلار، مەسنەۋىلەر، تارىخ، تېپىشماقلار، جۈملىدىن بەش يۈزگە يېقىن مۇئەمما كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، تولىسى ھەزرىتى جامىنىڭ تۈزۈتىش ۋە ماقۇللىشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۆز قەلىمىم بىلەن دەۋر سەھىپە-سىگە يېزىلغاندۇر.

بۇلاردىن باشقا، يىگىتلىك دەۋرلىرىمدە ماھارەتلىك پارىسىگوي شائىرلارنىڭ ئېسىل شېئىرلىرىدىن ئەللىك مىڭدىن ئارتۇق بېيتنى يادلاپ، ئۇلاردىكى زوق ۋە خۇشاللىقلار بىلەن ئۆزۈمنى ئاۋۇندۇر-غان، ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىق-كەمچىلىكلىرى ئۈستىدە پىكىر بايان قىلغان، مۇلاھىزە ۋە تەپەككۇرلار ئارقىلىق ئۇلاردىكى يوشۇرۇن

① 1193 — 1292 — يىللاردا ياشىغان مەشھۇر ئىران شائىرى.

مەنلەرنىڭ تېگىگە يەتكەن. مەن پارس تىلىنىڭ ئەيىب ۋە سەنئەت-
تىنى مۇلاھىزە قىلىش بابىدا زادى بوشاشمىغان. بۇ ۋادىدا قەلىم
چەۋەندازنىڭ ئات سالماق يېرى قالماق. ئاز كەم قىرىق يىلدىن
بېرى خۇراسان مەملىكىتى ئىلىم-پەن ئەھلىنىڭ دۇنيا بويىچە ئەڭ
بۈيۈك ماكانى بولۇپ كەلمەكتە. بۇ مەملىكەتنىڭ مۆتىۋەر ئەدىبلرى
ھەرقانداق نەرسە يازسا، مېنىڭ كۆزدىن كۆچۈرۈشۈمگە سۇنۇپ،
تۈزىتىش كىرگۈزۈشۈمنى ئىلتىماس قىلىشىپ كەلدى. خاتىرىمگە
كەلگەن نۇقتىلارنى كۆرسەتسەم، رازىمەنلىك بىلەن قايىل بولۇشتى.
بەزى پىكىرلىرىمگە كۆنىمسە، ئۇنى پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ
بەرسەم، قانائەت ھاسىل قىلىشىپ خۇشال بولۇشتى. بىرمۇنچە
ئەدىب ۋە شائىرلار شېئىردا ئەنئەنىۋىي^① بىلەن سەلماننىڭ قايسىسى
ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقى توغرىسىدا ئىككى تەرەپ بولۇپ تاللىشىپ،
بىر-بىرىنى قايىل قىلالماي مېنىڭ ئالدىمغا كەلگەن ۋە مېنىڭ
قىلغان ھۆكۈمۈمگە قايىل بولۇپ كېتىشكەندى. غەزەلدە مىرزاھى^②
بىلەن مەۋلانە كاتىبى^③ ۋە بۇلاردىن باشقىلارنىڭ قايسىسى ئۈستۈن
تۇرىدىغانلىقى، مەسىئۇدە ھەزرىتى شەيخ نىزامى بىلەن مىرخۇسرەۋ
دېھلەۋىنىڭ قايسىسى ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقى توغرىسىدىمۇ كۆپ
مۇنازىرلەر بولۇپ، خۇددى مۇشۇنىڭدەك بىر تەرەپ بولغان ئىدى.
ھەممىدىن مۇھىم پاكىت شۇكى، پارس تىلىدا ئەڭ يۇقىرى كامالەت
ئىگىسى بولغان ۋە سۆزىگە دەرىجە بېرىلسە، خۇدانىڭ ۋە

① 1221 — 1258 — يىللاردا ياشىغان مەشھۇر ئىران شائىرى.

② مەشھۇر ئىران شائىرى. مىلادى 1453 — يىلى ۋاپات بولغان.

③ مەشھۇر ئىران شائىرى. مىلادى 1435 — يىلى ۋاپات بولغان.

رەسۇلۇللانىڭ سۆزلىرىدىنلا كېيىن تۇرىدىغان ھەزرىتى جامى كىتاب،
رىسالە، غەزەل، قەسىدىلەر يېزىپ مەنە گۆھەرلىرىنى نەزم. يېپىمغا
ئۆتكۈزۈپ، كۆڭۈل خىلۋەتخانىسىدىن جامائەت تاماشاگاھىغا جىلۋە
بەرگەن ۋاقتىدا، ئۇنىڭ تۇنجى نۇسخىسىنى ئالدى بىلەن ئىلتىپات ۋە
ئىشەنچ يۈزىدىن ماڭا بېرەتتى ۋە ”بۇ ۋاراقلارنى ئال، باشتىن
ئاياغ كۆرۈپ چىق، خاتىرىڭغا قانداق پىكىر كەلسە ئېيت” دەيتتى
ۋە بايان قىلغان پىكىرلىرىمنىڭ ھەممىسىنى قوبۇل قىلاتتى. بۇنىڭغا
دەلىل شۇكى، ئۇ ھەزرىت ئوندىن ئارتۇق كىتاب ۋە رىسالە
ئېتىمىنى ئاتاپ، كۆپ يېرىدە تالانت، ئىدراك ۋە شۇنىڭغا ئالاقىدار
جەھەتلەردىن تەرىپىمنى قىلغان. مۇشۇ خىل ئىناۋەت ئاساسىدا بىر
قەرىندىن ① ئارتۇق ۋاقىتتىن بېرى سۇلتانلار سۇلتانىنىڭ ② ئەڭ كاتتا
ئالىملار توپلانغان ۋە ئىلىم-ئېرىپاننىڭ مەنبەئى بولغان ئالىي
سۆھبەتلىرىدە سۆزۈم يۈكسەك مەرتىبە ھەم يۇقىرى ئىناۋەتكە
ئىگە بولۇپ كەلمەكتە. سۆزۈم سەۋەبى بىلەن ئۆزەم بۈيۈك ئېتىبارغا
مۇيەسسەر بولسام، ئۆزەم سەۋەبى بىلەن سۆزۈم ئالىي دەرىجىگە
مۇشەررەپتۇر. ئالانىڭ مەرھەمەتلىگە ۋە ھەقىقەتنىڭ چەكسىز نۇرىغا
ئېرىشكەن، قۇتلۇق دىنى ئىلىم گۆھىرىنىڭ دېڭىزى، مۇبارەك
خاتىرى ناتىۋان بەندىلەرنىڭ نىجات كىمىياسى بولغان سۇلتانلار
سۇلتانى ئۆز ھۇزۇرىدىكى ئالىي مەجلىسلەردە ئەدەبىياتنىڭ ئاتالغۇ
ۋە قائىدىلىرى بابىدا سۆز بولسا ماڭا خىستاپ قىلاتتى، ئەدەب-

① بىر قەرن 32 يىل.

② بۇ يەردە تۆمۈرلەڭ ئەۋلادى، خۇراسان دۆلىتىنىڭ ئۈچىنچى
پادىشاھى ھۈسەيىن بايقارا (سۇلتان ھۈسەيىن باھادىرخان)
نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

شائىرلارنىڭ ئىجادىيەتلىرى بابىدا سۆز ئېچىلسا ماڭا ئىشارەت قىلاتتى ۋە قۇياشتەك پايدىلىق خىسلىتىدىن ۋۇجۇتقا كېلىپ، گۆھەر ياغدۇرغۇچى قەلىمى بىلەن بېزەلگەن ۋە تەبىئىي ھالىتى ئاساسىدا بايان شەكلىگە كىرگۈزۈلگەن بىر رىئالىسىدە مېنى شېئىرىيەتنىڭ ھەممە تۈرلىرى بويىچە "ساھىبقران" دەپ ئاتاپ ۋە "تەڭداشسىز" دەپ تەرىپلەپ مېنىڭدەك تۆۋەن بىر بەندىنىڭ مەرتىۋىسىنى پەلەككە يەتكۈزدى ۋە مېنىڭدەك ئەرزىمەس بىر قۇلىنىڭ دەرىجىسىنى قۇياشتىن ئاشۇردى. مۇقەررەرەركى، بۇ سۇلتانلار سۇلتانى زامان مۇشكىلا-تىنى يېڭەلەيدىغان مۇبارەك خىسلىەتكە، ئالەمدىكى بارلىق نازۇك مەنىلەرنى يېشەلەيدىغان قۇتلۇق زېھىن-ئىدارىكقا ئىگىدۇر. مەن ئەسلى تۇپراقتىن بەتتەر بىر ئاتىۋان بەندە ئىدىم، لېكىن ئۇ قۇياشنىڭ تەربىيىتى بىلەن رەڭگارەڭ گۈللەر ئاچتىم، مەن ئەسلى توزاندىنمۇ بەتتەر ئەرزىمەس بىرنەرسە ئىدىم. لېكىن ئۇ بۇلۇتنىڭ قۇۋۋەت بېرىشى بىلەن رەڭدار دۇرلار چاچتىم. مېنىڭ تەسىرچان شېئىرلىرىم مۇناجات ئەھلى ئىچىدە توپىلاڭ ۋە غەۋغا قوزغىدى. بەزمە قىزىتقۇچى غەزەللىرىم مەيخانا ئەھلىنى ئاھ، دات دېگۈزدى. بەس، مېنىڭ ئەدەبىيات بابىدىكى بىلىم ۋە ماھارىتىم پارىسى تىل بويىچىمۇ، تۈركىي تىل بويىچىمۇ شۇنچە كۈچلۈك دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلانغاندىن كېيىن، مەن بۇ ئىككى تىلنىڭ قايسىسىنى قايسىسىدىن ئۈستۈن قويسام، ھەرقانداق كىشىنىڭ "شۇنداق" دەپ ئېتىراپ قىلماقتىن باشقا ھېچقانداق ئامالى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ جەھەتتە يەنە بىرمۇنچە تېخىمۇ كۈچلۈك دەلىللەرنى كەلتۈرۈشكە بولاتتى، لېكىن ئۇنداق قىلساق بۇ كىتابچىنىڭ ھەممىگە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. يەنە شۇنداق بىر قانۇنىيەت باركى، ھۆكۈمرانلىق ئەرەب

خەلىپىلىرى ۋە سۇلتانلىرىنىڭ قولىدا بولغان چاغدا، ئەدەبىيات
ئەرەب تىلى بىلەن راۋاج تېپىپ، ھەسەن سابىتەك ①، لاقىيتەك ②
تىل ماھىرلىرى ۋە يېتەك شائىرلار مەيدانغا كېلىپ ئۆز
تىللىرى بىلەن نەزم ئىپادىسىنى جايىغا يەتكۈزدى. بۇ مۇناسىۋەت
بىلەن ئەرەب ھۆكۈمرانلىرىدىنمۇ ئىبراھىم مەھمۇدەك ③،
مەئمۇن خەلىفەدەك ④ شائىرلار ۋە باشقا سۇلتانلاردا پىراق
نەزىملەردىن قەسىدىلەر توقۇدى ۋە پايدىلار كۆرسەتتى.

بىر قىسىم جايلاردىكى سارت ھۆكۈمرانلىرى مۇستەقىل بولغاندىن
كېيىن، قەسىدىدە خاقانىنى، ئەنۋەرى. كەمال ⑤ ئىسمائىل ⑥،
زەھىرى ⑦، سەلىماندەك، مەسنەۋىدە پەن ئۇستازى فىردەۋسى ⑧،
زامانىنىڭ ئادىرى شەيخ نىزامى ۋە ھىندى سېھىرگەرى مىر

① مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام زامانىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئەرەب شائىرى.

② ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئەرەب
شائىرى.

③ ئىبراھىم مەھمۇد (780 — 839) — ئابباسىيلاردىن مەھمۇدنىڭ ئوغلى
ۋە ھارۇنۇر رەشىدىنىڭ قېرىندىشى بولۇپ، مۇزىكا ۋە ئەدەبىياتتا
ئىختىساسلىق ئىدى.

④ مەئمۇن خەلىفە (786 — 834) — ئابباسىيلاردىن ھارۇنۇر رەشىدىنىڭ
ئوغلى بولۇپ، 813 — يىلى خەلىفە بولغان، ئۆزى ئالىم ھەم
شائىر ئىدى.

⑤ مەشھۇر ئىران شائىرى.

⑥ مەشھۇر ئىران شائىرى، مىلادى 1238 — يىلى ۋاپات بولغان.

⑦ ئىرانلىق شائىر بولۇپ، مىلادى 1201 — يىلى ۋاپات بولغان.

⑧ فىردەۋسى (932 — 1020) — ئەڭ مەشھۇر ئىران شائىرلىرىدىن.

خۇسرەۋدەك، غەزەلدە دەۋرنىڭ ئىجادچىسى مۇسلەۋۇددىن سەئىدى ۋە ئەسىرىنىڭ يىگانىسى خوجە ھافىز شىرازىدەك پارسىيىگوي شائىرلار مەيدانغا كەلدى. بۇلارنىڭ ئەھۋالى توغرىلىق يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتكەنلىكىمىز ئۈچۈن بۇ يەردە گەپنى ئۇزارتمايمىز، چۈنكى ئۇزۇن گەپ كىشىلەرگە خۇش ياقمايدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن سارت ھۆكۈمدارلىرىدىنمۇ سۇلتان تۇغرۇلدەك^① ۋە شاھ شۇجائەدك^② ئالىي پادىشاھ ۋە زور قوماندانلار گۈزەل شېئىر، شېئىر غەزەللەر يېزىپ مەشھۇر بولدى ۋە تارىخ بېتىدىن ئورۇن ئالدى.

ھاكىمىيەت ئەرەب ۋە سارت سۇلتانلىرىدىن تۈرك خانلىرىغا ئۆتكەندىن كېيىن، ھۇلاكۇخان^③، سۇلتان ساھىبقىران تۆمۈر كوراگان دەۋرلىرىدىن تۆمۈر كوراگاننىڭ ئوغلى ۋە ئىزباسارى شاھرۇخ سۇلتان^④ دەۋرىنىڭ ئاخىرىغىچە سەككىز^⑤، ھەيدەر خارەزىمى^⑥.

① ئىراندا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن سەلجۇقىلاردىن ئارسلاننىڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادى 1161 - يىلى تەختكە چىققان ئۆزى كاتتا شائىر ئىدى. 1193 - يىلىغىچە ياشىغان.

② ئىران ھۆكۈمدارلىرىدىن ئەمىر مۇبارىزىددىننىڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادى 1359 - يىلى تەختكە چىققان، ئۆزى ئالىم ۋە شائىر بولۇپ، ئىلىم، سەنئەت ئەھلىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن.

③ چىڭگىزخان نەسلىدىن بولۇپ، مىلادى 1257 - يىلى ئىران ۋە ئىراق دائىرىسىدە ئىلخانىيە دۆلىتىنى قۇرغان پادىشاھ. مىلادى 1264 - يىلىغىچە ياشىغان.

④ شاھرۇخ سۇلتان (1377 - 1446) - تۆمۈرلەرنىڭ تۆتىنچى ئوغلى. دادىسى ھايات چاغدا خۇراسان ۋالىسى بولغان. دادىسى ئۆلگەندىن كېيىن تەختكە چىقىپ 42 يىل پادىشاھ بولغان.

⑤⑥ چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ناۋايىدىن بۇرۇنقى ۋەكىللىرى.

ئاتايى ①، مۇقىمى ②، يەقىنى ③، ئەمرى ④، گادايى ⑤ قاتارلىق تۈركىي تىلدا يازىدىغان شائىرلار مەيدانغا كەلدى. بىراق، مەۋلانە لۇتفى ⑥نى ھېسابقا ئالمىغاندا يۇقىرىدا ئېيتىلغان پارسىگوي شائىرلار بىلەن تەڭلىشەلەيدىغان شائىر چىقمىدى. لۇتفىنىڭ ئەدىپلەر قېشىدا ئوقۇشقا ئەرزىيدىغان بىرقانچە باشلانما بېيىتلىرى بولۇپ بىرى مۇنداق:

بېيىت

ئولكى ھۆسۈن ئېستى بەھانە ئېلىنى شەيدا قىلغالى،
كۆزگۈدېك قىلدى سېنى ئۆزىنى پەيدا قىلغالى ⑦.
بۇ دەۋردە تۆمۈر كوراگان ئەۋلادلىرىدىن ئەدەبىيات - سەنئەتپەرۋەر سۇلتانلارمۇ مەيدانغا كەلدى. بىراق، سۇلتان بابۇرنى ⑧ ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇلاردىن شائىر دېگۈدەك بىرى چىقمىدى ھەم ئۇلار تەرىپىدىن ۋاراق يۈزىگە نەقىش بولغۇدەك بىرنەرسىمۇ يارىتىلمىدى. تۆۋەندىكى باشلانما بېيىت سۇلتان بابۇرنىڭدۇر.

بېيىت

نېچە يۈزۈك كۆرۈپ ھەيران بولايىسن،
ئىلاھا، مېنى سەڭگە قۇربان بولايىسن.

①②③④⑤⑥ — چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ناۋايىدىن بۇرۇنقى ۋەكىللىرى.

⑦ ئۇ ئەلنى شەيدا قىلىش ئۈچۈن ئۆزىنى گۈزەللەشتۈردى. ئۇ ئۆزىنى كۆرسەتكەندىن بۇيان سەن ئۇنى كۆرسىتىدىغان ئەينەك بولۇپ قالدىڭ.

⑧ شاھرۇخ سۇلتاننىڭ ئوغلى ئوبۇلقاسىم بابۇر بولۇپ، مىلادى 1450 - يىللاردا بىرمەزگىل خۇراسان تەختىدە ئولتۇرغان.

بۇ ھالەتكە شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خاتىمە بېرىلدىكى، بۇ خانداندىن ئېسىللىك دېڭىزىنىڭ ئەڭ يېرىك ئۈنچىسى، ئادالەت كانىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك گۆھىرى، باتۇرلۇق مەرىكىسىنىڭ رۇستەمدەك^① قەھرىمانى، قوماندانلىق مەيدانىنىڭ سامى نەرىماندەك^② سەردارى، ئۇلۇغۋارلىق تاجىنىڭ ياراشقان گۆھىرى، بەزمىسازلىق ئاسمىنىڭ قۇتلۇق يۇلتۇزى، جاھاندارلىق بەزمىسىنىڭ ئىسكەندەر^③، جەمىشەد^④ مەرتەۋىلىك شاھى، جاھانگىرلىك ئولتۇرۇشنىڭ ئالەمپاناھ قۇياشى، يۈكسەكلىك ئالىمىنىڭ كۆكتىن ئاشقان چوققىسى، ئادالەت ئاسمىنىڭ گۆھەر ياغدۇرغۇچى بۇلۇتى، ئىلىم-مەرىپەت كۆزىنىڭ قارىچۇغى، ئەدەبىيات-سەنئەت بېغىنىڭ خۇش ناۋا بۇلبۇلى، سۇلتان ئوغلى سۇلتان، خاقان ئوغلى خاقان، سەلتەنەتنى، دۇنيانى ۋە دىننى ئەزىزلىگۈچى، جەڭگاھلار ئاتىسى سۇلتان ھۈسەيىن باھادىرخان جاھان شاھىلىق تەختىگە ئولتۇردى. (ئاللاھ ئۇنىڭ ھاكىمىيەت ۋە سەلتەنەتنى ئەبەدىي ئامان قىلغاي ۋە ئىككىلا ئالەمدە ئۇنىڭ پەزىلىتىنى يۈكسەك

① ئىران رىۋايىتىدىكى ھەم فىردەۋسنىڭ «شاھنامە»سىدىكى زور بىر قەھرىمان.

② ئىران رىۋايىتىدىكى بىر زور قەھرىمان. رۇستەمنىڭ بوۋىسى.

③ ئىسكەندەر (مىلادىدىن بۇرۇنقى 356 — 323 - يىللار) — قەدىمكى ماكىدونىيە پادىشاھى فىلىپ II نىڭ ئوغلى بولۇپ، 20 يېشىدا پادىشاھ بولغان ۋە ئىلگىرى — كېيىن بولۇپ ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقا قىتئەلىرىنى زەبىت قىلغان.

④ فىردەۋسنىڭ «شاھنامە»سىدە تەسۋىرلىنىشىچە، قەدىمكى ئىران پىشتادىيان سۇلالىسىنىڭ تۆتىنچى پادىشاھى.

قىلغاي).

رۇبائى

كىم تا فەلەك ئافاق ئۈزە دەۋر قىلۇر،
ئەنجۇم گۈلى ھەر تۈن بۇ چەمەندىن ئاچىلۇر.
نى شاھ ئانىڭ زاتى كەبى ياد بىلۇر،
نى تەبىئە ئانىڭ تەبىئىيەت ئىستەپ تاپىلۇر①

يەنە بىر رۇبائى

تاكىم فەلەك ئېۋرۇلۇر دەۋام ئولسۇن ئاڭا،
ئىقبال بىساتىدا مەقام ئولسۇن ئاڭا.
ھەم نۇتق ئىلەجانبەخش كەلام ئولسۇن ئاڭا،
ھەم نەزم كەلامى مۇستەدام ئولسۇن ئاڭا②.

بۇ شاھ يۇرتنى ئەمىنىيەت گۆھەرلىرى بىلەن بېزىدى، مەملىكەتكە
بىرلىك ئۇرۇقلىرىنى ئەكتى. مەنە گۆھەرلىرىنىڭ كانى بولغان
بېجىرىم قەلبى ۋە خۇدا بەرىكەتلىرىنىڭ ئورنى بولغان توغرا
زېھنى بىلەن ئىلىم ئەھلىگە ئاسايىشلىق ۋە شاد-خۇراملىق، ئىلىم
ساھەسىگە روناقلق ۋە تەرەققىياتلار بەخش ئەتتى. شۇنىڭ بىلەن
ھەرقايسى پەنلەر بويىچە بەھىرلىك ئەسەرلەر، مەزمۇنلۇق رسالىلەر

① بۇ پەلەك ئۇپۇق ئۈستىدە دەۋر قىلىپ تۇرسا، ھەر تۈن بۇ چەمەندە
يۇلتۇز گۈللىرى ئېچىلىپ تۇرىدۇ. ھېچبىر شاھ ئۇنىڭدەك داڭلىق
بولالماست. ئۇنىڭ خىسلىتىدەك خىسلەت زادى تېپىلماست.

② پەلەك قانچىلىك چۆڭىلسە، ئۇنىڭ شاھلىقىمۇ شۇنچە داۋام قىلسۇن.
ئۇنىڭ ئورنى ھەر زامان ئىقبال بىساتىدا بولسۇن، ئۇنىڭ ھاياتبەخش
نۇتقى جاراڭلاپ تۇرسۇن. ئۇنىڭ سۆزلىرى ھەمىشە نەزم بولۇپ
چىقسۇن.

بارلىققا كەلدى، ئاجايىپ دىۋان، غەزەل قەسىدە ۋە مەسنەۋىلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. شاھ ئۆزى گەرچە پارىسى تىلى بىلەن تۈركىي تىلىنىڭ ئىككىلىسىدە سۆزلەش، يېزىشقا قادىر ھەم ماھىر بولسىمۇ، لېكىن ئەسلى تەبىئىتىنىڭ تەلىپى ۋە چۈشىنىشلىك تىلدا ئىپادىلەش ئىستىكى بىلەن تۈركىي دىۋان تۈزۈشكە ئىختىيار قىلىپ، ئۇنى شۇنداق يېقىملىق بېيىت ۋە تەڭداشسىز غەزەللەر بىلەن تولدۇردىكى، پەلەك دىۋانخانىسىنىڭ قەلەمكىشى، ئاسمان ئىستىزامخانىسىنىڭ رەقەمچىسى بولغان ئۇتارىد (مىركۈرى) يۇلتۇزىمۇ ئۇنداق نازۇك گۈل ۋە رەيھانلار بىلەن ياسانغان گۈلشەننى ۋە ئانداق بىباھا مەنە گۆھەرلىرى بىلەن بېزەلگەن خەزىنىنى كۆرگەن ئەمەس. ئۇنىڭدا نازۇك مەنە نازىنلىرى راۋان سۆز لىياسىلىرىدا جىلۋىلىنىدۇ، ئاجايىپ ئۇقۇم رەئالىرى لەتىپ ئىپادە تونلىرىدا كىشىنى شەيدا قىلىدۇ. ئۇ دىۋان ئەمەس، بەلكى دېڭىزدۇر. ئۇنىڭدىكى ھەربىر غەزەل جەۋھەر بىلەن تولغان بىر كېمە. ياق كېمە ئەمەس، بەلكى خەزىنىدۇر. ئۇنىڭ ھەر يەتتە بېيىتى گۆھەرلەر يوشۇرۇلغان يۈز كانغا تەڭدۇر. ئۇنىڭ ئوتلۇق بېيىتلىرىنى ئوقۇغانلارنىڭ نەپىسى خۇددى ئاپەتلىك ئىسسىق شامالىدەك ئەل كۆڭلىنى ئۆرتەيدۇ. ئۇنىڭ مۇڭلۇق سۆزلىرىنى تەلەپپۇز قىلغانلارنىڭ ئۇنى دەردمەن-لەرنىڭ باغرىنى تىلغايدۇ. ئۇنىڭ بەزى سۆزلىرى شاد دىللارنى ماتەمدار قىلىدۇ، بەزى سۆزلىرى مۇزدەك سوۋۇغان كۆڭۈللەرگە ئوت سالىدۇ. ئۇنىڭغا شۇنداق كارامەتلەر ۋە شۇنداق ھېكمەتلەر سىڭدۈرۈلگەنىكى، تۈركىي تىلدا مۇنداق بىر دىۋان كۆرۈلگەن ئەمەس. يالغۇز كاتتا ھۆكۈمدارلارلا ئەمەس، بەلكى ئەڭ ھوسۇلدار شائىرلارمۇ بۇنىڭغا تەڭ كېلەلەيدىغان يۈكسەك بىر ئەسەرنى

ياراتقان ئەمەس. بۇنى ئۇ شاھ ياراتتى ۋە ئوتتۇرىغا چىقاردى. بۇ ئەسەرنىڭ زىلال سۇلىرى بەھىردارلىقتا قۇياش بۇلغىنى بېسىپ چۈشتى دېسىمۇ بولىدۇ. بىلىمىزىلەر بۇ بىلىم بۇلىقىدىن بەھرىمەن بولدى. تەشنىلار بۇ ھاياتبەخش سۇنى ئىچىپ قاندى.

بۇ سۇلتانلار سۇلتاننىڭ كارامەتلىك دىلى ۋە ئاپتاپ سۈپەت كۆڭلىنىڭ شۇنىڭغىمۇ مايىل ئىكەنلىكى روشەنكى، تۈرك شائىرلىرى ئۆز تىلى بىلەن شېئىر يازسۇن، ئۇلارنىڭ كۆڭۈل غۇنچىلىرىمۇ باھار شامىلىدەك نەپەس بىلەن ئىچىلسۇن. مۇشۇنداق ئىستەك، مۇشۇنداق غەمخورلۇق يۈزىدىن بىر قىسىم تېمىلار بويىچە شېئىرلار يېزىلىشى توغرىلۇق بۇيرۇقلارمۇ چىقىرىلدى ھەم ئۇلارنىڭ تىل ئۇسلۇبىغا دائىر بەلگىلىمىلەر ۋە قانداق ئىپادىلىنىش توغرىسىدا تەلىمىلەرمۇ ئىزھار قىلىندى. لېكىن تۈرك خەلقىنىڭ تالانتلىق بەگلىرى، بەگزادىلىرى ۋە ساپ تەبىئەتلىك دانىشمەنلىرى، مەردلىرى بۇ ئىشنى ئۆز لايىقىدا ئىشلىمىدى. نەتىجىدە كۈتۈلگەن گۈزەل ئەسەرلەر مەيدانغا كەلمىدى، ئۇلارغا باغلانغان ئۈمىدلىرىمۇ يەردە قالدى. ئەڭ مۇھىمى شۇكى، ئۇلار شۇنداق سەنئەتپەرۋەر پادىشاھنىڭ شۇ قاتارلىق تەرغىبلىرى تەلىملىرى، ياخشىلىقلىرى ۋە ئارزۇلاشلىرىغا ۋاپا قىلىشنى ئۇنتۇغان ھالدا پەرمانسىزلىق بىلەن ئازغۇنلۇق يولغا كىرىپ، كۆپچىلىكى بەلكى ھەممىسى دېگۈدەك پارس تىلىغا مايىل ۋە شۇ تىل بىلەن يېزىشقا قايىل بولۇشتى.

تۈركىي تىلنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى توغرىلۇق يۇقىرىدا چوڭقۇر چۈشەنچىلەر بېرىلدى. لېكىن شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، تۈركىي تىلدىكى موللۇق، نازۇكلۇق، چوڭقۇرلۇق ۋە رايىشلىق قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەردىن كۆڭۈلدىكىدەك پايدىلىنىشنىڭ ئۆزىمۇ ئاسان

ئىش ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن تۈركىي تىل توغرىسىدا بىرنەچچە ۋاراق بىرنەرسە يېزىپ، ئۇنىڭدا سۇلتانلار سۇلتانىنىڭ مەھرەبانلىق ۋە ماھارەتلىرىنى تەرىپلەپ ئۆتۈش ۋە ئۇزاتىنىڭ قۇتلۇق راھى بىلەن تۈزۈلگەن دىۋان بابىدا گەرچە ئەدەبىيىتى بولسىمۇ بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلىپ ئۆتۈش لازىم تېپىلدى. بۇ ھەزرەت ئۆزىنىڭ كامال تاپقان دانالىقى ۋە تولغان بىلىمى بىلەن بۇ پەن ئەھلىگە تەلىم، كۆرسەتمىلەر بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇلار ئۇ ھەزرەتنىڭ مېغىزلىق سۆزلىرىنى ئاڭلىمىدى ياكى ئاڭلىسىمۇ بۇيرۇلغان يوسۇن بويىچە ئەمەل قىلمىدى ياكى ئەمەل قىلالىمىدى.

مەن زەئىپ بەندە ئۇ ھەزرەتنىڭ مۇبارەك سۆزلىرىنى ئاسراپ ھەم ۋاجىپ بۇيرۇقلىرىغا ئىتائەت ۋە پەرمانبەردارلىق قىلىپ، كۆڭلۈمدىن ۋە تىلىمدىن كەلگىنىچە، قەلىم ۋە قۇلۇم قۇۋۋىتىنىڭ يار بېرىشىچە ئۇ ھەزرەتكە بەندىلىك قىلدىم ۋە بۇنىڭ بىلەن ئۆزەمنى بەختلىك ۋە شادىمان بىلدىم، شۇنىڭدەك ئۇ ھەزرەتنىڭ شاگىرتى بولۇش بىلەن شەرەپ، يۈكسەكلىك ۋە مەغرۇرلۇق ھېس قىلدىم.

كۆپ يىللاردىن بېرى، تۈركىي تىلىنىڭ ۋە بۇ تىلدىكى شېئىرلارنىڭ قائىدە، ئۇسلۇبلىرى جەھەتتە بىلىمگەنلىرىمنى سوراپ، مۇشكۈل كەلگەن مەسىلىلەرنى ئۇ مۇشكىلات يېشىپ بەرگۈچىمىنىڭ ھۇزۇرىغا يەتكۈزۈپ زور پايدا ۋە ئەتراپلىق نەتىجىلەر ھاسىل قىلدىم. ئۇ ھەزرەتنىڭ تەلىم تەربىيىسى ۋە يېتەكچىلىكى بىلەن ئىشىم شۇ يەرگە يەتتىكى، ئۇ ھەزرەت ئۆزىنىڭ پاك تەبىئىتىدىن ھاسىل بولۇپ، ئۆزىنىڭ تەلىمبەخش قەلىمى ۋە گۈزەل نۇتقى بىلەن يازغان رىئالىسىدە مېنىڭ نامىمنى قانداق ئۇنۋان بىلەن ئاتىغانلىقىنى

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىم ئۈچۈن بۇ يەردە تەكرارلىمايمەن. مەندەك بىر بەندىنىڭ شۇ قاتارلىق كاتتا دۆلەتكە ئىگە بولۇشىغا ھەق سۇبھانەھۇ ۋە ئائالانىڭ "سۆزلىگۈچى" دېگەن ئىسمىغا مۇشەرەپ قىلغانلىقى سەۋەب بولسا، ئەل ئارىسىدا ئۆزەمگە ئوخشاشلارنىڭ ھەممىسىدىن ئىلگىرى ۋە يۇقىرى بولۇپ ئاتىلىشىغا ئۇ ھەزرەتنىڭ ئىنايەت ۋە غەمخورلۇقلىرى سەۋەبچى بولدى. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن دىۋانلار مەسنەۋىلەر ۋە باشقا كىتاب-رىسالىلەرنى ئالەم بىنا بولۇپ ھازىرغىچە بۇ خەلقنى ھېچكىم يازالمىغان ۋە دۇنياغا كەلتۈرەلمىگەن ئىدى. ئۇلارنى مەن يازدىم ۋە دۇنياغا كەلتۈردۈم. مەن بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇ ھەزرەتنىڭ مۇبارەك ئىسمى بىلەن بېزىدىم. مەن بۇلارنى ئاشۇ ئىنايەتلەر مۇقابىلىسىدە تۇتۇپ، "سۆزلىگۈچى" دېگەن نامىم ئۈزۈرى ئۈچۈن تۈركىي ۋە پارىسىدىن ئىبارەت ئىككى تىلنىڭ سۈپىتىنى ۋە ھەقىقىتىنى شەرھىلەپ بۇ رىسالىنى يازدىم ۋە ئۇنىڭغا «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» دەپ ئات قويدۇم. مەن بۇ رىسالىدە ئۇ ھەزرەتنىڭ تۈرك خەلقى تىلى ئارقىلىق ئەڭ چوڭقۇر ئۇقۇم ۋە ئەڭ يۈكسەك پىكىرلەرنى قانداق ئىپادە قىلغانلىقى ھەم قانداق مۆجىزىلەرنى ياراتقانلىقىنىمۇ كۆرسەتتىم.

ئويلايمەنكى، مەن تۈرك خەلقىنىڭ خۇش تىللىرىغا بۈيۈك بىر ھەقىقەتنى ئىسپاتلاپ بەردىم. ئۇلار بۇ ئارقىلىق ئۆز تىلىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى بىلدى ۋە پارىسىگويىلارنىڭ تىل جەھەتتىكى تاپا-تەنلىرىدىن قۇتۇلدى. ئۇلار مېنىڭ جاپا-مۇشەققەتلەر بىلەن بۇ يوشۇرۇن ئىلىمنى يورۇقلۇققا چىقارغانلىقىمنى بىلگەندە، ئۇلاردىن ئۈمىدىم شۇكى، پېقىرنى خەيرلىك دۇئالىرىدا ئەسلىپ قويسا ۋە روھىمنى شۇ ئارقىلىق شاد قىلسا.

رۇبائى

بۇنامەكى يازدى قەلەم تارتىپ تىل،
تارىخىن ئانىڭ جۇمادۇل ئەۋۋەل بىل.
كۈننىڭ رەقەمىنى چارشەنبە قىلغىل،
توققۇز يۈز يىلدىن ئۆتۈپ ئېردى بېش يىل.

مەتنىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى بويىچە تەلەپپۇزلۇق يېزىلىشى

بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم

ئەلھەمدۇ لىللاھى ئەمىتازەل ئىنسانە ئەلە سائىرىل مەخلۇقاتى
بىشەرەفەن نۇتقى ۋە لىلسان ۋە ئەزھەرە مىن ئوزۇبەتى لىسانىھى
ۋە ھەلاۋەتى بەيانىھى سۆككەرەش شۇكرى ۋە شەھدەش شۇھۇدى
ۋە ئىمتىنان.

رۇبائى

ئەي سۆز بىلە قىلغان ئافەرىنىش ئاغاز
ئىنساننى ئارادا ئەيلەگەن مەھرەمى راز
چۈن كۈن فەيەكۈن سەفەسىگە بولدى تىراز
قىلغان ئانى نۇتقى ئىلە بارىدىن مۇمتاز
سۇبھاناللاھ نى قۇدرەتى كامىلەدۇركىم، ئىنساننى «خەمىرەتۇ
ئىينەتە ئادەمىن بىيەدى ئەربەئىنە سەباھان» كەرىمەسى مەزمۇنى
بىرلە «ئەلەمۇل ئەسمائۇ كۈللەھە» قابىلىيەتى بەردى ۋە ئانى «ئەل-
مۇتەكەللىم» ئىسمى مەزھەرى قىلدى ۋە تا ئول بۇ مەزھەرىيەت
شەرەفدىن جەمئە مەخلۇقاتقا سەرەفراز بولدى ۋە بۇ تەشرىف
بىلە بارىدىن ئىمتىياز تاپتى.

رۇبائى

يەئىنىكى چۇ ئالەمنى ياراتتى مەيئۇد
ئالەم ئېلىگە قۇدرەت ئىلە بەردى ۋۇجۇد
ئىنسان ئىدى مەقسۇد كى بولدى مەۋجۇد
ئىنساندىن ھەم ھەببى ئېردى مەقسۇد
مۇتەكەللەمكى ئەرەب فۇسەھاسى بەلاغەت گۇلباغىن سېپىھ
گۈلشەندىن ئاشۇرغاندا، ئانىڭ بۇلبۇلى نۇتقى «ئەنە ئەفساھ»
تەرەننۇمى بىلە ئالارنى زەبانىبەست ۋە دەئۋالارى ئاۋازەسىن
يەرگە پەست قىلدى.

رۇبائى

ئول ۋەقتكى نى ئالەم ئېدى نى ئادەم
قىلمايدۇر ئىدى بۇلارنى سۇنئ ئىلكى رەقەم
چۈن ئول ئۆزىنىڭ خىلقەتىدىن ئۇردى دەم
مەنتۇقى ئىدى «كۈنتۇ نەبىيەن» فەھەم
ۋە سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋە ئالھەت تەيىبىن ۋە ئەسھابىھەت تاھىرىن
ۋە سەللىم تەسلىمەن كەسەرەن كەسەرەن.
تەكەللۇم ئەھلى خەرمەنىنىڭ خوشەچىنى ۋە سۆز دۇررى
سەمىنى مەخزەنىنىڭ ئەمىنى ۋە نەزم گۈلىستانىنىڭ ئەندەلىبى
نەغمەسەرايى يەئىنى ئەلىشىرۇل مۇتەخەللىس بىن نەۋائى (غەفەرە
زۇنۇبەھۇ ۋە سەتەرە ئويۇبەھۇ) مۇنداق ئەرر قىلۇركىم، سۆز دۇر-
رىدۇركىم، ئانىڭ دەرياسى كۆڭۈلدۇر ۋە كۆڭۈل مەزھەرىدۇركىم،
جامىئى مەئانىئى جۇزۇ ۋە كۈللدۇر؛ ئانداقكى، دەريادىن گەۋھەر
غەۋۋاس ۋاستەسى بىلە جىلۋە نەمايش قىلۇر ۋە ئانىڭ قىسمەتى
جەۋھەرىغە كۆرە زاھىر بولۇر. كۆڭۈلدىن داغى سۆز دۇررى نۇتق

شەرەفنىڭ ساھىبى ئىختىساس ۋە سىلەسى بىلەن گۇزارىش ۋە ئارايىش
كۆرگۈزۈر ۋە ئانىنىڭ قىممەتى ھەم مەرتەبەسى نىسبەتىگە باقا ئىنتىد-
شار ۋە ئىشتىھار تاپار گەۋھەر قىممەتىگە ئىچۈككى، مەراتىب ئەسرۇ
كۆپدۇر، ھەتتاكى، بىر دىرەمدىن يۈز تۈمەنگەچە دېسە بولۇر.

قىتئە

ئىنجۇنى ئالسالار مۇفەررىھ ئۈچۈن
مىڭ بولۇر بىر دىرەمگە بىر مىسقال
بىر بولۇر ھەمكى شەھ قۇلاققە سالۇر
قىممەتى مۈلك، ئەبىرەسى ئەمۋال
سۆز دۇرىنىڭ تەفاۋۇتى مۇندىن داغى بىغايەتراق ۋە مەرتە-
بەسى مۇندىن ھەم بىنھايەتراق دۇر. ئانداقكى، شەرىفىدىن ئۆلگەن
بەدەنغە روھى پاك يېتەر، كەسفىدىن ھەياتلىق تەنغە زەھىرى
ھەلاك خاسىيەتى زۇھۇر ئېتەر.

قىتئە

سۆز گەۋھەرىدۇركى رۇتبەسىنىڭ
شەرھىدەدۇر ئەھلى نۇتق ئاجىز
ئاندىكى ئېرۇر خەسسى مۇھلىك
كۆرگۈزگۈچە دۇرۇر مەسىھ مۆئجىز
ۋە بۇ سۆزنىڭ تەنەۋۋۇتى تەنەققۇلدىن نەرى ۋە تەسەۋۋۇردىن
تاشقارىدۇر: ئەگەر مۇبالەغەسىز ئىجمال يۈزىدىن قەلەم سۈرۈلسە ۋە
ئىختىسار جانىبىدىن رەقەم ئۇرۇلسە، يېتىشمىش ئىككى نەۋۋ بىلە
تەقسىم تاپارىدا خۇد ھىچ سۆز يوقتۇركى، يېتىشمىش ئىككى فەرقە
كەلامىگە دەلالەت قىلغاي. ئەمما ئۈلچە تەفەسلىدۇر. ئۆلدۈركىم،
رۇبئى مەسكۇننىڭ يېتتى ئىقلىمىدىن ھەر ئىقلىمدا نېچچە كىشۈر

بار ۋە ھەر كىشۋەردە نېچچە شەھەر ۋە قەسەبە ۋە كەنت ۋە ھەر دەشتدە نېچچە خەيل-خەيل سەھرائىشىن ئۇلۇس ۋە ھەر تاغدا نېچچە تەۋايىن بار؛ ھەر جەمائەت ئەلغازى ئۆزگەلەرىدىن ۋە ھەر گۇرۇھ ئىبارەتى يانالارىدىن مۇتەغەيىر ۋە بىرنېچە خۇسۇسىيەت بىلە مۇتەمەييىزدۇركى، ئۆزگەلەردە يوقتۇر. ئانداكى، تۇيۇر ۋە بەھايىم ۋە سىبائىنىڭ تىللارىكىم^①، ھەربىرىنىڭ ئۆزگەچە خۇرۇش ۋە تەكەللۇملەرى بار ۋە غەيرى مۇكەررەر نەۋا ۋە تەرەننىملىرى. ئەمما چۈن ئەلغاز ۋە ئىبارەتتىن مۇراد مەئادۇر ۋە مەزكۇر مەخلۇ-قاتتىن مەقسۇد ئىنساندۇر ۋە ئول مەزھەرى مەئانى ۋە بەيان؛ سۆز ئانىڭ سۆزىندەدۇر ۋە تەكەللۇم ئانىڭ كەلامىدا بارۇر.

ئېمدى كېلدۇك سۆز بەيانىغە ۋە كەلام دەستانىغە: مۇنچە مۇتەنەۋۋۇد شەھەر ۋە قۇرا ۋە جىبال ۋە سەھرا ۋە بىشە ۋە دەريا خەلقىكىم، بىتىلدى ۋە تەنەۋۋۇد ۋە تەغەييۇرنى شەرھ ئېتىلدىكى، مەجمۇئىدا مەئنا، ئەداسىدا ئەلغاز تىلگە كېلۇر ۋە ئول ئەلغازدىن مەئنا فەھم بولۇر. بارچەسىدىن ئەرەب تىلى فەساھەت ئايىنى بىلە مۇمتاز ۋە بەلاغەت تەزىينى بىلە مۇئىجىزەترازدۇركىم، ھىچ تەكەل-لۇم ئەھلىنىڭ مۇندا دەئۋاسى يوقتۇر ۋە سۆزى سىدىق ۋە ئىشى تەسلىم ئوقدۇركىم، مەلىكى ئەللام جەللە ۋە ئەلانىڭ كەلامى مۇئىجىز نىزامى ئول تىل بىلە نازىل ۋە رەسۇل ئەلەيھىس سەلاتى ۋە سەسەلام-نىڭ ئەھادىسى سەئادەتتەنجامى ئول لەفز بىلە ۋارىد بولۇپتۇر ۋە ئەۋلىيائى كىبار ۋە مەشاىخى ئالىمىقدار (قەددەسەللاھۇ ئەسرا-ھۇم) كۆپرەك ھەقايق ۋە مەئارىفىكى، سۈرۈپتۇرلار ۋە مەئانى

① بۇ سۆز بىز ئاساسلانغان مەتنىدە "قىل لارى كىم" يېزىلىپ قالغان.

زىبالەردىن تەقىرر لىباسىغە كىيۈرۈپدۇرلار ئول فەرخۇندە ئىبارەت ۋە ئول خۇجەستە ئەلغاز ۋە ئىشارەت بىلە ۋاقىت بولۇپتۇر. ئاللاھ، ئاللاھ، ئول رەۋزەئى رۇھەفزا ئى نەزارەت ۋە ئول گۈلشەنى دىل ئاسادا ئى نەزاھەتتۇركىم، ئانىڭ باغبانى «ۋە ئەنزلەنسە مەنەل مۇئىسرائى مائەن سەجائەن لىنۇخرىجە بىھى ھەببەن ۋە نەباتەن ۋە جەنناتىن ئەلفافەن» كەرىمەسى بىلە تەكەللۇم قىلۇر ۋە ئەندەلبى خۇشەنۋاسى نۇبۇۋۋەت بەيانى بىلە ۋە رسالەت نەغمە ۋە ئەلھانى بىلە سۇرۇد كۆرگۈزۈر ۋە مەزكۇر بولغان تۇيۇرىدىن بەئزى «لەۋ كۇشغەل غىتائۇ ما ئىزدەتتۇ يەقىنەن» ئەداسى بىلە تەرەننۇم نىھايەتسە يېتەر ۋە سايىر قۇشلارنى ۋىلايەت ئىزھارى ۋە ھىدايەت ئاسارىدىن نەۋايى ئىرشاد ئايىن ۋە سەدايى رەشاد تەلقىن ئىزھار ئېتەر.

بەيت

كى تا بولغاي جەھان باغى بۇ گۈلشەن مېۋەدار ئولسۇن
ھەرىمىدا بۇ بۇلبۇللارغە بۇ گۈلبانگ بار ئولسۇن
مۇندىن سۇڭرا ئۈچ نەۋۋ تىلدۇركىم، ئەسەل ۋە مۇئەتتە بەردۇر ۋە
ئول تىللار ئىبارەتى گەۋھەرى بىلە قايلىنىڭ ئەداسىغە زىۋەر. ۋە
ھەرقايسىنىڭ قۇرۇتى بىغايەت كۆپتۇر. ئەمما تۈركى ۋە فارىسى
ۋە ھىندى ئەسەل تىللارنىڭ مەنشەئىدۇركى، نۇھ پەيغەمبەر سەلەۋا-
تۇللاھى ئەلەيھىنىڭ ئۈچ ئوغلىغەكىم، يافەس ۋە سام ۋە ھامدۇر
يەتتۇر ۋە بۇ مۇجمەل تەفسىلى بۇدۇركى، نوھ ئەلەيھىسسالام
تۇقان تەشۋىرىدىن نەجات ۋە ئانىڭ مەھەلەكەسىدىن ھەيات تاپتى.
ئالەم مەئۇرەسىدە بەشەر جىنىسىدىن ئاسار ۋە ئىنسان نەۋۋىدىن
نەمۇدار قالمايدۇر ئېردى. يافەسىنىكى، تەۋارىخ ئەھلى «ئەبۇت

تۈرك» بىتىرلەر، خىتا مۈلكىگە يىبەردى. ۋە سامنىكى «ئەبۇل فۇرس» بىتىرلەر، ئىران ۋە تۇران مەمالىكىنىڭ ۋەسەتىدە ۋالى قىلدى. ۋە ھامنىكى، «ئەبۇل ھىند» دېيىتۈرلەر، ھىندىستان بىلادىغە ئۆزاتتى. ۋە بۇ ئۈچ پەيىغەمبەر زادە ئەۋلاد ۋە ئەتبائى مەزكۇر بولغان مەمالىكىدا يايلىدىلەر ۋە قالىن بولدىلەر. ۋە يافەس ئوغلان-نىكى، «ئەبۇت تۈرك» تۇر، تارىخ ئەھلى ئىتتىفاقى بىرلە دېيىتۈر-لەركى، نۇبۇۋۋەت تاجى بىلە سەرەفراز ۋە رسالەت مەنەسەبى بىلە قارداشلارىدىن مۇمتاز بولدى. ۋە ئۈچ تىلكى، تۈركى ۋە فارىسى ۋە ۋە ھىندى بولغاي، بۇ ئۈچەۋنىڭ ئەۋلاد ۋە ئەتبائى ئاراسىدا شايبە بولدى.

چۈن ھام نۇھ ئەلەيھىسسالامغا بىئەدەبلىك قىلغان جەھەتتىن ئانىڭ مۇبارەك تىلىگە ھام بارەسىدە قارغىش ئۆتۈپ ئېردى. بۇ سەبەبىدىن ئانىڭ رەنگى بەيازى سەۋادىغە مۇبەددەل بولۇپ، تىلى شىكەستەلىك زاھىر قىلىپ، فەساھەت ۋە بەلاغەت ھىلىيەسىدىن ئارى قالدى. ۋە ئەۋلادۇ ئەتبائىكى، ھىند كىشۋەرى ئەھلى بولغايلار، لەۋنلەرى مەكتەب ئەھلى مەشىقى ۋە رەقىدېك شەبەرەنگ بەلكى شەبگۈن؛ ۋە تىللارنى ئەتغالنىڭ ئۇچى ئوشالغان قەلەمدېك ئۆزگەچە ئەدا بىلە تەھرىر ۋە تەقىرىر زىۋەرىدىن ئاجىز ۋە زەبۇن قالدىلەر. ئانىسىز ھەم بولماغاكىم، بىرەر ۋەرەق يۈزىنى مۇرەككەب قاراسى ئۆز يۈزلەرى سەفەسىدېك قارا قىلماغايلار ۋە ئۆز تىللارد-دېك شىكەستە قەلەم تىلى بىلە ئەدا ئېتمەگەيلەر. ئەمما ئول سەفەھ رەقەمىن ئۆزلەرىدىن ئۆزگە كىشى بىلىمەس ۋە ئول كەلاغىپالارنى ئول سەۋاد ئەھلىدىن ئۆزگە بىراۋ ئوقۇماس ۋە فەھم قىلماس. چۈن ئەرەبى تىل ۋە مەقال بىلە كەلام ۋە ھىندى ئەلفاز بىلە

مۇزەخرە فاتى نافەرجام، بىرى غايەتى شەرەق ۋە ئۇلۇۋۇى مەنزىلە-
دىن، بىرى نىھايەتى نۇھۇسەت ۋە دۇنۇۋۇى مەرتەبەدىن ئارادىن
چىقتىلەر. قالدى تۈركى ئەلغاز بىلە مەقسۇد ئەداسى ۋە فارىسى
ئىبارەت بىلە كەلام مەئناسى.

ئانداق مەئلۇم بولۇركى، تۈرك سارتىدىن تېز فەھىراق ۋە بۇلەند
ئىدراك ۋە خىلقەتى سافىراق ۋە پاكىراق مەخلۇق بولۇپتۇر. ۋە
سارت تۈركىدىن تەئەققۇل ۋە ئىلىمدە دەقىقراق ۋە كەمال ۋە فەزل
فەكرەتدە ئەمىقراق زۇھۇر قىلىپدۇر. ۋە بۇ ھال تۈركلەرنىڭ
سىدىق ۋە سەفا ۋە تۈز نىيەتتىن ۋە سارتلارنىڭ ئىلىم ۋە فۇنۇن ۋە
ھىكمەتتىن زاھىردۇرۇر. ۋە لېكىن تىللاردا كەمال ۋە نۇقىسان
ھەيسىيەتتىن فاهىش تەفاۋۇتلەردۇركى، ئەلغاز ۋە ئىبارەت ۋەزى
قىلۇردا تۈرك سارتقە فايىق كېلىپدۇر ۋە ئۆز ئەلغازىدا ئىشارەت
ئىبارەتتە مەزىيەتلەر كۆرگۈزۈپتۇركى، ئۆز مەھەللىدە ئىنشا ئاللاھ
مەزكۇر بولغاي.

يەنە تۈركىنىڭ مۇلايىمەتى تەبىئىنىڭ سارتىدىن ئارتۇغلىغىغە
دەلىلى مۇندىن ۋازىھىراق ۋە شاھىدى مۇندىن لايىھىراق بولائۇرمۇ-
كىم، بۇ ئىككى تايىغەنىڭ يىگىتى ۋە قەرىسى بەلكى ئۇلۇقىدىن
كىچىك بارىسى ئاراسىدا ئىختىلات ئەلەسسەۋىيەدۇر. ھەرمىقداركى،
بۇ بىرىنىڭ ئول بىرى بىلە ئامىزىش ۋە گۇفتۇگۇزارى بار، ئول
بىرىنىڭ ھەم بۇ بىر بىلە ھەمانچە تەكەللۇم ۋە گۇفتارى بار. ۋە
سارت ئاراسىدا ئەھلى تەبىئە ۋە دانىش ۋە زۇمرەئى ئىلىم ۋە زىھن ۋە
بىنىش كۆپرەكدۇر. تۈرك ئېلىدە ئەجلاق ۋە سادە ئېل سارتىدىن
زىيادەدۇر. ئەمما تۈركىنىڭ ئۇلۇغىدىن كىچىكىگە دېگىنچە ۋە نەۋكەر-
دىن بېگىگە دېگىنچە سارت تىلىدىن بەھرەمەندىدۇرلەر. ئانداقكىم،

ئۆز خورد ئەھۋالىغە كۆرە ئەيتائۇرلەر، بەلكى بەئزى فەساھەت ۋە بەلاغات بىلە ھەم تەكەللۇم قىلۇرلەر. ھەتتا تۈرك شۇئەراسىكىم، فارىسى تىل بىلە رەنگىن ئەشئار ۋە شىرىن گۇفتار زاھىر قىلۇرلەر. ئەمما سارت ئۇلۇسىنىڭ ئەرزالىدىن ئەشراڧىغەچە ۋە ئاممىسىدىن دانىشمەندىغەچە ھېچقايسى تۈرك تىلى بىلە تەكەللۇم قىلالماسلەر ۋە تەكەللۇم قىلغاننىڭ مەئناسىن ھەم بىلمەسلەر. ئەگەر يۈزدىن بەلكى مىڭدىن بىرى بۇ تىلنى ئۆرگەنىپ سۆز ئەيتسە ھەم ھەركىشى ئىشتىسە بىلۇر ۋە ئانىڭ سارت ئېكەننىن فەھم قىلۇر ۋە ئۇل مۇتە-كەللىم ئۆز تىلى بىلە ئۆز رەسۋالىغىغە ئۆزى ئىقرار قىلغاندېكىدۇر. تۈركىنىڭ ئەسلى خىلقەتدە سارتىدىن تەبىئى مۇلايىمراق ئېركەنگە مۇندىن بۇلئەجەبراق تانۇغ يوقتۇركى، ھېچقايسى مۇنۇڭ مۇقابەلە-سىدە دەم ئۇرئالماسلەر ۋە سارت بىئەجمەئھىم ئەگەر تۈرك ئىبارەتى ئەداسىدا ئاجىزدۇر موھىق ھەم بار. نىيۇچۈنكى تۈرك ئەلفازى ۋازىئى ئەسرۇ كۆپ ۋەقتدە مۇبالەغە ئىزھارى قىلىپ، جۈزۋى مەفھۇمات ئۈچۈن ئەلفاز ۋەزۇ قىلىپدۇركى، ساھىبۇۋۇقۇق كىشى تا زاھىر قىلماس، ئىنانسە ھەم بولماس.

ئانداقكى:

قوۋارماق ۋە قۇرۇقشاماق ۋە ئۇشەرمەك ۋە جىجايماق ۋە ئۆڭدەيمەك ۋە چېكىرمەك ۋە دومسايماق ۋە ئۇمۇنماق ۋە ئوسانماق ۋە ئىگىرمەك ۋە ئىگەرمەك ۋە ئۆخرەنمەك ۋە تارىقماق ۋە ئالداماق ۋە ئارغاماق ۋە ئىشەنمەك ۋە ئىگلەنمەك ۋە ئايلانماق ۋە ئىگىرەنمەك ۋە ئاۋۇنماق ۋە قىستاماق ۋە قىيناماق ۋە قوزغالماق ۋە ساۋرۇلماق ۋە چايقالماق ۋە دېۋدەشمەك ۋە قىيمانماق ۋە قىزغانماق ۋە نىكەمەك ۋە سىيلانماق ۋە تانلاماق ۋە قىمىرداماق ۋە سېرىمەك ۋە

سىرمەمەك ۋە كىنەرگەمەك ۋە سىغىرىقماق ۋە سىغىنماق ۋە قىلىماق ۋە يالىنماق ۋە مۇڭلانماق ۋە ئىندەمەك ۋە تېرگەمەك ۋە تېۋرەمەك ۋە قىڭغايماق ۋە شىغەلداق ۋە سىڭرەمەك ۋە ياشقارماق ۋە ئېسقارماق ۋە كۆڭرەنمەك ۋە سوخرانماق ۋە سىپاماق ۋە قارالماق ۋە سۈركەنمەك ۋە كۆيمەنمەك ۋە ئىكرانماق ۋە تۆشەلمەك ۋە مۇنغايماق ۋە تانچقالماق ۋە كۆرۈكسەمەك ۋە بۇشۇرغانماق ۋە بۇخساماق ۋە كىركىنمەك ۋە سۆگەدەمەك، بۇسماق، بۈرمەك، تۈرمەك، تامشماق، قاھاماق، سىپقارماق، چىچەرگەمەك، چۆركەنمەك، ئۆرتەنمەك، سىزغۇرماق، گۈرپەكلەشمەك، چوپرۇتماق، جىرغاماق، بىچىماق، قىڭزانماق، سىڭۇرمەك، كۆندەلەتمەك، كۆمۈرمەك، بېكىرمەك، گۆڭۈردەمەك، كېنەرگەمەك، گېزەرمەك، دوپتولماق، چىداماق، تۈزەك، قازغانماق، قىچىقلماق، كەڭىرەمەك، ياداماق، قاداماق، چىقانماق، كۆندۈرمەك، سۆندۈرمەك، سۇقلاتماق.

بۇ يۈز لەفزدۇركى، غەرب مەقاسىد ئەداسىدا تەئىين قىلىپدۇر- لەركى، ھېچقايسى ئۈچۈن سارت تىلىدا لەفز ياسامايىدۇرلەركى، بارچەسى مۇھتاجۇن ئىلەيھىدۇركى، تەكەللۇم چاغىدا كىشى ئاڭا مۇھتاج بولۇر. كۆپى ئانداقدۇركى، ئەسلا ئانىڭ مەزمۇنىن تەفھىم قىلماق بولماس ۋە بەئزىنىكى، ئاڭلاتسە بولغاي، ھەر لەفز تەفھىمى ئۈچۈن نېچچە لەفزنى تەركىب قىلماغۇنچە بولماس، ئول داغى ئەرەبى ئەلغاز مەدەدى بىلە. ۋە تۈرك ئەلغازىدا بۇ نەۋد لەفز كۆپ تاپىلسۇر. مەسەلەن، بۇ مەزكۇر بولغان يۈز لەفزدىن بىرنېچچەگە مەشغۇللۇق قىلىپ سابىت قىلالى، تا خەسىم مۇقابەلەدە ئىلزام بولسۇنكى، ئۆزگەلەرنى مۇڭا قىياس قىلسۇن.

شۇ ئەرا ئەكابرلىرىدىكى بەئزى مەي تەئرىفىدە مۇبالەغە قىلىپ-

دۇرلەر ۋە بۇ مۇئەددۇن بەي ئەمىردۇركى، مەي ئىچمەك قەۋائە-
دىدا سۆز كۆپ سۈرۈپ، زەرافەت نىھايەتسىز زاھىر قىلۇرلەر: بىرى
«سىپقارماق» لەفزىدۇركى، مۇبالەغە مۇندىن ئۆتمەس. تۈركچە
نەزمە بۇ مەتلەد باردۇركىم:

بەيت

ساقىيا تۇت بادەكم بىر لەھزە ئۆزۈمدىن باراي
شەرت بۇكم ھەر نېچچە تۇتساڭ لەبالەب سىپقاراي
ئايا بۇ «سىپقاراي» لەفزى مەزمۇنىغە يېتكەندە، فارسى شىئىردا
نى ئىلاج قىلغايىلەر؟ ۋە «تامشماق» كى، غايەتى زەۋقىدىن پات
ئىچمەس ۋە لەززەت تاپا-تاپا، ئاز-ئاز ئىچەر. بۇ غەرىب مەئنا
ئەداسىدا تۈركچەدە بۇ مەتلەد باركم:

بەيت

ساقى چۇ ئىچىپ مەڭا تۇتار قوش
تامشى-تامشى ئانى قىلاي نوش
ۋە «بۇخساماق» لەفزى ئەداسىدا تۈرك بۇ مەتلەئنى
دېيىدۇركى:

بەيت

ھەجرى ئەندۇھىدا بۇخسايمېن بىلە ئالمان نېتەي
مەي ئىلاجىمدۇر قوپۇپ دەيرى فەناغە ئەزم ئېتەي
فارسىگوي تۈرك بېگىلەر ۋە مىرزادەلەر «بۇخساماق» نى فارىسى
تىل بىلەن تىلەسەلەركى، ئەدا قىلغايىلەر؟ ۋە شىئىرنىڭ بىنا ۋە مەدارى
ئىشقىتە ئېۋرۇلۇر ۋە ئاشىقلىقىدا يىغلاماقدىن كۈللەرەك ۋە دايمىرەك
ئەمىر يوقتۇر ۋە ئاندا تەنەۋۋۇد بار «يىغلامسىنماق» مەزمۇنىداكى،
تۈرك مۇنداق دېيىدۇركى:

بەيت

زاھىد ئىشقىن دېسەكى قىلغاي فاش
يىغلامسىنۇرۇ كۆزىگە كېلىمەس ياش
ۋە «ئىگرەمەك» ۋە «سىگرەمەك» كىم، دەرد بىلە ياشۇرۇن
ئاھىستە يىغلاماقدۇر ۋە ئارالارىندا تەفاۋۇت ئاز تاپىلۇر. تۈركچەدە
بۇ مەتلەد باركىم:

بەيت

ئىستەسەم دەۋر ئەھلىدىن ئىشقىنى پىنھان ئەيلەمەك
كېچەلەر گاھ ئىگرەمەكدۇر ئادەتم گاھ سىگرەمەك
فارسىدا بۇ مەزمۇنكى بولماغاي، شائىرنى چارە قىلغاي؟ ۋە
«سىقتاماق» كىم، يىغلاماقتە مۇبالەغەدۇر. تۈرك بۇ نەۋد ئەدا
قىلىپدۇركى:

بەيت

ئول ئايكى كۈلە - كۈلە قىراغاتتى مېنى
يىغلاتتى مېنى دېمەيكى سىقتاتتى مېنى
يەنە بىيىك ئون بىلەكى، ئىتتىدالسىز ئاشۇب بىلە يىغلاغايلەر،
ئانى «ئۆكۈرمەك» دېرلەر ۋە تۈركچەدە ئول مەئنادا بۇ مەتلەد
باركىم:

بەيت

ئىشىم تاغ ئۆزىرە ھەريان ئەشەك سېيلاپىنى سۈرمەكدۇر
فىراق ئاشۇبىدىن ھەردەم بۇلۇت يەڭلىغ ئۆكۈرمەكدۇر
چۈن «ئۆكۈرمەك» مۇقابەلەسىدە فارسى تىلىدا لەفز يوقتۇر،
فارسىگوي شائىر مۇنۇڭدېك غەرىب مەزمۇن ئەداسىدىن مەھرۇم -
دۇر. يانا يىغلاماقتىن ئۆكۈرمەكىسى مۇقابەلەسىدە «ئىچكىرمەك»

داغى بار ۋە ئول ئىنچكە ئۇن بىلە يىغلاماقدۇر ۋە ئول تۈرك
لەفزىدە بۇ نەۋد تەركىب بىلە ئەدا تاپىپدۇرۇركىم:

بەيت

چەرخ زۇلمىداكى، بوغزۇمنى قىرىپ يىغلارمېن،
ئىگرۇر چەرخ ئۇرۇر ئىنچىكىرىپ يىغلارمېن.
ئەمما يىغلاماقتە «هاي-هاي» لەفزىن ئەدادا ئۆزلەرىن تۈرك-
گۈيلەرگە شىرىك قىلىپدۇرلەر ۋە بۇ لەفز ھەم ئەسلەن تۈركى
ئۇسلۇبدۇر ۋە فەقىرىنىڭ بۇ مەقتەئى مەشھۇردۇركىم:

بەيت

نەۋايى ئول گۈل ئۈچۈن هاي-هاي يىغلامە كۆپ،
كى ھەي دېگۈنچە نى گۈلبۇن نى غۇنچە نى گۈل بار.
يانا تۈرك ئەلفازىدا «قىمسانماق» ۋە «قىزغانماق» ئىككى
غەرىب لەفزدۇركى، ئانىڭ ئەداسى بۇ بەيتدە باركى:

ئىزارىڭنى ئاچارغە قىمسانۇرمېن

ۋەلى ئېل كۆرمەكىگە قىزغانۇرمېن

فارسىگوي شۇئەرا مۇنداق خۇب مەزمۇن ئەداسىدىن مەھجۇر-
دۇرلەر. ئاشىق ئاياغىغە تىكەن كىرمەككە ئالار «خار» لەفزى بىلە
تەئەررۇز قىلىپدۇرلەر، ئەمما «چۆكۈر» كى، مۇئەللىمراقدۇر، بۇ لەفز-
لەرى يوقتۇر ۋە بۇ تۈركچەدە مۇنداق ئەدا تاپىپدۇرۇركىم:

بەيت

چۆكۈرلەركىم، سېنىڭ يولۇڭدا تېۋرەلىشى ئاياغىمغە،
چېكىپ ئول كويى گەردىن سۈرمە تارتارمېن قاراغىمغە.
يانا ئىشقى تەرىقىدە مەھبۇب نەزارەسى مۇيەسسەر بولسە، ئاشىق-
نىڭ نىياز يۈزىدىن تېلمۇرمەكى ئەسەرۇ مۇناسىب ئىشىدۇر ۋە بۇ

لەنز ئالاردا يوقتۇر ۋە مۇنۇڭدېك لەنز لەرى ھەم يوقتۇر. ۋە بۇ تۈركچە دە مۇنداق دېيىلىپدۇركى:

بەيت

تۆكەدۇر قانىمنى ھەردەم كۆزلەرنىڭ باقىپ تۇرۇپ
كىم، نېچە يۈزۈمگە باققايسېن يىراقدىن تېلىۋرۇپ.
يانا تۈرك لەنزىنىڭ مەھبۇب جانىدىن «ياسانماغى» مۇقابەلە -
سىدە سارت لەنزىدە «ئارەستە» ۋە «ئارايىش» لەنزى بار، ئەمما
«بىزەنمەك» مۇقابەلەسىدە دېمەيدۇرلەر ۋە ئول ياسانماغىنىڭ مۇبالە -
غەسىدۇر ۋە ئانى مۇنداق دېيىدۇرلەركىم:

بەيت

ئېرۇر بەس چۇ ھۆسنۇ مەلاھەت سەڭا
ياسانماق، بىزەنمەك نى ھاجەت سەڭا
ۋە خوبىلارنىڭ كۆز ۋە قاشلارنى ئاراسىنى «قاباغ» دېرلەر.
فارسىدا بۇ ئۇزۇننىڭ ئاتى يوقتۇر. مەسنەۋىدە بىر جەمئەتتى خوب
تەئرىغەدە مۇنداق دېيىلىپدۇركى:

بەيت

مېڭىزلىرى گۈل - گۈل مۇژەلەرى خار
قاباغلارنى كېڭ - كېڭ ئاغىزلارنى تار
يانا ئىشقى ئەتۋارىداكىم، ئەشەك ۋە يىغلاماق مۇقابەلەسىدە
«ئاھ» ۋە «ئىسىغ دەم» ئۆمدەدۇر. تۈركلەر «دەم» نى «چاقىن» غە
ۋە «ئاھ» نى «ئىلدىرىم» غە نىسبەت بېرىپ دېيىدۇرلەركىم:

بەيت

فراقنىڭ ئىچرە ئولۇس ئۆرتەمەككە، ئى ماھىم،
چاقىندۇرۇر دەممۇ ئىلدىرىمدۇرۇر ئاھىم.

سارت تىلىدا «چاقىن» ۋە «ئىلىدىرىم» دېك مۇتەئەييەن ۋە مۇتەئەبەر ئىككى نېمەگە ئات قويمايدۇرلەر ۋە ئەرەب تىلى بىلە «بەرق» ۋە «سائىقە» بىلە ئەدا قىلىپدۇرلەر. ۋە ھۆسن تەئرىفىدە ئۇلۇغراق خالغاكىم، تۈركلەر «مېڭ» ئات قويۇپتۇرلەر. ئالار ئات قويمايدۇرلەر. تۈرك بۇ تەئرىفىنى بۇ نەۋد ئەدا قىلىپدۇركىم:

بەيت

ئانىڭىم ئال ئېڭىندە مېڭ ياراتتى،

بويى بىرلە ساچىنى تېڭ ياراتتى.

ئەگەر بىرىن-بىرىن ئەلفاز ۋەزىئەدەكىم، ئالار تەقسىر قىلىپ-دۇرلەر، تەئەررۇز قىلىلسا سۆز ئۇزار، نىيۈچۈنكى كۆپ ۋاقىئدۇر. يانا شىئىردا بارچە تەبئ ئەھلى قاشىدا رەۋشەن ۋە مەجمۇد فۇسەھا ئالدا مۇبەررەندۇركى، «تەجنىس» ۋە «ئىيھام» بىسغايەت كۈللىدۇر ۋە بۇ فەرخۇندە ئىبارەت ۋە خۇجەستە ئەلفاز ۋە ئىشارەتدە فارسىدىن كۆپرەك تەجنىس ئامىز لەفز ۋە ئىيھام ئەنگىز نۈكتە باركى، نەزمغە مۇجىبى زىيىب ۋە زىينەت ۋە بائىسى تەكەللۇف ۋە سەنئەت-دۇر. مەسەلەن، «ئات» لەفزىكى، بىر مەئناسى «ئەلەم» دۇر؛ يانا بىر مەئناسى «مەركەب» دۇر؛ ۋە يانا بىر مەئناسى «ئەمر» دۇركى، تاشنى يا ئوقنى «ئات» دېپ بۇيۇرغايلار. بۇ تەجنىسىدە مۇنداق دېيىلىپدۇركىم:

نەزم

چۈن پەرىيۇ ھۆردۇر ئاتىڭ، بېگىم
سۈرئەت ئىچرە دېۋ ئېرۇر ئاتىڭ، بېگىم
ھەر خەدەنگىكىم، ئولۇس ئاندىن قاچار
ناتەۋان جانىم سارى ئاتىڭ، بېگىم

ۋە بۇ ئىككى بەيتىكى، تەجنىسى تەمدۇر ھەم تۈرك شۇئەراسى
خاسسەسىدۇركى، سارتىدا يوقتۇر، ۋە مۇنى «تۇيۇغ» دېرلەر ۋە
مۇنۇڭ تەئرىغىن «مىزانۇل ئەۋزان» ئاتلىغ ئارۇزكى، بىتىلىپدۇر،
ئاندا قىلىلىپدۇر. يانا «ئىت» لەفىزى ۋە ئاندا داغى بۇ نەۋد ئۈچ
مەئنا بار. ئانداقكى:

بەيت

ئى رەقىب، ئۆزنى ئاڭا تۇتساڭ ھەم ئىت
بىزگە رەھم ئەيلەپ ئانىڭ كويىدىن ئىت
گەرچە بار دەۋزەخچە ئىشقىڭ شۇئەلىسى
بىزنى ئۆز ئىلكىڭ بىلە ئول سارى ئىت

ۋە «تۇش» لەفىزىدە ھەم بۇ نەۋد ئۈچ مەئنا بار ۋە يانا «يان»
لەفىزىدە ۋە «ياق» لەفىزىدە ھەم بۇ ھالدىدۇر. ۋە بۇ نەۋد لەفىزىكى،
ئاندا ئۈچ مەئنا بولغاي ھەددۇ ھەسردىن كۆپرەك تاپىلۇر. ۋە خېلى
لەفىز ھەم تاپىلۇركى، تۆرت مەئناسى بولغاي. ئانداقكى، «بار» لەفىزىكى،
بىر مەئناسى «مەۋجۇدلۇغ» دۇر؛ ۋە بىر مەئناسى «ئەر» دۇر بارۇغە؛
ۋە بىر مەئناسى «يۈك» دۇر؛ ۋە بىر مەئناسى «سەمەر» دۇر. ۋە
ئانداق لەفىز ھەم تاپىلۇركىم، بېش مەئناسى بولغاي: «ساغىن»
لەفىزىدىكىكى، بىر مەئناسى ياد قىلماقچە ئەمردۇر؛ ۋە بىرى سۈتلۈك
قوي ئاتىدۇر؛ ۋە ئىشقى مەستى ۋە مەجنۇنى ۋە بىمارى مۇقابەلەسىدە
«ساغىن» دېسە، ھەربىرىگە ئىتلاق قىلسا بولۇر.

يانا ئانداقكى، «تۈز» لەفىزىكى، نېچچە مەئنا ئىرادە قىلسا
بولۇر: بىرى «تۈز»كى، ئوق يا نەيزەدېك نېمەنى دېرلەر؛ يانا
«تۈز» — ھەمۋار دەشتىنى دېرلەر؛ يانا «تۈز» — راست كىشىنى دېر-
لەر؛ يانا «تۈز» — سازنى تۈزمەككە ئەر قىلماغىنى؛ يانا «تۈز» —

ئىككى كىشى ئاراسىدا مۇۋافىقەت سالماغىنى؛ يانا «تۈز» — بىر مەجلىس ئەسبابىنى ھەم دېسە بولۇر.

ۋە «كۆك» لەفرىن ھەم نېچچە مەئىنا بىلە ئىستىمال قىلۇرلەر؛ بىرى «كۆك» — ئاسماننى دېرلەر؛ يانا «كۆك» — ئاھەڭدۇر؛ يانا «كۆك» — تىكەردە كۆكلەمەكدۇر؛ يانا «كۆك» — قاداغىنى ھەم دېرلەر؛ يانا «كۆك» — سەبزە ۋە ئۆلەڭنى داغى دېرلەر. بۇ نەۋى ئەلفاز ھەمكى، ئۈچ مەئىنا ۋە تۆرت مەئىنا ۋە ئارتۇغراقكىم، ئىرادە قىلسا بولغاي كۆپ باركى، فارىسى ئەلفازدا ئانداق يوقتۇر.

ۋە مەئىرۇف ۋە مەجھۇل قافىيەدە «ۋاۋى»، «يايى» ھەمكى، فارىسى ئەشئاردا ۋاقىئە بولۇر، ئىككى ھەرەكەتتىن ئارتۇق بولماس. «ۋاۋى» ئانداقكى، «خود» ۋە «دۇد» ۋە «زور» ۋە «تۈر»؛ «يايى» ئانداقكى، «بىر» ۋە «شىر». ۋە تۈركى ئەلفازدا بۇ مەئىرۇف مەجھۇل ھەرەكەت تۆرت نەۋى تاپىلۇر، ھەم «ۋاۋى» ۋە ھەم «يايى» سى. «ۋاۋى» سى ئانداقكى:

«ئوت» كى، شەيئى مۇھرىقدۇر؛

ۋە «ئوت» — مۇرۇر مەئىناسى بىلە؛

ۋە «ئوت» — مۇقىمىرغە بورد جىھەتتىن ئەمىر؛

ۋە «ئوت» كى، بارىدىن ئىرىق ھەرەكەتدۇر، كەلىلەنى ئوتقە تۇتۇپ تۈگىن ئارتىتۇر مەئىنادادۇر. يەنە بىر مىسال:

«تۈر» كى، دامدۇر؛

يانا «تۈر» كى، ئاندىن دەقىقراق دۇركى، قۇش ئولتۇرىدىغان

يىغاچدۇر؛

ۋە «تۈر» كى، ئاندىن دەقىقراق دۇر، ئۆيىنىڭ تۆرىدۇر؛

ۋە «تۈر» كى، بارچەدىن ئىرىقدۇر، تورلۇغىنى يا ئىشكىنى تۈر.

مەك ئەمىرىدۇر ①. ۋە «يايى» مىسال ئۈچ ھەرەكەتتىن ئارتۇق تاپىلماس.

«بىز» كى، سارت «قودۇد» دېر؛
ۋە «بىز» كى، «ما» ۋە «نەھنۇ» مەئناسى بىلەدۇر؛
ۋە «بىز» كى، دەرەفش دېرلەر.
يانا بىر مىسال:

«تېر» كى، «تېرمەك» مەئناسى بىلەدۇر؛
ۋە «تېر» كى، ئاندىن دەققىدۇر، ئولدۇركى، سارتلار ئانى
«ئەرەق» ۋە «خوي» دېرلەر؛
ۋە «تىر» كى، بارىدىن ئىرىقدۇر، «ئوق» مەئناسى بىلەدۇر. ۋە
بۇ نەۋى ئەلغاز كۆپ ئۈچ ھەرەكەت بىلە ۋەزۇ قىلىپدۇرلەركى، ھالا
شايىدۇر.

ۋە نېچچە ھۇرۇققە ئىبارەت ۋۇسئەتى ئۈچۈن بەلكى قافىيە
سۆھۈلەتى ئۈچۈن بىر-بىرىگە شىركەت بېرىپدۇرلەر. ئول جۈملەدىن
بىرى «ئەلق» بىلە «ھا» ئاراسىدا مۇناسىبەت ۋە مۇشارەكەت بېرىپ-
دۇرلەكى، بىر لەفزنى ھەم ئاخىرى «ئەلق» لەفزى بىلە قافىيە قىلسا
بولۇر، ئانداقكى، «ئەرا» لەفزىن «سەرا» ۋە «دەرا» بىلە قافىيە
بولۇر، «سەرە» ۋە «دەرە» بىلە ھەم قافىيە قىلسە بولۇر.

يانا بىر مىسال: ئانداقكى، «يادا» لەفزىن «سەدا» بىلە قافىيە
قىلسا بولۇر، «بادە» بىلە ھەم قىلسا بولۇر. ۋە «ۋاۋ» بىلە «زەمى»
ئاراسىدا ھەم ئول نەۋى شىركەتدۇر. ئانداقكى، «ئېرۇر» لەفزىن
«ھۆر»، «دۇر» لەفزى بىلە قافىيە قىلسا بولۇر، «غۇرۇر»، ۋە

① بۇ سۆز بىز ئاساسلانغان مەتندە «اوى دور» يېزىلىپ قالغان.

«زەررۇر» لەفزى بىلە ھەم جايىزدۇر.

ۋە «يا» بىلە «كەسرە» ئاراسىدا داغى بۇ نەۋىدۇر. ئانداقكى، «ئاغىر» بىلە «باغىر» ئەلفازىن «سادىر» ۋە «قادىر» ئەلفازى بىلە قافىيە قىلسا بولۇر؛ «بولۇر؛ «تەئىخىر» ۋە «تەغىير» ئەلفازى بىلە ھەم بولۇركى، فارسى ئەلفازدا بۇ سۆھۈلەتلەر يوقتۇر.

ۋە بۇ ئەلفاز ۋازىنلارنى كۆپ نېمەدە جۈزئىياتقە تەئەررۇز قىلىپ، غەرىب مەزمۇن ۋە مەفھۇملار ئۈچۈن ئەلفاز ۋەزى قىلىپدۇر. لەر. ئانداقكى، بەئىزى مەسادىردا ئوتتى. يانا غىزا ۋە ھەر تەئامكى، يېسە بولۇر، «يېگۈلۈك» دېرلەر ۋە سارت ئېلىنىك كۆپى، بەلكى بارچەسى يېمەكنى ھەم ۋە ئىچمەكنى ھەم «خوردەنى» لەفزى بىلە ئەدا قىلۇرلەر.

ۋە ئۇلۇق قارداش ۋە كىچىك قارداشنى ئىككەلەسن «بەرادر» دېرلەر. ۋە تۈركلەر ئۇلۇغنى «ئاغا» ۋە كىچىكنى «ئىنى» دېرلەر؛ ۋە ئالار ئۇلۇغ، كىچىك قىز قارداشنى ھەم «خاھەر» دېرلەر. ۋە بۇلار ئۇلۇغنى «ئىگەچى» ۋە كىچىكنى «سگىل» دېرلەر. ۋە بۇلار ئاتا-نىك ئاغا، ئىنىسىنى «ئاپاغا» دېرلەر ۋە ئانانىك ئاغا، ئىنىسىنى «تاغايى». ۋە ئالار ھىچ قايسىغا ئات تەئىس قىلمايدۇرلەر ۋە ئەرەب تىلى بىلە «ئامم» ۋە «خال» دېرلەر. ۋە «كوكەلتاش»نى تۈركچە تىل بىلە دېرلەر. ۋە «ئەتەكە» ۋە «ئىنگە»نى ھەم بۇ تىل بىلە ئەيتۇرلەر.

بىر مۇتەئەيىن نېمەكم، «ئاق ئۆي» دۇر، ئاگا «خەرگاھ» ئات قويۇپتۇرلەر. ئەمما ئانىك ئەجىزاسىنىك كۆپىنى تۈرك تىلى بىلە ئەيتۇرلەر. ئانداقكى، «تۈگۈلۈك» ۋە «ئۈزۈك» ۋە «تورلۇغ» ۋە «باسرۇغ» ۋە «چىخ» ۋە «قەنات» ۋە «كۆزەك» ۋە «ئۇغ» ۋە

«باغىش» ۋە «بۇساغا» ۋە «ئىركەنە» ۋە ئالاھىزەل قىياس.
ۋە «ئاۋ» ۋە «قۇش» كى، سەلاتىن ئاداب ۋە رۇسۇمدا ھەر
قايسى باشقا مۇتەئەيىن ئىشتۇر؛ ئىككەلەسىن «شىكار» دېرلەر؛ ۋە
ئاۋدا ئۇمدەكى كىيىكدۇر؛ تۈرك ئانىڭ ئېركەكىن^① «ھۈنە» ۋە تىش-
سىن «قۇلچاقچى» دېر. يانا سۇيۇقۇننىڭ ھەم ئېركەكىن^② «بۇغۇ» ۋە
تىشىسىن «مارال» دېر. سارت «ئاھۇ» ۋە «گەۋەزەن» دىن ئۆزگە
نېمە دېمەس. ۋە بىر شور ۋە شىيىلىخ ئاۋكى، تونگۇز ئاۋىدۇر؛
ئانىڭ ھەم ئېركەكىنى «قابان»، تىشىسىنى «مىكىچىن» ۋە ئۇششاغىن
«چۆرپە» دېرلەر. ۋە سارت بارچەسىن «خوك» ۋە «گوراز» لەزى
بىلە ئەيتۇر.

ۋە كېلدۈك قۇشقەكى، ئاندا مۇقەررەر ۋە مەشھۇر ئىلباسۇن
ئۆردەكدۇر. ۋە سارت ئېل ئىلباسۇنى خۇد بىلمەس. تاغى تۈرك
ئۆردەكنىڭ ئېركەكىن^③ «سۈنە» ۋە تىشىسىن «بۇرچىن» دېر. ۋە
سارت مۇڭا ھەم ئات قويمايدۇر. ۋە نەر ۋە مادە ئىككەلەسىن
«مۇرغابى» دېر. ۋە ئۆردەكنىڭ ئەنۋائى بىلۈر قۇشچىلار قاشىدا،
مەسەلەن، «جۆركە» ۋە «ئېركە سوقتۇر» ۋە «ئالمە باش» ۋە
«چاقىر قانات» ۋە «تېمۇر قانات» ۋە «ئەلدەلدەغە» ۋە «ئالەپكە»
ۋە «باغچال» ۋە بۇ يۇسۇنلۇق دېرلەركى، يېتىمىش نەۋۋ بولۇركىم،
سارت بارىسىن «مۇرغابى» ئوق دېر، ۋە ئەگەر بىر-بىرىدىن
مۇتەئەيىن قىلسا تۈركچە ئات بىلە ئوق ئەيتۇر.

يانا ئات ئەنۋائىداكى، «توبۇچاق» ۋە «ئارغۇماق» ۋە «يەكە»

①②③ بۇ سۆز بىز ئاساسلانغان مەتىدە «ايركانىن» يېزىلىپ

قالغان.

ۋە «يابۇ» ۋە «تاتۇ» يوسۇنلۇق بارىنى تۈركچە ئوق ئىيتۇرلەر. ۋە ئاتىنىڭ ياشىن داغى كۆپىرەكسەن تۈركچە ئىيتۇرلەر. بىر «قۇلۇن» نى «كۈررە» دېرلەر، ئۆزگە «تاي» ۋە «غۇنان» ۋە «دۈنەن» ۋە «تولان» ۋە «چىرغا» ۋە «لانغە» دېگۈنچە فەسىمراقلارنى تۈركچە دېرلەر ۋە كۆپىرەكى مۇنى ھەم بىلمەسلەر. ۋە ئاتىنىڭ ئىيەرسىن ئەگەرچە «زىين» دېرلەر، ئەمما كۆپىرەك ئەجىزاسىن، مىسلى «جىبىلىكەر» ۋە «ھەنا» ۋە «توقۇم» ۋە «جارلىغ» ۋە «ئۇلارچاغ» ۋە «غانجۇغا» ۋە «چىلبۇر» ۋە «قۇشتۇن» ۋە «قانتار» ۋە «تۆفەك» ۋە «توقە» يۇسۇنلۇق كۆپىن تۈركچە ئىيتۇرلەر.

ۋە قامچىنى ئەگەر «تازىانە» دېرلەر، ئەمما «بۆلدۈرگە» سىن ۋە «چوپچورغە» سىن تۈركچە ئىيتۇرلەر. ۋە «جىبە» ۋە «جەۋشەن» ۋە «كۆھە» ۋە «قالقاندۇرۇق» ۋە «قارىبچى» ۋە «كجىم» ۋە «ئاھە» يۇسۇنلۇق ئۇرۇش ئەسبابىن ھەم تۈرك تىلى بىلە ئىيتۇرلەر. ۋە مەئۇدى ئەلبىسەدىن، مىسلى «دەستار» ۋە «قالپاق» ۋە «نەۋرۇزى» ۋە «تۆپى» ۋە «شىرداغ» ۋە «دەكلە» ۋە «يەلەك» ۋە «ياغلىغ» ۋە «تېرلىك» ۋە «قۇر» يۇسۇنلۇق نېمەلەرنى بارىسىن تۈرك تىلى بىلە ئىيتۇرلەر.

يېگۈلۈكلەردىن ئەگەرچە قوي مۇچەلەرىدىن بەئزىغە ئات قويۇپتۇرلەر، ئەمما «ئارقە» نى ۋە «ئاشۇغلۇغ ئىلىك» نى ۋە «يان سۆڭەك» نى ۋە «قابۇرغە» نى ۋە «ئىگىك» نى ۋە «بوغۇزلاغۇ» نى تۈركچە ئىيتۇرلەر. ۋە يانا بەئزى يىمەكلەردىن «قايمىاغ» ۋە «قانلامە» ۋە «بۇلاماغ» ۋە «قۇرۇت» ۋە «ئۇلابە» ۋە «مانتۇ» ۋە «قۇيماغ» ۋە «ئۆركەمەچ» نى ھەم تۈركچە ئىيتۇرلەر؛ ۋە «قىمىز» نى ۋە «سۈرمە» نى ۋە «باخسۇم» نى ۋە «بوزە» نى داغى تۈركچە

ئەيتۈرلەر؛ يانا «تۇتماچ» ۋە «ئۇماچ» ۋە «كۆمەچ» ۋە «تالغان»نى
ھەم تۈركچە ئەيتۈرلەر. ۋە بۇ نەۋۋ جۈزئىياتقە مەشغۇللۇق قىلسا
بىغايەت كۆپ تاپلۇر.

ئەمما كۈللەرەك كەلىماتنى ئەدا قىلالى: ئەرەب تىلىنىڭ سەرفى
ئىستىلاھىنىڭ ئەبۋابىدا بىر بابدۇركى، ئاڭا «مۇفائەلە بابى» ئات
قويۇپتۇرلەركى، لەفز بىر مەزكۇر بولۇر، ئەمما ئىككى فېئىلغە
مۇشتەمىلدۇركى، بىر نەۋۋ ۋاقىئە بولغاي. ئانداقكى «مۇئارەزە» ۋە
«مۇقابەلە» ۋە «مۇشائەرە» ۋە «مۇكالىمە» ۋە كۈللى بابدۇر. مۇندا
ئەزىم فەۋايد ھاسىل. ۋە فارسىگويىلار مۇنچە فەساھەت ۋە بەلاغەت
دەئۋاسى بىلە بۇ فايىدەدىن مەھرۇم. ئەمما تۈرك بۇلغاسى بۇ
فايىدەگە تەئەررۇز قىلىپدۇرلەر ۋە مەسىدەرغە بىر «شەن» ھەرفى
ئىلھاق قىلىنماق بىلە ئۇل مەقسۇدنى تاپىپدۇرلەر. ئانداقكى،
«چاپشماق» ۋە «تاپشماق» ۋە «قۇچۇشماق» ۋە «ئۆپۈشمەك»، ۋە بۇ
شايبە لەفزدۇر. بۇ لەفز ۋازىنى ئەزىزلارغە جايى تەسلىم ۋە
تەھسىندۇركى، بىغايەت خۇب قىلىپدۇرلەر، ۋە بۇ فەساھەت بىلە سارت
فۇسۇھاسىدىن تەمام سەجىلىپدۇرلەر.

يانا ئەرەبى سەرفى ئىستىلاھدا ئىككى مەفئۇللۇق فېئىللار باركى،
ئاننىڭ ئەداسى داغى مۇئەتتەبەر ۋە كۈللىدۇر. ئاندىن داغى سارتلار
ئارى قالىپدۇرلەر. ۋە ئەتراك ئاڭا ھەم خۇبراق ۋە جە بىلەن
مۇتابەئەت قىلىپدۇرلەر. ئەرەبى ئانداقكى، «ئەئتەيتۇ زەيدەن
دىرھەمەن». بۇ تەركىبىدە ئۈچ لەفز مەزكۇر بولۇر. ئالار لەفزغە بىر
ھەرفى ئارتۇرغان بىلە مۇڭا ئوخشاش بىر زەمىرنى ئارتۇرۇپتۇرلەر،
بىغايەت مۇختەسەر ۋە مۇفەد تۈشۈپتۇر. ئانداقكى، «يۈگۈرت» ۋە
«قىلدۇرت» ۋە «ياشۇرت» ۋە «چىقارت».

يانا بىر ئەدالارى باركى، بەئزى ئەلغازنىڭ سوڭىدا «چ»،
«كى»، «چى» لەفزدۇر ئارتتۇرلەر، يا مەنسەبىنىڭ يا ھۈنەرنىڭ
يا پىشەننىڭ ئىزھارى ئۈچۈن. فارىسىدا يوقىتۇر، بەلكى ئالار ھەم
تۈركچە ئەيتۈرلەر. مەنسەبىدە ئانداقكى، «قۇرچى» ۋە «سۇچى» ۋە
«خىزانەچى» ۋە «كېرەك-ياراقچى» ۋە «چەۋگانچى» ۋە «نەيزەچى»
ۋە «شۈكۈرچى» ۋە «يۇرتچى» ۋە «شەيلانچى» ۋە «ئاختاچى»
يۈسۈنلۇق كۆپتۇر. ھۈنەر ۋە پىشەدە ئانداقكى، «قۇشچى» ۋە
«بارسچى» ۋە «قورۇقچى» ۋە «تامغاچى» ۋە «جىسەچى» ۋە
«يورغەچى» ۋە «ھەلۋاچى» ۋە «كېمەچى» ۋە «قويچى». قۇش
ھۈنەرىدە داغى بۇ ئىستىلاھ باردۇر. ئانداقكى، «قازچى» ۋە
«قۇچى» ۋە «تۇرناچى» ۋە «كىيىكچى» ۋە «تاۋۇشقانچى» كى،
سارت لەفزىدە يوقىتۇر، ۋە ئالار مەزكۇر بولغانلارنىڭ كۆپىن
تۈركچە ئەيتۈرلەر.

يانا بىر نەۋى ئىبارەت ۋە ئەدالارى باركىم، بىراۋدىن بىر ئىشنى
گۇمان ئېلىتمەك بىلە ئول ئىشنى ئول كىشىگە نىسبەتگۈنە بېرۇرلەر.
يوقكى، تەھقىق يۈزىدىن، بەلكى مەزەننە ۋە گۇمان ھەيسىيەتىدىن.
ئەمما مۇنداق دىققەت كۆپتۇر. ئانداقكى، «بارغۇدېك» ۋە «يارغۇدېك»
ۋە «كېلگۈدېك» ۋە «بىلگۈدېك» ۋە «ئايىتقۇدېك» ۋە «قايىتقۇدېك»
ۋە «ئورغۇدېك» ۋە «سورغۇدېك». ۋە بۇ فارىسىدا بولماس.

ۋە بەئزى ئەلغازنىڭ ئاخىرىدا بىر «چىم» ھەرقى ۋەسل قىلۇرلەر
ۋە ئانىڭ بىلە ئول فېلىدا سۈرئەت يۈسۈنلۇق ئىرادە قىلۇرلەر.
ئانداقكى، «يەتكەچ» ۋە «ئېتىكەچ» ۋە «بارغاچ» ۋە «يارغاچ» ۋە
«تاپقاچ» ۋە «ساتقاچ».

يانا بىر «رى» ھەرقىكى، بەئزى لەفزنىڭ ئاخىرىغا ئىلھاق

قىلۇرلەر، ئاندىن مۇبالەغە ۋە سەئىيى ئىرادە قىلۇرلەر. ئانداقكى،
«بىلەكۆر» ۋە «قىلاكۆر» ۋە «كېتەكۆر» ۋە «يېتەكۆر».

ۋە يانا بىر رەنگ يا بىر سىغەتنىڭ ھەمىل ھالىغە مۇبالەغە
ئۈچۈن ئانىڭ ئەۋۋەلىدە ئول ھەرىغە بىر «پ» يا «مىم» ئىزاغە
قىلىپ، ئول شەيئىغە زايىد قىلۇرلەر. «پ» مىسالى: «ئاپ-ئاق»،
«قىپ-قىزىل»، «ساپ-سارىغ»، «يۇپ-يۇمۇلاق»، «يەپ-يەسى»،
«ئاپ-ئاچۇغ»، «چوپ-چوقۇر»، بۇ نەۋى خېلى ھەم تاپىلۇر؛
«مىم» مىسالى: «كۆم-كۆك»، «يام-ياشىل»، «بوم-بوز».

يانا بىر «ۋاۋ» ۋە «لام» بەئزى لەفزىغە ئىلھاق قىلىپ بىر
مەخسۇس سىغەتقە تەئىين قىلۇركى، سەلاتىنىڭ خاھ رەزم ئەسبابى
ئۈچۈن ۋە خاھ بەزم جىھاتى ئۈچۈن مۆئتەبەردۇر. ئانداقكى،
«ھىراۋۇل» ۋە «قاراۋۇل» ۋە «چەڭداۋۇل» ۋە «ياڭاۋۇل» ۋە
«سوزاۋۇل» ۋە «پاتاۋۇل» ۋە «كېتپاۋۇل» ۋە «ياساۋۇل» ۋە
«بەكاۋۇل» ۋە «شىغاۋۇل» ۋە «داقاۋۇل» كىم، ئالار مۇندىن
ئارىدۇرلەر^①.

يانا بەئزى لەفزىغە بىر «لام» ئىلھاق قىلۇرلەركىم، ئول شەيئىنىڭ
ئول سىغەتدە رۇسۇخىغە دەلالەت قىلۇر. ئانداقكى، «قاھال» ۋە
«ياسال» ۋە «قېبال» ۋە «تۇنقال» ۋە «بۇقال» ۋە «توسقال» ۋە
«سۇيۇرغال»^②. بۇ ئەلغاز ۋە ئىبارەتدە بۇ نەۋى دەقايىق
كۆپدۇركىم، بۇ كۈنگە دېگىنچە ھىچ كىشى ھەقىقەتغە مۇلاھەزە
قىلماغان جىھەتدىن بۇ ياشۇرۇن قالىپدۇر.

① بۇ سۆزلەر بىز ئاساسلانغان مەتندە «ئولۇندۇر» (علوى دور)،

«سېۋارغال» (سيوارغال) يېزىلىپ قالغان.

ۋە ھۈنەرسىز تۈركنىڭ سىتەمزەرىق يىگىتلەرى ئاسانلىققە بولما
فارسى ئەلغاز بىلەنەزم ئەيتۇرغە مەشغۇل بولۇپتۇرلەر. ۋە فىلى-
مەققەت ئەگەر كىشى ياخشى مۇلاھەزە ۋە تەئەممۇل قىلسە، چۈن
بۇ لەفزدە مۇنچە ۋۇسئەت ۋە مەيداندا مۇنچە فۇسھەت تاپىلىدۇر.
كېرەككىم، مۇندا ھەر نەۋۋ سۇخەنگۇزارلىغ. ۋە فەسھگۇفتارلىغ
ۋە نەزماسازلىغ ۋە فەسانەپەردازلىغ ئاسانراق بولغاي. ۋە ۋاقىئە
ئاسانراقىدۇر. ئاندىن سۇڭراكىم، تۈرك تىلىنىڭ جامئىيەتى مۇنچە
دەلايل بىلەن سابىت بولدى. كېرەك ئېردىكىم، بۇ خەلق ئاراسىدىن
پەيدا بولغان تەبىئەتلى سەلاھىيەت ۋە تەبىئىلارنى ئۆز تىللارى
تۇرغاچ، ئۆزگە تىل بىلەن زامان قىلماسە ئېردى ۋە ئىشكە بۇيۇر-
ماسەلەر ئېردى. ۋە ئەگەر ئىككىلەسى تىل بىلەن ئەيتۇر قابىلىيەت-
لەرى بولسە، ئۆز تىللارى بىلەن كۆپرەك ئەيتسەلەر ئېردى ۋە يانا بىر
تىل بىلەن ئازراق ئەيتسەلەر ئېردى ۋە ئەگەر مۇبالەغە قىلسەلەر
ئىككىلەسى تىل بىلەن تېڭ ئەيتسەلەر ئېردى.

بۇ ئىھتىمالغە خۇد يول بېرسە بولماسكىم، تۈرك ئولۇسىنىڭ
خۇش تەبىئىلارى مەجمۇئى سارت تىلى بىلەنەزم ئەيتقاپىلەر ۋە
بىلكۇلل تۈرك تىلى بىلەن ئەيتماغاپىلەر، بەلكى كۆپى ئەيتائالماغاپىلەر
ۋە ئەيتسەلەر ھەم سارت تۈرك تىلى بىلەنەزم ئەيتقاندىك فەسھ
تۈركلەر قاشىدا ئوقۇي ۋە ئۆتسەرەئالماغاپىلەر ۋە ئوقۇسالەر ھەر
لەفزلەرىغە يۈز ئەيىب تاپىلغاي ۋە ھەر تەركىبىلەرغە يۈز ئىتتىراز
ۋارىد بولغاي.

پەس بۇ ھەيىسىيەتلەردىن ئانداق مەئلۇم بولۇركىم، بۇ تىلدا
غەرىب ئەلغاز ۋە ئەدا كۆپىدۇر. مۇنى خوش ئايەندە
تەرتىب ۋە روبايەندە تەركىب بىلەن باغلامىنىڭ دۇشۋارلىغى بار.

مۇبەتەدى تەبىئى ئول نەزمىنى دۇشۋارلىغ بىلە باغلاماقدىن كوفت تاپىپ مۇتەنەففىر بولۇر ۋە ئاسانساق سارى مەيىل قىلۇر. چۈن نېچچە قاتلا بۇ نەۋۋ ۋاقىت بولدى، تەبىئى خۇي قىلدى. چۈن تەبىئەت مۇئتاد بولدى، ئۆز مۇئتادىن قويۇپ غەير مۇئتادغەكم، مۇشكىلەرەك ھەم بولغاي، مەيىل قىلماغى مۇتەئەزىزىدۇر. يانا ئولكىم، فەھم جىنسى ئاجىزلىرىنى ھەم مايىل، بەلكى مۇشتەغىل ئوشۇ نەۋۋغە كۆرەر ۋە زەمان ۋە رەسم ئەھلى تەرىقىدىن چىقماغى مۇناسىب كۆرمەس ۋە بۇ نەۋۋ بىلە قالۇر. ۋە مۇبەتەدىغە يانا ئادەت-دۇركىم، تەبىئىدىن ئول نېمە باش ئۇرسا، چۈن ئۆز زادەئى تەبىئى ئۆزىگە مەھبۇب ئىكەنگە مەجبۇلدۇر. تىلەركى، ئانى بۇ فەن ئەھلىگە ئەرر قىلىپ جىلۋە بېرگەي. چۈن بۇ فەن ئەھلى فارىسگويىلاردور ۋە تۈرك ئەلفازىدىن بەھرەمەند ئېمەسلەر. تەبىئى ئول جانىبىدىن ئىئراز قىلىپ بۇ فەنغە مەشغۇل ئېل سارى مەيىل كۆرگۈزۈر. ئېمىدىكى، مەيىل كۆرگۈزدى، مۇناسىبەتلىر تاپىپ ھەم بۇ خەيلىدىن بولۇر. ئانداقكى، بۇ زەماندا بولۇپتۇر.

بارى ھەر تەقدىر بىلەكى، بار باۋۇجۇد تۈرك ئەلفازىنىڭ فار-سىغە مۇنچە مەزىيەتتى ۋە نەفس ئەمردە مۇنچە دىققەتتى ۋە ۋۇسئەتتى نەزم تەرىقىدە شايئ ئېمەس ئېرىدى ۋە كېتىمان نىھانخانەسىغە تۇشۇپ ئېردى، بەلكى مەترۇك بولۇرغە ياۋۇشۇپ ئېردى.

بۇ خاكسارغە سەبا ئەۋايىلىداكىم، ئاغىز ھوققەسىدىن بىراز گەۋھەر زاھىر بولاباشلار. ئول گەۋھەرلەر ھەنۇز نەزم سىلكىگە كىرمەيدۇر ئېردىكىم، زەمىر دەرياسىدىن نەزم سىلكىگە تارتىلغان گەۋھەرلەر تەبىئە غەۋۋاسى سەئىيى بىلە ئاغىز ساھنىلىغە كېلەباشلاماق كۆرگۈزۈپ ئېردى. چۈن مەزكۇر بولغان قائىدە بىلەكىم، ئەدا

تاپتى، فارىسى سارى بولدى. ئەمما چۈن شۇئۇر سىنىڭغە قەدەم قويۇلدى، چۈن ھەق سۇبھانەھۇۋەئالا تەبىئە غەرابەت سارى مەيلىنى زاتى ۋە دىققەت ۋە دۇشۋارپەسەندىلىققە شۇرۇننى جىبىللى قىلىپ ئېردى.

تۈرك ئەلفازىغە داغى مۇلاھەزەنى لازىم كۆرۈلدى. ئالەمى نەزەرگە كېلدى ئون سېككىز مىڭ ئالەمدىن ئارتۇق. ئاندا زىيى ۋە زىيەت سىپىرى تەبىئە مەئلۇم بولدى توققۇز فەلەككىدىن ئارتۇق؛ ئاندا فەزل ۋە رىفئەت مەخزەنى ئۇچرادى دۇرلارى كەۋاكىب گەۋھەرلەردىن رەخشەندەراق. ۋە گۈل-شەنى يولۇقتى گۈللەرى سىپىر ئەختەرىدىن دۇرەخشەندەراق. ھەرىمى ئەترافى ئېل ئاياغى يېتەككىدىن مەسۇن ۋە ئەجىناس غەرايىبى غەير ئىلكى تېگەككىدىن مەئۇن.

ئەمما مەخزەننىڭ يىلانى خۇنخار ۋە گۈلشەننىڭ تىكەنى بىھەددۇشۇمار. خەيالغە كېلىدىكىم، ھەمانەكى، بۇ يىلانلار نىشى نەشتەرىدىن تەبىئە ئەھلى خىرەدمەندلەرى بۇ مەخزەندىن بەھرە ئاپماي ئۆتۈپتۇرلەر؛ ۋە كۆڭۈلگە ئانداق ئېۋرۇلىدىكىم، گويا بۇ تىكەنلەر سەرزەنشى زەرەرىدىن نەزم خەيلى گۈلدەستەبەندلەرى بۇ گۈلشەندىن بەزم تۈزگۈچە گۈل ئىلىكلەي ئالماي يول تۇتۇپتۇرلەر؛ چۈن بۇ تەرىققە ھىممەت ئالى ئېردى ۋە تەبىئە بىپاك ۋە لا ئۇبالى، ئۆتەرگە قويمايدى ۋە تەماشاسىدىن تويمايدى.

ئول ئالەم فەزاسىدا تەبىئە سپاھى تۈركتازلىغلار تۈزدى. ۋە ئول سىپىر ھەۋاسىدا خەيال قۇشى بۇلەندىپەرۋازلىغلار كۆرگۈزدى. ۋە ئول گەنج جەۋھىرىدىن زەمىر سىپىرەفسى نىھايەتسىز قىممەتلىغ لەئىل ۋە دۇررى سەمىن ئالدى. ۋە ئول گۈلشەن رىياھىتىدىن

كۆڭۈل گۈلچىنى ھەددۇغا يەتسىز نەكەتلىغ گۈل ۋە ياسمەن قوينغا سالىدى.

چۈن بۇ مەۋاھىب بىلە غىنلار ۋە بۇ غەنايىم بىلە ئىستىغىنلار مۇيەسسەر بولدى، مۇنۇڭ نەتايىجى گۈللەرى روزگار ئەھلىغە بەھەد-دۇمىقدار ئاچىلا باشلادى ۋە باشلارغە بىئىختىيار ساچىلا كىرىشتى. ئول جۈملەدىن بىرى «غەرايىبۇس سىغەر» دىۋاندىۋىركىم، كىچىك ياشدا تەقەرىمىدىن ① گۈزارىش ۋە تەھرىرىمىدىن نىگارنىش تاپىپدۇركىم، مەئانى غۇرەباسىدىن غەرب ئەلغاز لىباسىغە كىيۈرۈپىمىن ۋە خەلق كۆڭلىن ئول غەربىستان ئەھلى ئوتى بىلە كۆيدۈرۈپىمىن.

يانا «نەۋادىرۇش شەباب» دىۋاندىۋىركى، يىگىتلىك ئەۋايىلىدا بەيانىم كىلىكىدىن نەمايىش دىۋانىغە ۋە ئارايىش بوستانىغە كىرىپدۇركىم، ئول نەۋادىر تەماشاسىدىن يىگىتلىك مۈلكىدە غەۋغا سالىپىمىن ۋە مۈلك يىگىتلىرى كۆڭلىدىن ئارام ۋە قارارنى ئالىپىمىن. يانا «بەدايىئۇل ۋەسەت» دىۋاندىۋىركىم، ئۆمۈر ئەۋسەتسىدە خەيالىم خامەسى ئانىڭ زىيىغە نەقىشەندىلىغ ۋە زىيىنەتغە سىھرىيە-ۋەندىلىغ قىلىپدۇركىم، ئول بەدىئىلەر ۋاسىتىسىدىن شەيدا كۆڭۈللەر ئىشكىن ئىشق تاشى بىلە قاقىپىمىن ۋە ئول ئۆيگە فەتىنە ۋە ئافەت ئوتىن ياقىپىمىن.

يانا «فەۋايىدۇل كىبەر» دىۋاندىۋىركىم، ھەيات ئەۋاخىرىدا تەخەببۇلۇم خامەسى ئانى رەشكى نىگارخانەئى چىن ۋە غەيرەتى

① بۇ سۆز بىز ئاساسلانغان مەتندە «تەقەرىمىدىن» ئەمەس، «تەقەرىم» يېزىلىپ قالغان.

خۇلدى بەرىن قىلىپدۇركىم، ئاندا ئۇلۇغلارغە فايىدەلەر زۇلالىن يىتكۈرۈپىپىن ۋە ھەۋەسلەرى شۇئەسىغە نەسايىر زۇلالىدىن سۇ ئۇرۇپىپىن.

بۇ تۆرت دىۋان ئاۋازەسىن چۈن رۇبىئى مەسكۇنىغە يىتكۈرۈپ-
مېن ①، خەمسە پەنچەسىغە پەنچە ئۇرۇپىپىن. ئەۋۋەلكىم، «ھەيرەتۇل
ئەبرار» باغىدا تەبىئىم گۈللەر ئاچىپدۇر، شەيخ نىزامى روھى
«مەخزەنۇل ئەسرار» دىن باشمىغە دۇرلار ساچىپدۇر.

يانا چۈن «فەرھاد ۋە شىرىن» شەبىستانىغە خەيالىم يۈز تۇتۇپ-
دۇر، مەرخۇسەرەۋ دەمى «شىرىن ۋە خۇسەرەۋ» ئوتىدىن چىراغىمنى
يارۇتۇپتۇر.

يانا چۈن «لەيلى ۋە مەجنۇن» ۋادىسىدا ئىشقىم پويە ئۇرۇپ
خاجۇ ھىممەتى «گەۋھەرنامە» سىدىن شارىمىغە گەۋھەرلەر
يىتكۈرۈپتۇر.

يانا چۈن «سەبئەئى سەبىيارە» رەسەدىن زەمىرىم باغلاپتۇر،
ئەشەرە «ھەفت پەيكەر» نىڭ يېتىتى ھۆرۋەشىن پىشكەشەسىغە
ياراغلاپتۇر.

يانا چۈن «سەددى سەندەرى» ئەساسىن خاتىرىم مۇھەندىسى
سالىپتۇر، ھەزەرەتى مەخدۇم «خەرنامە» سىدىن كوسى ئىسلاھ ۋە
ئىمىداد چالىپدۇر.

بۇ خەمسە شۇغلىدىن چۈن فەراغەت تاپىپىپىن، تەخەييۇلۇم گىتى
نەۋەردىن سەلاتىن تارىخى دەشتىغە چاپىپىپىن. چۈن نامە سەۋادى
زۇلمەتىدىن «زۇبىدەتۇت تەۋارىخ» ئەداسىن ئۇزۇپىپىن، سەلاتىن

① بۇ سۆز بىز ئاساسلانغان مەتىدە "يىتكۈرۈپىپىن" يېزىلىپ قالغان.

ئۆلگەن ئاتىن بۇ ھەيۋان سۈيى بىلە تىرگۈزۈپمېن.

چۈن «نەسايىمۇل مۇھەببەت» نەفەھاتى بەيانىدىن كىلىكىم
فەيزەسان بولۇپتۇر، ئەۋلىيائۇللاھ مۇقەددەس روھى فەيزىدىن
ئالەم تولۇپتۇر.

چۈن «لىسانۇت تەيىر» ئەلھانى بىلە تەرەننۇم تۈزۈپمېن، قۇش
تىلى ئىشارەتى بىلە ھەقىقەت ئەسرارىن مەجاز سۈرەتىدە
كۆرگۈزۈپمېن.

چۈن «نەسرۇل لەئالى» خەزايىنى تەرجمەسىگە يېتتىم،
«نەزمۇل جەۋھىر» بىلە مەئنا ئەپكارىن ھۆللەلەردىن مۇرەسسەد
ئېتتىم.

چۈن «مىزانۇل ئەۋزان» بەھرلەرسىدە غەۋۋاس بولدۇم، ئول
مىنپار بىلە نەسىر تۇسى ئۆزىدىن قولدۇم.

يانا داغى رەسايىلىغە قەلەم سۈرۈپمېن ۋە مەكاتىبىغە رەقەم
ئۇرۇپمېنكى، فارىسى سېھىر سەزىلەر ۋە پەھلەۋى ئەفسانەپەردازلار ھەم
ئاندا ئەۋراق ئارەستە ۋە ئەجزا پىراستە قىلىپدۇرلەركىم، دانايى
ھەكەم ئەدالەت يۈزىدىن كۆز سالىسە ۋە بۇرۇنقى فارىسى ۋە سوڭى
تۈركى لەتايىقى ۋە دەقايىقىدىن بەھرە ئالىسە، ھۆكۈم سۈرەر زەما-
ندا، ۋە ھەر قايسىنىڭ مەرتەبەسىنى تەئىين قىلىۋر ئەۋاندا،
ئۈمىدىم ئولدۇر ۋە خەيالىمغە ئانداق كېلۈركىم، سۆزۈم مەرتەبەسى
ئەۋجىدىن قۇيى ئىنمەگەي ۋە بۇ تەرتىپىم كەۋكەبەسى ئەللا
دەرەجەدىن ئۆزگە يەرنى بىكەنمەگەي.

بۇ سۆزلەردىن خەسىم مۇنداق بىلىمەسۇن ۋە مۇددەئى بۇ نەۋد
گۇمان قىلماسۇنكى، مېنىڭ تەبىئىم تۈرك ئەلغازىغە مۇلايىم تۈشكەن
ئۈچۈن تەئرىفىدە مۇبالەغە ئىزھار قىلىۋرۇپمېن ۋە فارىسى ئىبارەتقە

مۇناسىبەتلىك ئازراق ئۈچۈن ئىنكار ۋە نەفىغە ئىسراپ كۆرگۈزۈر. مېنىكىم، فارىسى ئەلغاز ئىستىفاسىن ۋە ئول ئىبارەت ئىستىقساسىن كىشى مېنىدىن كۆپرەك قىلمايدۇر ئېركېن ۋە سەلاھ ۋە فەسادىن مېنىدىن ياخشىراق بىلمەيدۇر ئېركېنكىم، ئۆمرۈم گۈلشەننىڭ تازە بەھارنىڭ تەراۋەتى چاغى ۋە ھەيات رەۋزەسىنىڭ نەۋرەس سەبزە-زارىنىڭ نەزاھەتى ۋەقتىكىم، ئون بېش ياشتىن قىرىق ياشقەچە-دۇركى، ئىنسان خەيلىنىڭ تەبىئى بۇلبۇلى ھەر گۈل جەمالىغە شىقتە ۋە روھى پەرۋانەسى ھەر شەمىئى ھۆلىنىغە فەرىقتە بولۇر. ۋەقت بۇ ئەۋقاتدۇر. بۇ ئەۋقاتدا كۆپ غەرىب ۋاقىئە ھادىسىدۇركى، ئول ۋاقىئە بىر ئۇ ھۆسن ۋە نازىن يا ئۆز ئىشقى ۋە نىيازىن شەرھ ئېتەرگە بائىس بولۇر. ۋە بۇ ھال غەزەل تەرىقىدە مۇنەھەسرىكىم، يا ئەيتۇرغە مۇتەئەمىل بولۇلغاي يا ئوقۇرىغە مۇشتەغىل. ئوقۇرغە دەۋاۋىنىدىن بۇ فەقىر مۇتالەئەسىغە كۆپ مەشغۇل بولماغان دىۋان ئاز ئېركېن. بەتەخسىس ئىشقى ۋە دەرد ئەھلىنىڭ راھبەر ۋە پىشەرەۋى ئەمىر خۇسرەۋ دېھلەۋى دىۋانىكىم، ئاشقىلىقىدا دەرد ۋە نىياز ۋە سوز ۋە گۇداز تەرىقىتىن ئول مۇستەشەر قىلدى ۋە ئانىڭ ئىشقى مەشئەلىدىن بۇ پەرتەۋ ئالەمى تىپىرە خاكدانىغە يايىلدى.

يانا ھەقىقەت ئەھلىنىڭ سەرخەيىل ۋە سەرەفرازى خاجە ھافىز شىرازى نۇكات ۋە ئەسراپنىكى، ئەنفاسى روھۇل قۇدۇسىدىن نىشان ئەيتۇر ۋە روھۇللاھ ئەنفاسىدىن ئەسەر يېتىكۈرۈر.

يانا بۇ فەقىرنىڭ پىرى ۋە ئۇستازى ۋە تەرىقىت ئەھلىنىڭ ساھىبى ئىرشادى، جەمە ئەھلۇللاھنىڭ مۇقتەدا ۋە شەيخۇل ئىسلامى ھەزرىتى مەخدۇمى نۇرۇل مىللەت ۋەددىسى مەۋلانە ئابدۇررەھمان جامى (قەددەسە سىررەھۇ) نىڭ روھپەرۋەر لەتايىقى ۋە روھگۈستەر

زەرايىغىكىم، ئاندىن ھەر غەزەل «كەلۋەھىيل مۇنزەل» ۋە ھەر رىسالە «كەلسەھادىسىن نەبىيىل مۇرسەل» ئالى شان ۋە رەفئە مەكاندۇركىم، ئالاردىن ھەر لەفز قىممەتدە دۇررى سەمىندىن ئابدۇرراق ۋە ھىرقەتدە لەئلى ئاتەشنىدىن بەرقىردارراق. ۋە ئىككەلەسى مەزكۇر بولغان ئەزىز كەلامى مۆتىزىز نىزامىدىن ئاندا چاشنى ۋە نەسب ۋە ئۆز ئىش ۋە كەمالاتى ۋە نىسپايەت ھالاتى مۇڭا ئىزافەكى، ھەزە شەيئۇن ئەجىب. بارچەسىگە كۆپ قاتلا ئۆتۈپمىن، بەلكى كۆپىن ياد تۇتۇپمىن. ۋە قەسايد ۋە غەزەلىيات. لارنىڭ غەرىب ۋە لەتافەتىن بىلىپمىن، بەلكى غەرىباراق ۋە لەتفە راقلارغە تەتبۇۇ داعى قىلىپمىن.

قەسايدىدىن ئەمىر خۇسرەۋنىڭ «دەريايى ئەبرار»ىكىم، مەشھۇر مۇنداقدۇركى، دېر ئېمىش: «بولغايكى، يۈز مىڭ بەيتىدىن ئارتۇغ دىۋانلارم غەزەلىياتى ۋە قەسايد ۋە مەسنەۋىلەرم ئەبىياتى ئەگەر ئالەم سەھىفەسىدىن يۇيۇلسە ۋە دەۋران سەھىفەسىدىن مەھۇ بولسە ۋە بۇ قەسىدە قالسەكى، ئاندا مەئنا ئىستىغاسى ۋافىدۇر ۋە بۇ فەن ئەھلىغە مېنىڭ فەزايملىم دەلىلىغە كافىدۇر» مەتلەئى مەشھۇردۇركىم:

نەزم

كۇسى شەھ خالىيۇ بانكى غۇلغۇلەش دەردى سەرەست،
ھەركى قانئ شۇد بەخۇشكۇ تەرشەھى بەھرۇ بەرەست.
بۇ شىئىرغە ھەزەرەتى مەخدۇمى نۇرەن جەۋاب ئەيتىپدۇرلەر ۋە
ئاتىن «لۇججەتۇل ئەسرار» بىتىپدۇرلەر. ۋە مەتلەئى بۇدۇركىم:

بەيت

كۈنگۈرى ئەيۋانى شەھ گەز كاخى كەيۋان بەرتەرەست،
رەخنەھادان كەش بەدىۋارى ھىسارى دىن دەرەست.

كى، ئەگەر ئول دەريايى ئەبراردۇر، بۇ ئەبرى بەھاردۇركى،
مەرتەبەدە ئاندىن بۆلەندراق ۋە بەھرەدە ئاندىن فايىدەمەندراق-
دۇركى، ئانىڭ ئۈستىگە سايە سالۇرغە يايىلەئالۇر ۋە باشىغە
دۈرەفشانلىغ داعى قىلائالۇر. فەقىر ئىككەلەسى بۇزۇرۇگۋارى رەفئە-
مقدارغە نىياز مەندىلىغ ۋە گەدالىغ يۈزىدىن تەتەببۇد قىلىپمېن ۋە
ئاتىن «تۈھفەتۇل ئەفكار» دېيىمېن. ۋە مەتلەئى بۇدۇركىم:

بەيت

ئاتەشىن لەئلى كى تاجى خۇسرەۋانرا زىۋەرەست،
ئەخگەرى بەھرى خەيالى خام پۇختەن دەرسەرەست.
ۋە كۆپ مەئنائەنگىز ئىبارات ۋە تەئىسيەئامىز ئىشارات ئىزاغە
قىلىپمېنكى، بۇ فەن ئەھلىنىڭ ماھىرلارى مۇسەللەم تۇتۇپتۇرلەر.
ۋە ھەر كىشىگە بۇ بابدا تەرەددۇد بولسە، ھەزەرەتى مەخدۇمى
نۇرەننىڭ «بەھارستان» ئاتلىغ كىتابىنىكىم، ئانى «بەھارستانى
ھىيات ۋە نىگارستانى نەجات» دېسە بولۇر، بۇ مەتلەئى بىتىپدۇر-
لەر ۋە ئىستىشھاد يۈزىدىن تەئرىفمىن ئەيتىپدۇرلەركى، بۇ مەنشۇرى
دەۋلەت سىپىھەر تاقىغە ئاسلىسە يېرى بار ۋە بۇ تۇغرايى سەئادەتنى
مۇشتەرى بويىنغە ئاۋىزە قىلسە مۇجىبى مۇباھات ۋە ئىفتىخاردۇر.
ئول كىتابنى ئالدىڭ ۋە بۇ مەھەلنى تاپىپ نەزەر سالدېڭ ۋە
بىلدېڭكى، ئولچە مېن تەئرىفمىدە تەھرىر قىلىپمېن، تەقىسىر
قىلىپمېن.

يانا مىر خۇسرەۋاننىڭ «مىرئاتۇس سەفا» ئاتلىغ قەسىدەسىگە-
كىم، خەللاقۇل مەئانى خاقانىنى شىرۋانى تەتەببۇد قىلىپدۇر. ۋە
مەتلەئى بۇدۇركىم:

بەيت

دىلەم تەغلەستۇ پىرى ئىشق ئۇستازى زەباندانەش،
سەۋادۇل ۋەجھ سەبەقۇ مەسكەنەت كۈنجى دەبىستانەش.
ۋە ھەزرەتى مەخدۇمى نۇرەننىڭ جەۋابىدا «جەلاۋۇر روھ» ئاتىلىغ
قەسىدەنى دېيىدۇرلەر. ۋە مەتلەئى بۇدۇركىم:

بەيت

مۇئەللىم كىيىست، ئىشقۇ كۈنجى خامۇشى دەبىستانەش،
سەبەق نادانىيۇ دانا دىلەم تىغلى سەبەقخانەش.
ۋە فەقىر ھەم «نەسىمۇل خۇلد» قەسىدەسىن ئىككەلەسى بۇزرۇگ-
ۋارغە تەتبەبۇ قىلىپمېن ۋە مەتلەئى بۇدۇركىم:

بەيت

مۇئەللىم ئىشقۇ پىرى ئەقلىدان تىغلى سەبەقخانەش،
پەيى تەئىدىبى تىغل ئىنەك فەلەك شۇد چەرخى گەردانەش.
بۇ قەسىدەگە داغى كۆپ مەئانى گەۋھەرى دەرج ۋە ئۆمر
نەقدى خەرج بولۇپدۇر.
يانا «روھۇل قۇدۇس» قەسىدەسىن بۇلەند ئاۋازە قىلىپمېنكى،
قۇدىسلار روھىن ئاندىن تازە قىلىپمېن. ۋە مەتلەئى بۇدۇركىم:

بەيت

زەھى بەخامەئى قۇدرەت مۇسەۋۋەرى ئەشيا،
ھەزار نەقىشى ئەجىب ھەر زەمان ئەزۇپەيدا،
يانا «ئەينۇل ھەيات» قەسىدەسى زۇلالىن يېتكۈرۈپمېنكى،
غەفلەت ئەھلىنىڭ ئۆلۈك بەدەنلەرغە جان كىيۈرۈپمېن. ۋە مەتلەئى
بۇدۇركىم:

نەزم

ھاجىبانى شەب چۇ شادۇرۋانى سەۋدا ئەفكەنەندە،
جىلۋە دەر خەيلى بۇتانى ماھىسىما ئەفكەنەندە.

يانا «سېناچۇن نەجات» قەسىدەسىدە ھىدايەت تەرىقىنى تۈزۈپىپىن
ۋە زەلەلەت ئەھلىغە نەجات شەھراھىن كۆرگۈزۈپىپىن. ۋە مەتلەئى
بۇدۇركىم:

بەيت

زېھى ئەز شەمئى رۇيەت چەشمى مەردۇم گەشتە نۇرانى
جەھانرا مەردۇمى چەشم ئامەدى ئەز ئەينى ئىنسانى
يانا «قۇۋۋەتۇل قۇلۇب» قەسىدەسىنىكى، كىلىكىم سەبىت ئېتىپدۇر،
ھەقىقەت يولىدا زەئۇلغ كۆڭۈللەرگە ئول قۇتدىن قۇۋۋەت يېتىپدۇر.
ۋە مەتلەئى بۇدۇركىم:

بەيت

جەھانكى مەرھەلەئى تەڭ شاھراھى فەناست،
دەرۋ مەساز ئىقامەت كى راھى شاھۇگەداسست.
بۇ ئالتى قەسىدە ھەمد ۋە نەئىت ۋە سەنا ۋە مەۋئىزەتدۇر ۋە
ئەھلى تەسەۋۋۇق ۋە ھەقىقەت تىلى بىلە مەئرىفەت.
يانا زاھىر شۇئەراسى تەرىقىدە ھەم تۆرت قەسىدەكى، «فۇسۇلى
ئەربەئە» غە مەۋسۇمدۇر ۋە ئاندىن تۆرت فەسل: ھەرارەت ۋە
بۇرۇدەت ۋە رۇئوبەت ۋە يۇبۇسەت كەيغىيەتتى مەئلۇم، خامەم
رەقەم قىلىپدۇركى، تۆرت فەسل خاسىيەتتى ئەسەرىدىك رۇبئى
مەسكۇنغە يايلىپدۇر.

يانا سۇخەنپەرداز ئۇستازى ئالىشان خاجە كەلىمىدىن
سەلمانكى، قەسىدە مەيدانىنىڭ چابۇكسۇۋارىدۇر ۋە ئۇ زەمانىنىڭ

بىنەزىر سۇخەنگۇزارى. مەشھۇردۇركى، چۈن مەسنۇد قەسىدەسى تەرتىبىغە قەلەم سۈرۈپتۇر، ئون سېكىكىزدە ئىتىمام يېتكۈرۈپىدۇر. ۋاقىئان ئىشى قىلىپدۇركى، نەزم ئەھلى ئانىڭ تەئەممۇقىدا ھەيران ۋە تەئەممۇلىدا سەرگەرداندۇرلەر. تەرسىئ سەنئەتىكىم، مەتلەئىدىن ئۆزگە بەيتدە بولائالماس. ئول قەسىدەنىڭ ئەگەرچە مۇستەخرەج مەتلەئى راستدۇر، ئەمما ئەسلى مەتلەئىدە ئەۋۋەلغى مىسرائىنىڭ بىر لەفزىدە تەخەللۇق قىلىپدۇر. ۋە مەتلەئ بۇدۇركىم:

بەيت

سەفايى سەفۋەتى رۇيەت بەرىخت ئابى بەھار،
ھەۋايى جەننەتى كويەت بەبىخت مۈشكى تەتار.
بۇ مەتلەئغە تەتەببۇد قىلغان كۆپ سۇخەنۋەرلەر ۋە نەزمگۈستەر-
لەر چۈن مۇقابەلەدە دېپىدۇرلەر، لەت يېپىدۇرلەر. بۇ فەقىرنىڭ مەتلەئى بۇدۇركىم:

بەيت

چۇنان ۋەزىد بەبوستان نەسىمى فەسلى بەھار،
كەزان رەسىد بەياران شەمىمى ۋەسلى نىگار.
بەسارەت ئەھلى مۇلاھەزە قىلىسەلەر بىلۈرلەركى، بۇ مەتلەئ تەرسىئغە ۋاقىئە بولۇر ئەيىدىن مۇئەررا ۋە مۇرەسسەئغە كېلۇر ئىتتە-
رازىدىن مۇبەررادۇر.
بۇ نەۋد شىئرنىڭ تەئكىد ۋە مۇبالەغەسى ئۈچۈن يانا بىر رۇبائى ھەم دېيىپىنكى، تاخەللىل ئىبنى ئەھمەد رۇبائى قانئىدەسىن ۋەزۇ قىلىپدۇر، تەرسىئ سەنئەتىدە رۇبائى ئەيتىلغان ئىشتىلمەيدۇر، بەلكى يوقتۇر ۋە ئول بۇدۇركىم:

رۇبائى ①

ئى روۋى تۇ كەۋكەب جەھان ئەرايى
ۋى بويى تۇ ئەشەب رەۋان ئەسايى
بى مويى تۇ يارەب چۇنان فەرسايى
گىسويى تۇ چۇن شەب فەغان ئەفزاىى

يانا «فارسى غەزەلىيات دىۋانى» خاجە ھافىز تەۋرىدەكم،
جەمە سۇخەن ئەدالار ۋە نەزمىپىرالار نەزەرىدە مۇستەھسەن ۋە
مەتبۇئۇدۇر، تەرتىب بېرىپمىنكىم، ئالتى مىڭدىن ئەبىياتى ئەدەدى
كۆپرەكدۇركى، كۆپرەك ئول ھەزرىت شىرىغە تەتبۇدۇ ۋاقىدە
بولۇپتۇر. ۋە بەئزى ھەزرىتى شەيخ مۇسلەھەددىن سەئىدى (قەددەسە
سىررەھۇ) غەكم، غەزەل تەۋرى مۇختەرىمىدۇر؛ ۋە بەئزى مىرخۇس-
رەۋغەكم، ئىشقى ئاتەشكەدەسىنىڭ شۇئەلەنگىزىدۇر ۋە دەرد
غەرىبخانەسىنىڭ ئەشكىرىزى؛ ۋە بەئزى ھەزرىتى مەخدۇم نۇرەنگە-
كم، كەمال ئەۋجىنىڭ مېرى لامىئۇدۇر. ۋە مەزكۇر بولغان ئەزىز-
لەر ھالاتىنىڭ جامىكى، بۇ دىۋان خەلايىقى ئاراسىدا شائىئىدۇر ۋە
روزگار ئەھلىنىڭ تەبىئىلارى ئول سارى راجىئ. ۋە ئاندا كۆپ
تۇرلۇك دىلكەش ئەدالار ۋە دىلپەزىر مەئىنلار ۋاقىئىدۇركى،
تەفسىلى بۇ فەقىردىن مۇناسىب ئېمەس. ۋە ئاندا ھەر نەۋد ئەسنا-
فدىن، مىسلى مەقتەئات ۋە رۇبائىيات ۋە مەسنىۋى ۋە تارىخ ۋە
لۇغەز ۋە ئول جۈملەدىن بېش يۈزغە ياقىن مۇئەمماكم، كۆپى
ھەزرىتى مەخدۇمى نۇرەن مۇبارەك نەزەرىغە يېتىپدۇر ۋە ئول
ھەزرىتىنىڭ ئىسلاھ ۋە تەھسىنىن شەرەفىن كەسب ئېتىپىدۇركىم،

① بىز ئاساسلانغان مەتندە بۇ جايغا "بەيت" يېزىلىپ قالغان.

خامەمدىن روزگار سەفەسىگە يازىلىپدۇر ۋە قەلەمىم لەيل ۋە نەھار ئەۋراقىدا نەقىش قىلىپدۇر. بۇلاردىن داغى يېڭىتىلىشىم زەمانى ۋە شەباب ئەيىمى ئەۋاندا كۆپرەك شېئىردا سەھىز ۋە نەزەمدە فۇسۇن-پەرداز شۇئەرانىڭ شىرىن ئەشئارى ۋە رەنگىن ئەبىياتىدىن ئېلىنىش مېڭىدىن ئارتۇق ياد تۇتۇپمېن ۋە ئالار زەۋۇق ۋە خوشھاللىقىدىن ئۆزۈمنى ئاۋۇتۇپمېن، ۋە سەلاھ ۋە فەسادلارغىمۇ فېكىر ئېيتىپمېن، ۋە مەخفى دەقايىقىمۇ تەئەممۇل ۋە تەفەككۇرلار بىلەن يېتەلمىدىم. ۋە فارىسى ئەلفاز ئېيىپ ۋە ھۈنەرى مۇلاھەزەسى ئەۋراقىدا ① تەبىئىي ئۆزىنى سالىمايدۇر، بەلكى ئول ۋادى قەتئىدە كىلىشىم رەۋەندەسى تېزگاملىغ بىلەن قەدەم ئۇرماغان يېر قالمايدۇر.

ۋە ئوتتۇز يىلدىن ئارتۇق ۋە قىرىق يىلغە ياقىنىدۇركىم، خۇراسان مۈلكىشىم، فەزل ۋە كەمال ئەھلىگە ئالەم مەمالىكىنىڭ مىسىرى مۇئەزەمى ۋە سەۋادى ئەئزەمدۇر. بۇ مۈلكىنىڭ جەمئىي نەزم ئەھلى شۇئەرايى شىرىن كەلامى ۋە فۇسەھايى ۋاجىبىل ئىتىھىرامى ھەر مەئنا بىلەن كىم، ئەۋراق يۈزىگە ئارايىش ۋە ھەر ئەلفاز بىلەن كىم، ئەجزا ئىزارىغە نەمايش بېرىپدۇرلەر، بۇ فەقىر سۆھبەتلىگە يېتىكۇ-رۇپدۇرلەر ۋە بۇ زەئىفى ئاللىدا ئۆتكەرىپدۇرلەر ۋە ھەككۇئىسلاھ ئىلتىماسىن قىلىپدۇرلەر. ۋە خاتىرىگە كېلىگەن ② نۇكتەكى، ئەيتىلىپ-دۇر، ئىنسانى يۈزىدىن مۇسەللەم تۇتۇپتۇر. ۋە ئەگەر بەئزى ئىبا قىلىپدۇرلەر، دەلايىل بىلەن ئالارغە خاتىرىنىشان قىلىپدۇر، ئاندىن سوگرا قەبۇل قىلىپ ئۆزلەردىن شاكىر ۋە مەمنۇن بىلىپدۇرلەر.

① بۇ سۆز ئەسلى مەتتە "اوراكىدا" يېزىلىپ قالغان.

② بۇ سۆز بىز ئاساسلانغان مەتتە "قىلغان" يېزىلىپ قالغان.

ۋە بەسا مەئانى ئەھلى خوردەدانلار ۋە دەقايىق خەيلى دەق-ق بەيانلاركى، ئەنۋەرى ۋە سەلمان شىئىدا ھەر بىرىنىڭ جانىبىدىن تۇتۇپ بەھسلەر قىلىپ سۆزلەرى بىر-بىرىدىن ئۆتمەگەندىن سوڭرا بۇ فەقىر ئاللىغە مۇھاكەمە ئۈچۈن كېلتۈرۈپتۇرۇرلەر. ۋە ھەرنى ھۆكۈم تاپىپدۇرلەر، مۇسەللەم تۇتۇپ مۇناقەشەلەرى بەرتەرەق بولۇپتۇر.

ۋە غەزەلدە مىرشاھى ۋە مەۋلانە كاتىبى ۋە ئالار غەيرى تەرە-فەدىدىن داغى بۇ يۇسۇنلۇق ۋە مەسنەۋىدە ھەزرەتى شەيخ نىزامى ۋە مىرخۇسرەۋ دېھلەۋى جانىبىدىن داغى بۇ دەستۇرلۇغ كۆپ ۋاقىت بولۇپدۇر.

بارچەدىن كۈللىرەك سەنەد بۇكىم، ھەزرەتى ئىرشاد پەناھى (ئەۋۋرە مەرقەدەھۇ نۇرەن) كى، كەلامى مەلىكى ئەللام ۋە ئەھا-دىسى مۆئەجىزنىزامى خەيرۇل ئەنام ئەلەيھىس سەلات ۋە سەسەلامىدىن سوڭرا فارىسى سۆزدە جەمئە ئالار سۆزىدىن يۇقارىراق سۆز يوقتۇر. كۆپىرەك كۈتۈپ ۋە رەسايىل ۋە غەزەلىيات ۋە قەساپىدداكى، مەئانى گەۋھەرلەردىن نەزم سىلكىگە كېيىدۈرۈر ئېردىلەر ۋە زەمىر نېھانخانەسىدىن ئەنجۇمەن تەماشىگاھىغە جىلۋە بېرۇر ئېردىلەر، ئانىڭ مۇسەۋۋەدەسىن بۇرۇنراق بۇ فەقىرغە ئىلتىفات ۋە ئىتتىقاد يۈزىدىن بىرۇر ئېردىلەركىم، «بۇ ئەۋراقنى ئال ۋە باشتىن ئاياغىغە نەزەر سال، خاتىرىگىغە ھەرنى ئەيتقۇدېك سۆز كېلسە ئەيت» دېپ. ۋە ھەرنى ئىشارەت بولغانىكىم، مەزكۇر بولدى، زاھىر قىلسام، مەقبۇل تۈشەر ئېردى.

بۇ دەئۋاغە دەلىل بۇكىم، ئۇندىن ئارتۇق كۈتۈپ ۋە رەسايىلدا

ئول ھەزرەت بۇ ھەقىرىنىڭ ئاتىسى مەزكۇر قىلىپدۇرلەر. ۋە كۆپى تەبئە ۋە ئىدراك ۋە مۇڭا مۇناسىب نېمەلەرگە نىسبەت بېرىپ مەستۇر قىلىپدۇرلەر.

بۇ قەبۇل نەزەرى ئەسەرىدىن بىر قەرىندىن ئارتۇق سۇلتانۇس سەلاتىنى سىپىھر ئايىن سۆھبەتلەرىدە ۋە فىردەۋس تەزىيىن خىدىمەتە- لەرىدەكىم، ئەھلى كەلامدىن ۋە مەقالدىن فەزل ۋە كەمال زۇمرە- سىنىڭ مەجمەئىدۇر ۋە ئىلىم ۋە فەزلىنىڭ مەنبەئىدۇر، بۇ ھەقىرىنىڭ سۆزىگە مەرتەبەئى رەفىئە ۋە مەقالەئى ۋەسىئە ئېردى. ۋە ئۆزىگە سۆز جەھەتتىن ئەزىم ئىتتىبار ۋە سۆزىگە ئۆز جەھەتتىن بېيىك پايە ۋە مىقدار. ۋە سۇلتانۇس سەلاتىنىكى، مەزھەرى لۇتفى ئىلاھى ۋە مەزھەرى ئەنۋارى ھەقايىقى نامۇتەناھىدۇر، ۋە فەرخۇندە زەمىرى ئولۇم گەۋھەرىنىڭ دەرياسى ۋە خۇجەستە خاتىرى خاكسار بەندەلەر زاتىنىڭ كىمىياسىدۇر، بۇ تايىغەنىڭ كۆپرەك ئىستىلاھ ۋە قەۋائىدە- دىن ئالى مەجلىسە سۆز ئۆتسە مۇخاتەب بۇ ھەقىرى؛ فەساھەت ۋە بەلاغەت ئەھلى نەتايىج تەبئىدىن ھەرنى مەزكۇر بولسە مۇشارۇن ئىلەيى بۇ ھەقىرىنى قىلۇر ئېردىلەر. ۋە ئول مىقدار بۇ تۇفراغنىڭ رۇتبەسىن فەلەكىگە يېتىكۈرۈپ ۋە ئانچە بۇ زەررەنىڭ پايەسىن قۇياشدىن ئاشۇرۇپ ئېردىلەرگە، ئۆزلەرنىڭ خۇرشىدەفەز تەبئە- رىدىن زۇھۇر قىلغان رىسالەكى، ئۆز گەۋھەرىسىز قەلەملىرىدىن نىگارنىش تاپىپدۇر ۋە ئۆز كەماھى ھالائىلارنى كەيفىيەتتە گۇزارىش سۈرەتى تۇتۇپدۇر.

بۇ بايىرى بەندەلەرنى نەزم تەرىقىنىڭ بارچە نەۋىئىدە تەئرىف- لەر بىتىپ، ساھىبقرانلىق لەقەبى بىلە سەرەفراز قىلىپدۇرلەر ۋە بىمىسل ۋە ئەنبازلىغ ۋەسفى بىلە مۇمىتاز ئېتىپدۇر. ۋە مۇقەررەر-

دۇركى، ھۇمايۇن تەبىئىلارى زەمان مۇشكىلاتىنىڭ مۇئىيارىدۇر،
فەرخۇندە زېھنلارى ئالەم دەقايىقىنىڭ ھەللالى ۋە ساھىبى
ئەسرارى.

بەندەئى خاكسار ئەگەرچە تۇفراغدىن ئۆكسۈك ئېردىم، ئەمما
ئۇل قۇياش تەرىپىيەتى بىلە رەنگا-رەنگ گۈللەر ئاچتىم ۋە بۇ
ئەفكەندەئى بىئىتبار ئەگەرچە زەررەدىن كەمرەك ئېردىم، ئۇل
سەھاب تەقۋىيەتى بىلە گۇناگۇن دۇرلار ساچتىم. ۋە دىلسوز
ئەبىياتىم مۇناجات ئەھلىغە ئاشۇب ۋە غەۋغا سالدى ۋە بەزم ئەفروز
غەزەلىياتىم خەرابانىلارغە ئاھ ۋە ۋاۋەيلا سالدى.

ھاسىلى كەلام ئاندىن سوڭراكىم، مۇنچە قەۋى دەلايىل ۋە
ئەزىم شەۋھىد بىلە بۇ فەقىرىنىڭ ۋۇقۇفى بەلكى مەھارەتى بۇ
فەننىڭ فارىسى ۋە تۈركى نەزمىدە سابىت ۋە رەۋشەن بولدى.
ئەگەر بىرنى يەنە بىرىگە تەرجمە قىلسام، كېرەككى، بۇ تاپ-فەدىن
ھىچ كىشىگە مۇسەللەم تۇتۇپ «سىدىق» دېمەكسىدىن ئۆزىگە مەقال
ۋە مەجال بولماي.

بەتەخسسىكى، مۇنچە بۇرھانى قاتى بىلە ھەم قەتئ تاپىقاي ۋە
ئىستىشھادغە بۇ مۇسەۋۋەدەنىڭ ھەم لەفىزى يوقىكى، ھەر ھەرفى
فەرياد ئۇرغايىلەر ۋە غەۋغا كۆتەرگەيلەر.

يەنە بىر كۈللىيە بۇكىم، تا مۈلكى ئەرەب خۇلەفاسى ۋە سەلا-
تىنىدا ئېردى. فەلەك ئۇل ۋە قتدە نەزم دەبرىغە ئەرەب تىلى بىلە
جىلۋە بېردى، ئانداكى، ھەسسان سابىتدېك ۋە لەقتىدېك مەلىكۈل
كەلام سۇخەنگۇزارلار ۋە مەئناۋىيەتلىرىنى فەساھەت شىئارلار پەيدا
بولدىلەر ۋە ئۆز تىللارى بىلە نەزم ئەداسىنىڭ دادىن بېردىلەر. بۇ
مۇناسىبەت بىلە ئەرەب سەلاتىنى داغى ئىبراھىم مەھدىدېك ۋە

مەئمۇن خەلىفەدېك ۋە بۇلاردىن ھەم سەلاتىنزاڧەلەر غەررا نەزم-
لەردىن قەسايد ئەيتىتلەر ۋە فەۋايد زاھىر قىلدىلەر.

چۇن مۇلكدىن بەئزى ئەقالىم ۋە كىشۋەردە سارت سەلاتىنى
مۇستەقىل بولدىلەر. ئۇل مۇناسەبەت بىلە فارسىگۇي شۇئەرا
زۇھۇر قىلدىلەر. قەسىدەدە خاقانى ۋە ئەنۋەرى ۋە كەمال ئىسمائىل
ۋە زەھىر ۋە سەلىماندېك. ۋە مەسنەۋىدە ئۇستازى فەن فەردەۋىسى
ۋە نادىرى زەمان شەيخ نىزامى ۋە جادۋىي ھىندىر خۇسرەۋدېك.
ۋە غەزەلدە مۇختەرىمى ۋەقت شەيخ مۇسلىھەتدىن سەئىدى ۋە يىگا-
نەئى ئەسەر خاجە ھافىز شىرازىدېككى، بۇلارنىڭ تەئرىفى يۇقارباق
چۇن شەمەئى سۈرۈلۈپدۇر ۋە ۋەسفىلەرىغە قەلەم ئۇرۇلۇپدۇر.
سۆزنى ئۇزاتماق ھاجەت ئېمەس ۋە كەلام تەتۈلىن مەئنا ئەھلى
مۇستەھسەن دېمەس. ۋە بۇ مۇناسەبەت بىلە سارت سەلاتىندىن
ھەم سۇلتان تۇغۇرۇلدېك ۋە شاھ شۇجائىدېك ئاللىقەدر پادىشاھلار ۋە
رەفىئە مەرتەبە ئەنجۇمىسپاھلار رەنگىن ئەبىيات ۋە شىرىن غەزەلىيات
ئەيتىتلەر ۋە زەمانلاردا مەشھۇر بولدى ۋە روزگارلارى ئەۋراقىدا
مەستۇر.

تا مۇلك ئەرەب ۋە سارت سەلاتىندىن تۈرك خانلارغە ئىنتىقال
تاپتى. ھۇلاكۇخان زەمانىدىن، سۇلتان ساھىبقران تېمۇر كوراگان
زەمانىدىن فەرزەندى خەلەفى شىھرۇخ سۇلتانىنىڭ زەمانىنىڭ
ئاخىرىغەچە تۈرك تىلى بىلە شۇئەرا پەيدا بولدىلەر ۋە ئۇل ھەز-
رەتنىڭ ئەۋلاد ۋە ئەھفادىدىن ھەم خۇش تەبىئە سەلاتىنى زۇھورغە
كېلدى: شۇئەرا سەككاكى ۋە ھەيدەر خارەزمى ۋە ئاتايى ۋە مۇقىمى
ۋە يەقىنى ۋە ئەمىرى ۋە گەدايدېكلىر. ۋە فارسى مەزكۇر بولغان
شۇئەرا مۇقابەلەسىدە كىشى پەيدا بولمادى بىر مەۋلانە لۇتفىدىن

ئۆزگەكم، بىر نېچچە مەتلەئلىرى باركم، تەبئ ئەھلى قاشىدا
ئوقۇسە بولۇر. ئول جۈملەدىن بىرى بۇدۇركم:

بەيت

ئولكى ھۆسن ئېتتى بەھانە ئېلىنى شەيدا قىلغالى،

كۆزگۈدېك قىلدى سېنى ئۆزىنى پەيدا قىلغالى.

ۋە سەلاتىدىن ھەم ئۆلكۈچە تەبئ ئەسەرى ھىچ قايسىدىن زاھىر
بولمادى ۋە ۋەرەق يۈزىگە نەقىش قىلغۇچە نېمە قالمادى سۇلتان
بابۇردىن ئۆزگەكم، بۇ مەتلەئ ئالار تەبئى ئەسەرىدۇركم:

بەيت

نېچە يۈزۈك كۆرۈپ ھەيران بولايىن،

ئىلاھا مېن سەگىا قۇربان بولايىن.

تا بۇ ۋەقتەچەكم، مۈلك بۇ دۇدماننىڭ تەختى سەلتەنەتغە
خاتەم ۋە تاج خىلافەتغە سەزاۋەر ۋە مۇسەللەم، ئەسەلت بەھرىنىڭ
دۇررى شاھۋارى، ئەدەلت مەئدەنىنىڭ گەۋھەرى ئالىمىقدارى،
سېپەھبۇدلىغ مەئرەكەسىنىڭ رۇستەمى دەستانى، سېپەھدارلىغ
مەيدانىنىڭ سامى نەرىمانى، سەرەفرازلىغ تاجىنىڭ گەۋھەرى
زىيەبەندەسى، بەزمىسازلىغ سېپەھرىنىڭ ئەختەرى فەرخۇندەسى
جەھاندارلىغ بەزمىنىڭ ئىسكەندەرى جەمىشداجى، جەھان-
گىرلىغ ئەنجۈمەنىنىڭ خۇرىشىدى ئالەمپەناھى، رىقەت جەھاننىڭ
قۇلىلەئى گەردۇنخەراشى، ئەدەلت سېپەھرىنىڭ سەھابى
گەۋھەرىپاشى، فەزل ۋە كەمال ھەدەقەسىنىڭ مەردۇمەكى بېيناسى،
تەكەللۇم ۋە مەقال ھەدىقەسىنىڭ بۇلبۇلى خۇشەۋاسى ئەسسۇلتان
ئېنىس سۇلتان ۋەلىخاقان ئىبىنل خاقان مۇئىرزۇس سەلتەنەت
ۋەددۇنيا ۋەددىن ئەبۇلمەغازى ھۈسەيىن بەھادىرخان (خەللەدەل)

لاھۇتەئالا مۈلكەھۇ ۋە سەلتەنەتەھۇ ۋە ئەفازە ئەلەل ئالەمىيىن
بەررەھۇ ۋە مەكرۇمەتەھۇ).

رۇبائى

كىم تا فەلەك ئافاق ئۈزە دەۋر قىلىۋر،
ئەنجۇم گۈلى ھەر تۈن بۇ چەمەندىن ئاچىلىۋر،
نى شاھ ئانىڭ زاتى كەبى ياد بىلىۋر،
نى تەبىئە ئانىڭ تەبىئىدىك ئىستەپ تاپىلىۋر.

دىگەر

تاكىم فەلەك ئېۋرۇلۇر دەۋام ئولسۇن ئاڭا،
ئىقبال بىساتىدا مەقام ئولسۇن ئاڭا.
ھەم نۇتق ئىلە جانىبەخش كەلام ئولسۇن ئاڭا،
ھەم نەزم كەلامى مۇستەدام ئولسۇن ئاڭا.
جەھانباغلىق تەختىدە مەقام تۇتتى ۋە كىشۋەرستانلىق مەسنەددە
ئارام تاپتى. مۈلك سىلكىگە ئەمىنىيەت گەۋھەرلەرنى چىكىتى ۋە
جەھان مەزرىدە جەمئىيەت دانەلەرنى ئېكىتى.
چۈن سەلىم قەلىبى گەۋھەرى كانى مەئانى ئېردى ۋە مۇستەقىم
زېھنى مەۋرىدى فەيزى سۇبھانى. كەلام ئەھلىغە تەرفىھ ۋە ئىبتىد-
ھاجلار ۋە كەلام خەيلىغە رەۋنەق ۋە رەۋاجلار دەست بېردى. ۋە
ھەر ئىلىمدە مۇقىد تەئلىغلەر ۋە ھەر فەندە مۇنتىج تەسنىغلەر
قىلىدىلەر ۋە غەرب رەسايىلى مەئىنەۋى زۇھۇر قىلدى ۋە ئەجىب
دەۋاۋىن ۋە غەزەل ۋە قەسايىد ۋە مەسنەۋى يايىلدى. ۋە ئۆز
شەرىف تەبىئە ۋە لەتىقى زېھنلەردىن داغى ئەگەرچە ھەم فارسى
دېمەككە قادىر ۋە ھەم تۈركچە ئەيتماققە ماھىر ئېردى. ئەمما ئەسلى
تەبىئە ئىقتىزاسى ۋە شائىئە تەكەللىسۇم مۇناسىبەتى ئەداسى بىلە تۈركى

دىۋان تەدۋىنىغە مەيىل قىلىدىلەر ۋە دىلپەزىر ئەبىيات ۋە بىنەزىر غەزەلىيىيات تەرتىب بېرىدىلەركى، تا ئۇتارىد فەلەك دىۋانخانەسىنىڭ قەلەزەن ۋە راقىمىدۇر ۋە سىپىھىر بەيتۇل ئىنتىزامنىڭ رەقەمكەش ۋە نازىمى. ئانداق گۈلشەنى دەقايىق گۈل ۋە رىياھىنى بىلە ئارەستە ۋە ئول نەۋد مەخزەنى مەئانى جەۋاھىرى سەمىنى بىلە پىراستە كۆرمەيدۇر. دەقىق مەئنا گۈل ئىزارلارى سەلىس ئەلىفاز كىسۋەتلەردە جىلۋەنۇماي ۋە غەرب مەقسۇد ماھىرۇخسارلارى لەتىفى ئەدا ھۈللەلەرىدە چىەرەگۈشاي.

دىۋان دېمەيكى، بەھرى ئۇماندۇر، ھەر غەزەل ئاندا جەۋاھىر-دىن مەملۇد بىر سەفىنە. سەفىنە دېمەيكى، خەزىنەدۇر، ھەر بەيتى بىر ئۆي مەئانى گەۋھەرلەردىن ئاندا يۈز دەفىنە. سوزناك ئەبىياتىنى ئوقۇغۇچىنىڭ نەفەسى ئەل كۆڭلىن ئۆرتەمەككە سەمۇمى ئافەت ۋە دەردمەندانە ئەلىفازىنى ئەدا قىلغۇچىنىڭ ئۇنى خەراشىدىن مەھزۇنلار باغرى جەراھەت. ئىبارەتى نەشاتلىغ زەھىرلەرنى ماتەزەدە قىلغۇچى ۋە ھەرارەتى مۇزدېك ساۋۇغان كۆڭۈللەرنى ئاتەشكەدە قىلغۇچى. ھۇرۇقى تەرتىبىدە سىھىرسازلىقلار ۋە ئەداسى تەركىبىدە فۇسۇنىيەر-دازلىقلار ھاسىلىكى، تۈركچە تىل بىلە بۇ نەۋد دىۋانكى، مەزكۇر بولدى ۋە تەئرىفى بۇ سىفەت ۋە ئايىن بىلەكى، مەستۇر بولدىكىم، بۇ يۇسۇنلۇق غەرايىپ يوقكى، سەلاتىنى مۇكەررەمى دارايى ھەشەم-دىن، بەلكى شۇئەرايى قۇدىسى نەفەسى مەسسىدەمدىن ۋاقىئە بولماي-دۇر ۋە ئاراغە كىرمەيدۇر، ۋاقىئە بولدى ۋە ئاراغە تۈشتى. ۋە ئانىڭ زۇلالى ھەياتىنىڭ فەيزى قۇياش چەشمەسىدىن ئۆتكەلى ياۋۇشتى ۋە بۇ تايىغەنىڭ بىسبەھەرلەرى بۇ روھى نەقىدسىدىن بەھرەياب ۋە لەبتەشەنلەرى بۇ ئابى ھەياتتىن سىيراب بولىدىلەر.

باۋۇجۇد بۇ سۇلتانۇس سەلاتىنىڭ كىمىيائەسەر خاتىرى ۋە خۇرىششەئىسار زەمىرى داغى مۇڭا مايىلىكى، تۈرك نازىمىلارى ئۆز ئەلغازلارى بىلە شىئىرغە مەشغۇللۇق قىلغايىلەر ۋە كۆڭۈل غۇنچەسى داغىدىنكى، پىچىلار چىرمانىپدۇر، بەھار نەسىمىدىك ئەنفاس بىلە گۈلدېك ئاچىلغايىلەر. ۋە ئىلتىفات ۋە ئىھتىمام يۈزىدىن بەئزى مەئىنلار تاپىپ، نەزم قىلۇرغە ھۆكۈمەلەر ھەم جارى بولدى ۋە سۆز ئۇسلۇبىغە تەئىينلەر ۋە ئەداسىغە تەئىلەلەر ھەم ئىزھارى بولدى. تۈرك ئولۇسى ئاننىڭ خۇشتەبە بېسىلەرى ۋە مىرزادەلەرى ۋە ساھىبى زىھن پاك تەبىئەلەرى ۋە ئازادەلەرى ئانداقكى، كېرەك مەشغۇللۇق ئەسبابىن تۈزەئالمادىلەر ۋە ئول نەۋد تەبە نەتىجەسى كۆرگۈزەئالمادىلەركى، ئاندىن خۇشگۈيلىق ئۈمىدى تۇتسە بولغاي، بەلكى بۇ ئۈمىدىنى ئالارنىڭ روزگارى ھالىغە ياۋۇتسە بولغاي.

تۈرەقراق بۇكىم، بۇ نەۋد پادىشاھى سۇخەندىن تەرغىبى ۋە تەلىقىنى ۋە ئىھسانى ۋە تەھسىنى قائىدەئى مۇتابەئەت ۋە مۇۋافەقەتنى ئۇنۇتۇپ ۋە جادەئى نافەرمانلىغ ۋە زەلالەتنى تۇتۇپ، كۆپى، بەلكى بارىسى فارسىغە مايىل بولدىلەر ۋە ئول تىل بىلە نەزەغە قايىل. بۇ ئىش مۇندىن ئۆزگە بولائالماسكى، تۈرك تىلى تەئرىقىدە ئانداقكى، يۇقارىراق مەزكۇر بولدى — باۋۇجۇد ئەلغاز كەسرەتى ۋە ئىسبارات ۋۇسئەتى ۋە مەئانى غەرابەتى ۋە ئەدا سەلاسەتى — دىلىپەزىر باغلاماقتە سوتۇبەت بار ۋە دىلىپەسەند تەرتىب بېرمەكتە تەبە زەنج ۋە ئوقۇبەت تاپار.

لازم كۆرۈندى تۈرك تىلى شەرھىدە بىر نېچچە ۋەزەققە زىيىب ئارايىش بېرمەك ۋە ئاندا ھەزەرەتى سۇلتانۇس سەلاتىن مۇلايەمەتى تەبە ۋە مەھارەتى زىھنلارنى شەرھ ئېتمەك ۋە ھۇمايۇن رايىيلارى

تەرتىب بېرگەن دىۋان بابىدا بىر نېچچە سۆز گۇستاخلىغ يۈزىدىن سۈرمەك ۋە ئول ھەزرەت كەمالى دانالىق ۋە ۋۇقۇفى تەۋائالىغ نىھايەتتىن بۇ فەن ئەسھابىغە ۋە بۇ فەزل ئەربابىغە تەئلىملەر بېرىپ ۋە تەلقىنلەر قىلىپ، بۇلار ئول ھەزرەتنىڭ دەقىق سۆزىن يا ئاڭلاماي، يا ئاڭلاسالار بۇيۇرۇلغان يۈسۈن بىلە ئەمەل قىلماي، يا قىلالماي.

ۋە بۇ زەئىفى خاكسار ئول ھەزرەتنىڭ قودسى نەفەسى پاسىنى ئاسراپ ۋە ۋاجىبۇل ئىزئان ھۆكۈملەرگە ئىتائەت ۋە فەرمانىبەردارلىق قىلىپ، كۆڭلۈمدىن ۋە تىلىمدىن كەلگەنچە ۋە قەلەمىم ۋە ئىلمىمدىن قۇۋۋەت فەھىم قىلغانچە ئول ھەزرەتقە — باۋۇجۇد بەندەلىغ ۋە ئول بەندەلىغ بىلە سەئادەتمەندلىغ ۋە فەرخۇندەلىق — شاگىردلىككە داغى ئۆزۈمنى مۇشەررەف ۋە ئەرجەند ۋە مۇباھى ۋە سەربۇلەند قىلدىم.

ۋە يىللار تۈرك تىلى ۋە نەزەمى قائىدە ۋە ئۇسلۇبىدا بىلمەگەنلەرمىنى سورۇپ ۋە مۇشكىللەرمىنى ھەللالى مۇشكىلاتىم تابۇغىدا ئەرزە يېتكۈرۈپ، ئەزىم فايىدەلەر تاپىپ، كۈللى نەتىجەلەر كۆردۈم. ئول ھەزرەتنىڭ تەئلىمى ۋە تەربىيەتى بىلە ۋە رەھنەمايلىغى ۋە تەقۋىيەتى بىلە ئىشىم ئول يېرگە يېتىتكىم، ئول ھەزرەت ئۆز پاك تەبىئىلارنى نەتىجەسىدىن زاھىر بولغان رىسالەدۈركى^①، ئۆز مەئارىفىنىڭ كىلىكى تەھرىرى ئېردى ۋە ئۆز لەتايىقى ئاسار نۇتقى تەقەربى — ئەلقابىمنى يۇقارى ئەدا قىلدىمكى، نى ئۇنۋان بىلە سەبىت قىلدىلەركى، مۇكەررەر قىلماق ھاجەت ئېرمەس.

① بۇ سۆز بىز ئاساسلانغان مەتىندە "رىسالەدار" يېزىلىپ قالغان.

بۇ بەندەغە ھەم چۈن بۇ نەۋد ئەزىم دەۋلەتكى، ھەق سۇبھانە-
ھۇۋەتەئالانىڭ «ئەلمۇتەكەللىم» دېگەن ئىسمىغە مەزھەرىيەت بولغاي
ۋە خەلايىق ئاراسىدا تەكەللۇمدا ئەقران ۋە ئەمسالدىن ئىمتىياز ۋە
ئىتتىبار ئۇلۇغ ئات بىلە ئاۋازە ۋە ئىشتىھارغەكى، ئول ھەزرىتىنىڭ
ئىنايەت ۋە ئىتىھاملارى بائىس بولدى. ۋە يۇقارى مەزكۇر بولغان
دەۋاۋىن ۋە مەسنەۋى ۋە ساير كۇتۇب ۋە رەسايلى مەئىنەۋىكى، تا
ئالەم بىناسىدۇر بۇ تايىقىدەدىن ھىچكىمگە دەست بېرمەيدۇر ۋە ئىخ-
تىراۋى مۇيەسسەر بولمايدۇر — دەست بېردى ۋە مۇيەسسەر بولدى.
ئەگەرچە بارچەنى ئول ھەزرىتىنىڭ شەرىقى ئىسمىغە مۇخەييەل ۋە
ھۇمايۇن ئەلقابىغە مۇزەييەل قىلىمىپىن، بۇلارنى ساير ئىنايەتلەر
مۇقابەلىسىدە تۇتۇپ «ئەلمۇتەكەللىم» ئىسمىغە مەزھەرىيەتم ئۆز-
رىغە تۈركى ۋە سارت لۇغەتى كەيىفەيەتى ۋە ھەقىقەتى شەرھىدە بۇ
رىسالەنى جەمئ قىلىپ بىتىدىم، ۋە ئاڭا «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين»
ئات قويدۇم.

تا تۈرك ئېلى تىلى فەساھەت ۋە دىققەتى ۋە بەلاغەت ۋە
ۋۇسئەتكى، ئول ھەزرىت بۇ تىل ۋە ئىبارەت بىلە نەزم بىساتى
تۈزۈپىدۇرلەر ۋە مەسسا ئەنفاسى ۋە خىزىر زۇلالىدىن ئۆلۈك
تىرگۈزمەك تەرىقىن ئالەم ئەھلىغە كۆرگۈزۈپىدۇرلەر، زاھىر قىلدىم.
ۋە خەيالىمغە مۇنداق كېلۈركىم، تۈرك ئولۇسى فەسىھلارغە ئۇلۇغ
ھەقىق سابت قىلدىمكى، ئۆز ئەلفاز ۋە ئىبارەتلەرى ھەقىقەتى ۋە
ئۆز تىل ۋە لۇغەتلەرى كەيىفەيەتىدىن ۋاقىق بولدىلەر ۋە فارس-
گويىلارنىڭ ئىبارەت ۋە ئەلفاز بابىدا تەئىن قىلۇر سەرزەنشىدىن
قۇتۇلدىلەر.

ئالار داغى رەنج ۋە مۇشەققەتم مۇقابەلەسىدە، چۈن بۇ مەخفى

ئىلمىدىن زاھىر قىلىپمېن، ۋۇقۇق تاپسەلەر ئۈمىد ئۆلكىم، بۇ فەقىرىنى
خەير دۇئاسى بىلە ياد قىلغايىلەر ۋە روھۇمنى ئانىڭ بىلە شاد
قىلغايىلەر.

رۇبائى

بۇ نامەكى، يازدى قەلەم تارتىپ تىل
تارىخىن ئانىڭ جۇمادىيۇل ئەۋۋەل بىل
كۈنىنىڭ رەقەمىنى چارشەنبە قىلغىل
توققۇز يۈز يىلدىن ئۆتۈپ ئېردى بېش يىل

لۇغەت

ئا

ئاتەشكەدە (آتەشكەدە) ئوتخانا، چوغدان؛ ئاتەشپەرەسلەر
ئىبادەتخانىسى.

ئاتەشگاھ (آتەشگاھ) ق. * ئاتەشكەدە.

ئاراستە (آراستە) بېزەلگەن، زىننەتلەنگەن؛ رەتلەنگەن.

ئارامىش (آرامىش) بېزەش، زىننەتلەش؛ تىزىش، رەتلەش.

ئارى (عارى) يالڭاچ؛ مەھرۇم قالغان، قۇرۇق قالغان.

ئاسار (آشار) ئەسەر (ئىش) نىڭ كۆپلۈكى؛ ئەسەرلەر؛ ئىزلار.

ئاسانلىققا بولا (آسانلىق قە بولا) ئاسان دەپ، ئاسانلىق
قوغلىشىپ.

ئاشۇب (آشوب) ئىزتىراپلىق، ئالاقزادىلىك؛ تېڭىرقىغان.

ئاغاز (آغاز) باشلاش.

ئافەرىنىش (آفرىنىش) ئىجات قىلىش، تىكلەش، قۇرۇش.

ئالھەت تەيىيىن (آلە الطييبين) ياخشىلارنىڭ مۇقەددەسى.

ئالەمەين (عالمين) ئىككى ئالەم، ئۇدۇنيا-بۇ دۇنيا.

ئامىزىش (آمىزش) ئارىلىشىش، قوشۇلۇپ كېتىش، بىرىكىش؛
باردى-كەلدى قىلىشىش.

ئامم (عام) ئامما.

ئاھەنگ (آهنگ) كۈي، ئاھاڭ؛ خاھىش، مەيلى؛ ئۇسۇل، چارە.

ئاھۇ (آهو) كىيىك؛ ئارقار.

* ق. — "قاراڭ" مەنىسىدە.

ئاۋازە (آوازە) سادا، ئاھاڭ؛ ئاتاق، شوھرەت؛ ھېكايە، چۆچەك
ئاۋىزە (آویزە) بويۇن ئاسقۇ، ھالقا، بېزەك.
ئاين (آیین) بېزەك، زىننەت؛ زىننەتلەش، بېزەش؛ ئادەت،
رەسم؛ نىزام، قائىدە؛ تەلىمات؛ ئېتىقاد.

ئە

ئەبرە (عبرە) ياش تامچىسى ك. * تامچە؛ كىچىككىنە.
ئەبرى بەھار (ابرېھار) باھار بۇلۇتى.
ئەبكار (ابكار) بىكر (بكر) نىڭ كۆپلۈكى؛ قىزلار؛ قىزلىقلار؛ پاكلىقلار؛
ئېچىلمىغان يەرلەر، بوز يەرلەر.
ئەبۇت تۈرك (ابوالترك) تۈركلەرنىڭ ئاتىسى؛ تۈركىيلەرنىڭ ئاتىسى.
ئەبۇل فۇرس (ابوالفرس) پارىسىيلارنىڭ ئاتىسى.
ئەبۇل ھىند (ابوالھند) ھىندىلار ئاتىسى.
ئەبۋاب (ابواب) «باب» نىڭ كۆپلۈكى؛ ئىشىكلەر؛ باپلار،
ماۋزۇلار.

ئەتتەيتۇ زەيدەن دېرھەمەن (اعطيت زيدا درهما) مەن زەيدىگە
دەرھەم (پۇل) بەردىم. بۇ ئەرەبچە
جۈملىدە “زەيد” بىلەن “دېرھەم”
“بەرھەك” پېئىلىنىڭ ئىككى تولىدۇرغۇ.
چىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.
ئەتبائ (اتباع) تەبەئ (طبع) نىڭ كۆپلۈكى؛ تەۋەلەر، قاراشلىقلار،

* ك. — كۆچمە مەنىسى دېگەننى بىلدۈرىدۇ.

ئەگەشكۈچىلەر.

ئەتراك (اتراك) تۈرك (ترك) نىڭ كۆپلۈكى: تۈركلەر؛ تۈركىيلەر.

ئەتفال (اطفال) تىفل (طفل) نىڭ كۆپلۈكى: بالىلار.

ئەتۋار (اطوار) پائالىيەت، ئىش - ھەرىكەت؛ يۈرۈش - تۇرۇش.

ئەجزا (اجزا) جۈزۇ (جزء) نىڭ كۆپلۈكى: قىسىملار، بۆلەكلەر،

پارچىلار، قىسمەنلىكلەر.

ئەجلاق (اجلاق) جىلق (جلق) نىڭ كۆپلۈكى: كالۋالار، مېڭىسى

ئىشلىمەيدىغانلار؛ ياۋايىلار؛ قاراملار.

ئەجناس (اجناس) جىنس (جنس) نىڭ كۆپلۈكى: تۈرلەر، خىللار،

جىنسلىرى.

ئەجىب (عجيب) ئاجايىپ، قالتىس؛ غەلىتە.

ئەختەر (اختر) يۇلتۇز.

ئەختەرى فەرخۇندە (اختر فرخنده) سائادەت يۇلتۇزى.

ئەخگەر (اخگر) چوڭ.

ئەدەد (عدد) سان، ساناق؛ ساناش.

ئەرەبى (عربى) ئەرەبچە؛ ئەرەب مىللىتىگە خاس.

ئەرەق (عرق) تەر؛ تەرلەش؛ ھاراق؛ مېغىز، جەۋھەر

ئەربەئىن (اربعين) قىرىق.

ئەرجىمەند (ارجمند) ئالىيجاناپ؛ سۆيۈملۈك.

ئەرزال (ارذال) رەزىل (ردىل) نىڭ كۆپلۈكى: رەزىللەر، پەسلەر.

ئەزھەرە (اظھر) زاھىر قىلىماق (يېتىل)، گەۋدىلەندۈرمەك.

ئەزىم (عظيم) كاتتا، بۈيۈك، چوڭ، ئۇلۇغ.

ئەسالەت (اصالت) ئىسىللىق، ئالىيجانابلىق.

ئەسبابى رەزم (اسباب رزم) ئۇرۇش ئەسۋابلىق.

ئەسرۇ (اسرو) بەك، ئىنتايىن.

ئەسىيا (اسيا) ئىسىملار.

ئەسناف (اصناف) سنى (صنق) نىڭ كۆپلۈكى: تۈرلەر؛ سىنىپلار.
ئەسھاب (اصحاب) ساھىب (صاحب) نىڭ كۆپلۈكى: ئىگىلەر،
خوجايىنلار؛ دوستلار، بۇرادەرلەر؛ شېرىكلەر.
ئەسھابىھەت تاهىرىن (اصحابه الطاهرين) پاكلارنىڭ ساھىبى.
ئەشراف (اشراق) شەرىف (شرىق) نىڭ كۆپلۈكى: كاتتىلار،
ئالىيچانابىلار، ئېسىللار.

ئەشك (اشك) كۆز يېشى.

ئەشكرىز (اشك ريز) ياش ئاققۇزغۇچى، ياش تۆككۈچى.

ئەفازە (افاضى) يۈكسەلدۈرمەك، ئاشۇرماق (پېئىل).

ئەفسەھ (افصح) ھەممىدىن پاساھەتلىك، ئەڭ پاساھەتلىك.

ئەفكەندە (افكندە) تاشلاندىق، تاشلىۋېتىلگەن.

ئەفكەندەئى بىئىتتىبار (افكندە بى اعتبار) يارىماس، يارامسىز.

ئەفگار (افگار) مەجرۇھ، يارىدار؛ قايغۇلۇق، غەمكىن.

ئەقالىم (اقاليم) ئىقلىم (اقليم) نىڭ كۆپلۈكى: رايونلار، جايلار.

ئەقران (اقران) قەرن (قرن) نىڭ كۆپلۈكى: ئەسىرلەر؛ مۇڭگۈزلەر؛

چاچلار.

ئەلەس سەۋىيە (على السويه) باپباراۋەر، ئوخشاش سەۋىيىلىك،

تەڭ قىممەتتىكى.

ئەلەم (علم) بايراق؛ نامايەندە؛ بەلگە، نىشان؛ كاتتا زات. ك. خاس

ئىسىم.

ئەلەيھىس سەلات ۋەس سەلام (عليه الصلوة والسلام) ئۇنىڭغا دۇئا

ۋە سالام.

ئەلبىسە (البسە) لىباس (لباس) نىڭ كۆپلۈكى: كىيىم - كېچەكلەر.
ئەلفاز (الفاظ) لەفز (لفظ) نىڭ كۆپلۈكى: تىللار.
ئەلقاب (القاب) لەقەب (لقب) نىڭ كۆپلۈكى: لەقەبلەر.
ئەللام (علام) ھەممىنى بىلىدىغان، بىلىمەيدىغىنى يوق.
ئەلمۇتەكەللىم (المتكلم) سۆزلىگۈچى.

ئەلمۇتەخەللىس بىننەۋايى (المتخلى بالنوايى) ناۋايى تەخەل-
لۇسلۇق.

ئەلھان (الحن) لەھن (لحن) نىڭ كۆپلۈكى ئاھاڭلار، كۈيلەر،
نەغمىلەر.

ئەمنازە (امناز) ئىمتىيازلىق قىلماق (پېئىل)، يۈكسەك قىلماق.
ئەمر (امر) بۇيرۇق؛ ئىش، ئەمىلىي ئەھۋال، ھەقىقىي ھال.
ئەمسال (امثال) مىسىل (مثل) نىڭ كۆپلۈكى: مىساللار،
ئوخشاشلىقلار.

ئەمم (عم) تاغا (دادىنىڭ ئاكىسى).
ئەمىق (عميق) چوڭقۇر.
ئەمىن (امين) ئىشەنچلىك، ساداقەتمەن؛ ئىش باشقۇرغۇچى؛
قوغدىغۇچى.

ئەنە (انا) مەن.
ئەنباز (انباز) ھەمبىرىك، شېرىك؛ خىزمەتداش.
ئەنجام (انجام) ئورۇنلاش، ئىشقا ئاشۇرۇش؛ يۈرگۈزۈش.
ئەنجۈمەن (انجمن) ئۇيۇشما، تەشكىلات، جەمئىيەت، ك. بەزمە.
ئەنجۇم سىپاھ (انجم سپاه) ك. كاتتا قوماندان.
ئەندەلىب (عندليب) بۇلبۇل.

ئەندەلىبى نەغمەسەرا (عندليب نغمه سرا) خۇش ناۋا بۇلبۇل.

ئەندۇھ (اندوه) دەرت؛ ئازاپلىنىش؛ ھەسرەتلىنىش.
ئەنزەلنا (انزلنا) چۈشۈردۇق (يېتىل).
ئەنفاس (انفاس) نەفەس (نفس) نىڭ كۆپلۈكى؛ دەملەر، نەپەسلەر.
ئەنۋا (انواع) نەۋۋ (نوع) نىڭ كۆپلۈكى؛ تۈرلەر، خىللار.
ئەنۋارى ھەقايىق (انوارحقاق) ھەقىقەت نۇرلىرى.
ئەھادىس (احاديث) ھەدىس (حديث) نىڭ كۆپلۈكى؛ ھەدىسلەر،
سۆزلەر، سۆھبەتلەر؛ ھېكايىلەر، چۆچەكلەر.
ئەھادىسى سەئادەت ئەنجام (احاديث سعادۋ انجام) سائادەت بې-
غىشلىغۇچى
سۆزلەر.

ئەھفاد (احفاد) ھەفەد (حفيد) نىڭ كۆپلۈكى؛ نەۋرىلەر.
ئەھلۇللاھ (اهل الله) خۇدانىڭ ئەھلى؛ ئەۋلىيا.
ئەھلى تەبئ (اهل طبيع) تالانتلىقلار؛ ھەۋەسكارلار؛ ئەدەبىياتچىلار.
ئەھلى دانىش (اهل دانش) زىيالىلار؛ ئالىملار.
ئەۋاخىر (اواخر) ئاخىر (آخر) نىڭ كۆپلۈكى؛ ئاخىرلار، كېيىنلەر.
ئەۋان (اوان) ئان (آن) نىڭ كۆپلۈكى؛ چاغلار، ۋاقىتلار، ئانلار.
ئەۋائىل (اوائىل) ق. ئەۋايىل.
ئەۋايىل (اوايىل) "ئەۋۋەل" نىڭ كۆپلۈكى؛ دەسلەپكى چاغلار.
ئەۋراق (اوراق) ۋەرەق (ورق) نىڭ كۆپلۈكى؛ ۋاراقلار؛
يوپۇرماقلار.

ئەۋسەت (اوسط) ئوتتۇرا، مەركەز، بەل؛ ئوتتۇرىدىكى.
ئەۋقات (اوقات) ۋەقت (وقت) نىڭ كۆپلۈكى؛ ۋاقىتلار، چاغلار،
مەزگىللەر.

ئەۋلاد (اولاد) ۋەلەد (ولد) نىڭ كۆپلۈكى؛ ئوغۇل بالىلار.

ئەۋلىيا ئۇللاھ (اولياء الله) ئاللاھنىڭ ئەۋلىيالىرى.
ئەۋلىيى كىبار (اولياى كىبار) كاتتا ئەۋلىيالار.
ئەينۇل ھەيات (عين الحيات) ھايات بۇلقى.
ئەيىام (ايام) يەۋم (يوم) نىڭ كۆپلۈكى: كۈنلەر.

ب

بادە (بادە) ھاراق؛ قەدەھ، ھاراق رۇمكىسى.
باغبان (باغبان) باغۋەن؛ گۈلچى، گۈل ئۆستۈرگۈچى.
باقا (باقا) بېقىپ.
بانگ (بانگ) ۋارقىراش - جارقىراش؛ غۇلغۇلا.
باۋۇجۇد (باوجود) گەرچە؛ ئەڭ مۇھىم، ئەڭ پايدىلىق، ئەڭ
ئۈنۈملۈك؛ ياراملىق، ئېسىل؛ ئىستىقباللىق.
بائىس (باعث) سەۋەپ، بانا.
باير (باير) بوز يەر؛ ئادىمىزاتسىز يەر.
بەدايىئۇل ۋەسەت (بدايع الوسط) ئوتتۇرا ياشلىق گۈزەللىكلىرى.
بەر (بر) نەتىجە، مېۋە؛ مەنپەئەت.
بەرادەر (برادر) قېرىنداش (ئاكايكى ئۇكا).
بەرتەر (برتر) يۈكسەك، ئۈستۈن.
بەرر¹ (بر) ئەخلاقلق، پاك، سادىق.
بەرر² (بر) قۇرۇقلۇق.
بەرق (برق) چاقماق، چېقىن؛ چاقماق يورۇقى، نۇر.
بەرقەردار (برق كردار) چاقناپ تۇرىدىغان، جۇلالىق.
بەرىن (برين) مەڭگۈلۈك، ئەبەدىيلىك؛ ئالىي، يۈكسەك.

بەزم نەفرۇز (بزم افروز) بەزمىنى يورۇتقۇچى؛ بەزمىنى قىزىشقۇچى.

بەسا (بسا) نۇرغۇن، كۆپ؛ دائىم، ھەمىشە.
بەسارەت ئەھلى (بصارت اھلى) ئۆتكۈر كۆزلۈكلەر، كۆزىتىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئادەملەر.

بەشەر (بشر) ئىنسان؛ ئىنسانىيەت.
بەلاغەت (بلاغت) يېتىكلىك.
بەھانە (بھانە) بانا.
بەھايىم (بھايىم) بەھىمە (بھىمە) نىڭ كۆپلۈكى؛ ھايۋانلار، تۆت ئاياغلىقلار.

بەھر (بھر) دېڭىز، دەريا.
بەھرەياب (بھرەياب) بەھرىمەن.
بەھرى ئۇممان (بھرعمان) ئۇممان دەرياسى؛ دېڭىز.
بەياز (بىيازى) ئاق، ئاق رەڭلىك؛ سۈت؛ ئۇزۇندىلەر توپلىمى.
بەيتۇل ئىنتىزام (بىت الانتظام) ئىنتىزامخانا.
بورچىن (بورچىن) چىشى ئۆردەك.

بورد (برد) ئۇتۇش، ئۇتۇۋېلىش، يېڭىش، غالىب كېلىش.
بۇرۇدەت (برودت) سوغۇقلۇق، سوغۇق.
بۇرھانى قاتىئە (برھان قاطع) كۈچلۈك دەلىل.
بۇزۇڭغار (بزرگوار) ئۇلۇغ، بۈيۈك؛ ئالىيجاناب.
بۇلئەجەب (بوالعجب) تولىمۇ ئەجەپلىنەرلىك.
بۇلەغا (بلغا) بەلىغ (بليغ) نىڭ كۆپلۈكى؛ يېتىكلىكلەر، بالاغەتلەر.
بۇلەند (بلند) ئېگىز، يۈكسەك، ئالىي.
بۇلەند ئاۋازە قىلماق (بلند آوازە قىلماق) ياڭراتماق.

بىئەجمەئىھىم (باجمەھىم) ئۇلارنىڭ ھەممىسى.
بىئەنباز (بى انباز) تەڭدىشى يوق، مىسلىسىز.
بىباڭ (بى باڭ) قورقماس، قورقۇشنى بىلمەيدىغان.
بىسات (بى ساط) سېلىنچا، گىلەم، زىلچا.
بىشۇمار (بى شمار) سانسىز، بېھساب، سانغىلى بولمايدىغان.
بىغايەت (بى غايت) چەكسىز، چېگراسىز، بىپايان.
بىلاد (بى لاد) دۆلەت، رايون، يۇرت، دىيار.
بىلكۇل (بى لكىل) ھەممىسى، بارلىقى؛ ئومۇميۈزلۈك.
بىمار (بى مار) كېسەل.

بىنەزىر (بى نىزىر) تەڭداشسىز.
بىننەھايەت (بى نەھايەت) تۈگىمەس، چەكسىز، پايانسىز.
بىيەدى (بى يىدى) قولۇم بىلەن، ئۆز قولۇم بىلەن.
بىيەدە (بى يىدە) قولى بىلەن، ئۇنىڭ قولى بىلەن.
بىيشە (بى يىشە) ئورمانلىق، توقايلىق؛ قومۇشلۇق.
بىينا (بى نا) كۆرەلەيدىغان، ئۆتكۈر كۆزلۈك؛ ئۆتكۈر.

پ

پايە (پا يە) ئاساس، ھۇل؛ دەرىجە، مەرتىۋە، ئۇنۋان.
پەرتەۋ (پەرتو) نۇر.
پەس (پەس) ئارقا تەرەپ؛ كېيىن، ئارقىدىن؛ شۇڭا.
پەھلەۋى ئەفسانە پەرداز (پەھلەۋى افسانە پەرداز) كونا پارس تىلى
بىلەن ھېكايە
قىلغۇچى.

پەي (پى) ئاساس، ھۇل؛ ئىز، ئەسەر؛ چۈشىنىش، پەم قىلىش.
 پوختەن (پىختىن) قاينىتىش، پىشۇرۇش.
 پويە (پوپە) يۈگۈرۈش، يۈگۈرۈپ يۈرۈش.
 پىچ (پىچ) تۈگۈن، چىگىك؛ چىگىلگەن، توالخاشقان.
 پىراستە (پىراستە) بېزەنگەن، ياسانغان، زىننەتلەنگەن.
 پىشە (پىشە) كەسپ، ھۈنەر، سەنئەت؛ ئادەت.
 پىشرەۋ (پىش رو) سەردار، ئالدىدا باشلاپ ماڭغۇچى.
 پىشكەش (پىشكش) سوۋغا، تارتۇق.
 پىنھان (پىنھان) يوشۇرۇن؛ يوشۇرۇش.

ت

تابۇغ (تابوغ) خىزمەت.
 تازيانە (تازيانە) قامچا.
 تاق (طاق) گۈمبەز.
 تەئەررۇز (تەرضى) قارشى قويۇش، تاقابىل تۇرۇش؛ ھۇجۇم قىلىش.
 تەئەققۇل (تەقل) مۇلاھىزە، چوڭقۇر ئويلاش؛ ئەقىل-پاراسەت.
 تەئەللۇم (تەلم) ئۆگىتىش.
 تەئەممۇق (تەممق) چوڭقۇرلاشتۇرۇش؛ چوڭقۇرلۇق.
 تەئەممۇل (تەمل) چوڭقۇر مۇلاھىزە، چوڭقۇر ئويلاش، ئويغا چۆكۈش.
 تەئەببۇد (تەببع) تەتقىقات، ئىزدىنىش؛ نەزىرە.
 تەتۈل (تەطويل) ئۇزارتىش، سوزۇش.

تەجىس (تەجىس) ئىككى بىسلىق سۆز؛ ئاھاڭداش سۆز، ئومۇنىم.
تەجىس ئامىز (تەجىس آمىز) ئىككى بىسلىق مەنە ئاڭلىتىدىغان.
تەجىسى تەم (تەجىس تام) تولۇق ئومۇنىم، تولۇق تەجىس.
تەخەللۇق (تەخلىق) خىلاپلىق، خىلاپلىق قىلىش، لەۋزىدە
تۇرماسلىق.

تەخەييۇل (تەخيل) خىيال، تەسەۋۋۇر.
تەخس (تەخىسى) مەخسۇس، خاس؛ مەخسۇس تەيىنلەنگەن.
تەئخىر (تەئخىر) ئارقىغا سوزۇش، كېچىكتۈرۈش.
تەدۋىن (تەدۋىن) دىۋان تۈزۈش، توپلام چىقىرىش.
تەئدىب (تەئدىب) ئەدەبلەش، ئەدەب ئۆگىتىش.
تەراۋەت (تەراۋەت) يېڭى، ياش، ئەۋرىشم، يۇمشاق.
تەرەددۇد (تەردەد) ئىككىلىنىش، جەزم قىلالماسلىق.
تەرەننۇم (تەرنەم) ناخشا ئوقۇش، كۈي كۈيلەش؛ ناخشا، كۈي.
تەرجمە (تەرجىمە) تەرجىمە؛ ئىزاھلاش.
تەرجمە (تەرجىمە) ئۈستۈنلۈك؛ يان بېسىش.
تەرسە (تەرسىيە) مەۋايىت بىلەن بېزەلگەن؛ نەسردە قاپپىداش
سۆزلەرنى قوللىنىش.

تەرفە (تەرفىيە) خاتىرجەم قىلىش؛ خاتىرجەملىك.

تەركىب (تەركىب) قۇراشتۇرۇش.

تەرىق (تەرىق) يول، ئۇسلۇب، چارە.

تەزىين (تەزىين) زىننەتلەش، بېزەش؛ زىننەت، بېزەك.

تەسلىم (تەسلىم) سالام، ھۆرمەت؛ تاپشۇرۇش؛ ئەل بولۇش.

تەسنىق (تەسنىق) تۈرگە ئايرىش، تۈركۈمگە بۆلۈش؛ ئەسەر.

تەشرىق (تەشرىق) شەرەپلىك؛ شەرەپكە ئېرىشتۈرۈش.

تەشۋىر (تەشۋىر) ئالاقىدارلىك، ئەنسىزلىك.
تەغەيۋۇر (تەغەيۋۇر) ئۆزگىرىش؛ غەيرىيلىك.
تەغىير (تەغىير) ئۆزگەرتىش؛ غەيرىيەلەشتۈرۈش.
تەفاۋۇت (تەفاۋۇت) پەرق.
تەفھىم (تەفھىم) چۈشەندۈرۈش، چۈشەنچە ھاسىل قىلدۇرۇش.
تەقەرب (تەقەرب) بايان، بايان قىلىش؛ ئىسپات، ئىسپاتلاش.
تەقسىر (تەقسىر) قىسقارتىش، كېمەيتىش، ئازايتىش.
تەقۋىيە (تەقۋىيە) مەدەت بېرىش، قوللاش؛ كۈچەيتىش.
تەكلۇم (تەكلۇم) گەپ، سۆز؛ سۆزلەش، گەپ قىلىش.
تەلقىن (تەلقىن) تەلىم، تەلىمات، يوليورۇق؛ ئاغزاكى بايان.
تەلىق (تەلىق) تىپلەش، تۈزۈش؛ ئەسەر، ئۆلچەمچىلىك،
دوستانلىق.

تەئىمىيە (تەئىمىيە) بېزەش، زىننەتلەش، ياساش.
تەئىمىيەئامىز (تەئىمىيەئامىز) بېزەكدار، زىننەتلەنگەن، ياسىداق.
تەنەۋۋۇد (تەنەۋۋۇد) خىلمۇخىللىق؛ تۈر، خىل،
تەنگ (تەنگ) تار، قىستاڭچىلىق جاي؛ قىسقا؛ بەلباغ، كەمەر.
تەھسىن (تەھسىن) ئارزۇلاش، ئالىي بىلىپ چوقۇنۇش، ئاپىرىن
ئېيتىش.

تەھقىق (تەھقىق) سۈرۈشتۈرۈش، تەكشۈرۈش؛ ئەمەلىيەلەشتۈرۈش،
راست-يالغىننى ئايرىش، ھەقىقەتلەش.
تەۋارىخ (تەۋارىخ) تارىخ (تارىخ) نىڭ كۆپلۈكى؛ تارىخلار.
تەۋانا (تەۋانا) كۈچلۈك؛ باي.
تەۋائىق (تەۋائىق) تائىفە (طائىفە) نىڭ كۆپلۈكى؛ تائىپىلەر.
تەۋايىق (تەۋايىق) ق. تەۋائىق.

تەۋر (طور) ئۇسلۇب، چارە.

تەئىين (تعيين) تەيىن؛ تەيىنلەش، بەلگىلەش.

توركتاز (تركتاز) ھۇجۇم قىلىش؛ تاجاۋۇز قىلىش؛ تالان-تاراج قىلىش.

تۇران (توران) ئوتتۇرا ۋە كىچىك ئاسىيانىڭ قەدىمىي نامى.

تۇرفە (طرفه) تېپىلغۇسىز، ئاز ئۇچرايدىغان؛ قىزىقارلىق، ئاجايىپ.

تۇغرايى سەئادەت (طغراى سعادت) سائادەت گىربى.

تۇيۇر (طیور) تەير (طير) نىڭ كۆپلۈكى؛ قۇشلار.

تۇيۇغ (تويوغ) تۇيۇق.

تۆھفە تۇل ئەفگار (تحفة الافگار) مەجرۇھ سوۋغىسى.

تۈركىگوي (تركى كوى) ئەسەرنى تۈركىي تىل بىلەن يازغۇچى.

تۇراز (طراز) زىننەت، نەقىش.

تۈزگام (تيزگام) يۈگۈرەك، تېز يۈرەر.

تۈير (تير) ئوق؛ ئوقيا ئوقى؛ ئوق ئۇرۇش، ئوقيا ئېتىش.

تۈيرە (تيره) قاراڭغۇ، زۇلمەتلىك.

تۈينەت (طينت) لاي.

تۈينەتۇ ئادەمىن (طينة آدم) ئادەمنىڭ لېيى.

ج

جادە (جاده) يول، داغدام يول.

جادۇيى ھىند (جادوى هند) ھىندى سېھىرگەرى.

جامىئى مەئانى (جامع معانى) مەنىلەر جەم بولغان، مەنىلەر توپلان.

جان؛ مەنىلەرنى جەملىگۈچى.

جامئىيەت (جامعيت) ئومۇمىيەت، كوللېكتىۋىزم.
 جانب (جانب) تەرەپ؛ يان تەرەپ.
 جاه (جاه) ئورۇن، ماكان؛ مەنسەپ، مەرتىۋە.
 جائز (جائز) ق. جايز.
 جايز (جايز) رۇخسەتلىك، يوللۇق؛ ئىمكانىيەتلىك، قىلىشقا بولىدىغان.
 جەلائۇر روھ (جلاءالروح) روھ جۇلاسى.
 جەللۇ ئەلا (جل وعلا) ئۇلۇغ ۋە يۈكسەك، كاتتا ۋە بۈيۈك.
 جەمائەتى خوب (جماعت خوب) گۈزەللەر.
 جەننات (جنات) جەننەت (جنت) نىڭ كۆپلۈكى؛ جەننەتلەر باغلار.
 جەھانبايان (جهانبايان) ئىسپىراتۇر، جاھاننىڭ خوجايىنى.
 جەۋاھىرى سەمىن (جواهر شمين) بىباھا جەۋھەرلەر.
 جەۋشەن (جوشن) ساۋۇت.
 جۇزۇ (جزء) قىسمەن؛ بۆلەك، پارچە.
 جۇزۇ (جزو) ق. جۇزۇ.
 جۇزۇ (جزوى) قىسمەن.
 جۇزئىيات (جزئيات) تەپسىلات، ئوچۇر-بۇجۇر؛ ئۇششاق-چۈششەك ئىش، ئەرزىمەس ئىش.
 جۇزئىيات (جزئيات) ق. جۇزئىيات.
 جۇمادىل ئەۋۋەل (جمادى الاول) 5-ئاي.
 جبال (جبال) جەبەل (جبل) نىڭ كۆپلۈكى؛ تاغلار.
 جبىللى (جبلى) تۇغما، تەبئىي.
 جىلۋە نەماي (جلوه نماي) جىلۋىدار، جىلۋە كۆرسەتكۈچى.
 جىم (جيم) چاغاتايچىدا "ج" ھەرپىنىڭ نامى.

جىھات (جەت) جىھەت (جەت) نىڭ كۆپلۈكى: تەرەپلەر؛ سەۋەبلەر.
جىھەت (جەت) جەھەت، تەرەپ، سەۋەپ.

چ

چابۇكسۇۋار (چابكسوار) چەۋەنداز.
چاشنى (چاشنى) تەم؛ تەم كىرگۈزگۈچى.
چەرخى گەردان (چرخ كردان) چۆگىلەپ تۇرىدىغان چاق؛
ئايلىنىپ تۇرىدىغان پەلەك.
چۈرپە (چورپە) توڭگۇز كۈچۈكى.
چىھرە گۈشاي (چهره كشاي) چىراي ئاچقۇچى، چىراي
كۆرسەتكۈچى.

خ

خاتەم (خاتم) ئۈزۈك، مۆھۈرسىمان ئۈزۈك. ك. مۆھۈر.
خاتىرىنىش (خاطر نیشان) كۆرسىتىپ بەرمەك؛ ئاگاھلاندۇرماق؛
ئەستە تۇتماق؛ ئەستە مەھكەم ساقلاش.
خار (خار) تىكەن.
خاسسە (خاصه) ئۆزىگە خاسلىق، ئالاھىدىلىك، خاسلىق.
خاكدان (خاكدان) ئەخلەت ساندۇقى. ك. دۇنيا، بۇئالەم.
خاكسار (خاكسار) توپىغا چۈمۈلگەن؛ ئەرزىمەس؛ كەمتەر، كەمىنە.
خال (خال) تاغا (ئانىنىڭ ئاكىسى)؛ خال، مەك.
خامە (خامه) قومۇش قەلەم؛ ئەدەبىي ئۇسلۇب؛ مېغىز، جەۋھەر.

خامەئى قۇدرەت (خامە قدرت) قۇدرەت قەلىمى.
 خامۇشى (خاموشى) جىمجىت.
 خاھ (خواه) مەيل؛ مەيلى.
 خاھەر (خواهر) ھەمشەرە، ئاچا ياكى سىڭىل.
 خەدەنگ (خدنگ) ئوقياۋقى.
 خەراباتى (خراباتى) مەيخانا ئەھلى، ئىچەرەن؛ بىكار تەلەپ.
 خەراش (خراش) تىلىش، تىلغاش، يىرتىش؛ تاتىلاش، تامىلاش.
 خەزائىن (خزائن) ق. خەزايىن،
 خەزايىن (خزاین) خەزىنە (خزینە) نىڭ كۆپلۈكى؛ خەزىنىلەر.
 خەسىم (خصم) رەقىب، قارشى تەرەپ؛ دۈشمەن.
 خەسىس (خسيس) پەسكەش، شەرمەندە؛ بېخىل.
 خەلەق (خلق) ئىز باسار، ۋارىس؛ پۇشت، كېيىنكى ئەۋلاد.
 خەللاق (خلاق) ئىجاد قىلغۇچى، ياراتقۇچى.
 خەللاقۇل مەئانى (خلاق المعانى) مەنىلەر ئىجادكارى.
 خەللەدە (خلد) مەڭگۈلۈك قىلماق (پېئىل).
 خەممەرتۇ (خمرت) يۇغۇردۇم (پېئىل)، خېمىر قىلدىم.
 خەيرۇل ئەنام (خيرالانام) ئىنسانلارنىڭ ياخشىسى؛ مۇھەممەد
 پەيغەمبەر.
 خەيل (خيل) توپ، جامائەت؛ يىلقا؛ ئاتلىق قىسىم.
 خورد (خورد) يېمەك-ئىچمەك؛ شۈمۈرۈش؛ قوبۇل قىلىش؛
 ئۇششاق، كىچىك.
 خورده (خرده) كىچىك، ئۇششاق، پارچە.
 خوردهدان (خردهدان) مۇتەخەسسس، كەسىپ ئەھلى، ماھىر.
 خوردهنى (خوردنى) يېمەك، ئىچمەك، يېگۈلۈك؛ تەملىك، مەزىنلىك.

خوشەچىن (خوشەچىن) باشتەرگۈچى. ك. توپىلىغۇچى،
يىغۇچى.

خوشەچىنى (خوشەچىنى) باشتەرگۈچى، توپىلىغۇچى،
رەتلىگۈچى.

خوشك (خشك) قۇرۇق، سولاشقان، قاخشال بولغان.

خوك (خوك) توڭگۇز. ك. سېمىز ئادەم.

خۇجەستە (خجستە) بەختىيار، ئامەتلىك؛ سائادەت كەلتۈرگۈچى.
خۇد (خود) ئۆزى، شەخسەن ئۆزى؛ ئۆزىنىڭ، ئۆزىگىلا
خاس.

خۇرشىد (خورشيد) قۇياش.

خۇرشىد ئاسار زەمىر (خورشيد آشار زمير) ئاپتاپ سۈپەت كۆڭۈل.
خۇرۇش (خروش) ھۇۋلاش، ۋارقىراش، چىرقىراش.
خۇش ئايەندە (خوش آينده) كۆڭۈلگە ياقىدىغان، كىشىنى خۇشال
قىلارلىق.

خۇش تەبىئە (خوش طبع) ك. ئەدەبىيات - سەنئەتچى.

خۇلەفا (خلفا) خەلىفە (خليفة) نىڭ كۆپلۈكى: خەلىپىلەر.

خۇلد (خلد) ئەبەدىيلىك، ئۆلمەس، مەڭگۈلۈك؛ جەننەت.

خۇنخار (خونخوار) قان ئىچەر، قانخور، جاللات؛ دەھشەتلىك.

خېيلى (خيلي) ئىنتايىن، بەك؛ بەك كۆپ، ئىنتايىن نۇرغۇن.

خىرەد (خرد) ئەقىل، ھۇش.

خىرەدمەند (خردمند) ئاقىل، ئەقىل ئىگىسى؛ دانا.

خىلافەت (خلافت) خەلىپىلىك ئورنى؛ ئىز باسارلىق، ۋارىسلىق.

خىلقەت (خلقت) يارىتىلىش، ياسىلىش؛ ۋۇجۇدقا چىقىرىش.

دارا (دارا) ئىگە، ئىگە بولغان.
 داراي (داراي) ق. دارا.
 دارايى ھەشەم (داراي حشم) خوجايىن، پادىشا، باي، مالدار.
 دانىش (دانىش) بىلىم؛ پاراسەت.
 دانىشمەند (دانىشمەند) دانىشمەن.
 دەبىر (دەبىر) يېزىقچىلىق، كاتىبات؛ كاتىپ.
 دەبىستان (دەبىستان) باشلانغۇچ مەكتەپ.
 دەرا (درا) ئومۇت؛ قوغغۇراق، كولدۇرما.
 دەراي (دراي) ق. دەرا
 دەرەخشەندە (دەرەخشەندە) نۇر چېچىپ تۇرىدىغان، پارلاق، كۆز
 قاماشتۇرىدىغان.
 دەرج (دەرج) تىزىملاش، قوشۇش، كىرگۈزۈش؛ مۇندەرىجە.
 دەردمەندانە (دەردمەندانە) دەرتلىك؛ مۇڭلۇق.
 دەررە (دەررە) جىلغا، تاغ قاپتىلى؛ تاغ ئېغىزى، ئۆتەڭ.
 دەريايى ئىبرار (دەريايى ئىبرار) ياخشىلار دەرياسى.
 دەريايى ئىبرار (دەريايى ئىبرار) گۇناھنى بۇيۇش دەرياسى.
 دەستۇر (دەستۇر) رەتتەپ؛ ئادەت؛ قائىدە، قانۇن.
 دەشت (دەشت) تۈزلەڭلىك، دالا؛ بوز يەر.
 دەفىنە (دەفىنە) كۆمۈكلۈك خەزىنە.
 دەقايىق (دەقايىق) دەققە (دەققە) نىڭ كۆپلۈكى؛ نازۇكلۇقلار،
 ئىچكىلىكلەر.

دەقىق (دقيق) ئىنچىكە، نازۇك. ك. نازۇك پىكىر، چوڭقۇر مەنە.
دەلالەت (دلالت) يول باشلاش، يېتەكلەش؛ پاكىت، ئىسپات؛
نەسبەت.

دەلائىل (دلائل) ق. دەلايىل.
دەلايىل (دلایل) دەلىل (دلیل) نىڭ كۆپلۈكى؛ دەلىللەر، پاكىتلار.
دەۋاۋىن (دواوين) دىۋان (ديوان) نىڭ كۆپلۈكى؛ دىۋانلار.
دۇد (دود) تۇتۇن، دۇت.
دۇدما (دودمان) نەسەب، شەجەرە، سۇلالە.
دۈرەفشان (در افشان) ئاغزىدىن سۆز دۈرلىرىنى چاچىدىغان، ئاتىق؛
دۇرر (در) ئۇنچە، مەرۋايىت.
دۇررى سەمىن (درشمين) بىباھا ئۇنچە، قىممەتباھا مەرۋايىت.
دۇررى شاھۋار (درشاھوار) شاھانە ئۇنچە، ئېسىل مەرۋايىت.
دۇشۋار (دشوار) قىيىن، تەس، مۇشكۈل؛ خەتەرلىك.
دۇشۋار پەسەند (دشوار پسند) جاپاكەش.
دۇنۇۋۇ (دنو) پەس، پەسكەش؛ ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى.
دۈرەفش (درفش) بىگىز؛ ئىسكىنا؛ نەققاش پەيچىقى.
دۈررە (دره) تاسما قامچا، قامچا؛ تاسما كەمەر.
دۇققەت (دقت) ئىنچىكىلىك، نازۇكلۇق؛ ئەستايىدىللىق.
دۇققەتپەسەند (دقت پسند) ئەستايىدىل.
دۈلپەزىر (دلپىزىر) دىلغا ياقىدىغان؛ مۇناسىپ،
دۈلپەسەند (دلپسند) خۇشال قىلارلىق، كۆڭۈلگە ياقىدىغان.
دۈلسوز (دلسوز) غەمگۈزار، ھېسداش، ھېسداشلىق قىلغۇچى.
دۈۋار (ديوار) سېپىل، تام.

راجىسۇ (راجى) قايتقان، قايتىپ بارغان؛ باغلىنىشلىق،
مۇناسىۋەتلىك.

راز (راز) مەخپى، خۇپپانە.

راقىم (راقىم) رەقەمچى؛ خەت كۆچۈرگۈچى؛ يازغۇچى؛ رەسسام.
راھبەر (راھبەر) رەھبەر، يېتەكچى، يولباشچى.

رەخشەندە (رخشندە) پارلاق، نۇرلۇق، چاقناپ تۇرىدىغان.

رەخنەھادان (رخنهادان) تۆشۈكلۈك، نۇرغۇن تۆشۈكچىلىرى بار.

رەزم (رزم) ئۇرۇش، جەڭ، سوقۇش، تۇقۇنۇش.

رەسايلى مەئىنەۋى (رسايل معنوی) مەنىلىك رسالەلەر، مەزمۇنلۇق
كىتابچىلەر.

رەسەد (رصد) رەسەتخانا، ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزىتىش
مۇنارىسى؛ كۆزىتىش.

رەسىم ئەھلى (رسم اهلی) ئادەتلىنىپ قالغان، مەلۇم ئىشنى ئۆزىگە
ئادەت قىلىۋالغان.

رەسۇل (رسول) ئەلچى.

رەشاد (رشاد) توغرا يول.

رەفئەت (رفعت) يۈكسەكلىك، ئۇلۇغلۇق؛ يۈكسەك، ئالىي، بۈيۈك.

رەفئە مەكان (رفيع مكان) يۈكسەك مەرتىۋە؛ يۈكسەكلىك.

رەفئە مىقدار (رفيع مقدار) ئالىي دەرىجىلىك؛ يۈكسەك.

رەقىب (رقيب) مۇھاپىزەت قىلغۇچى، جىسەكچى، پاسبان؛ مۇسابىدە.

قىلاشقۇچى، قارشى تەرەپ.

رەنكىن (رەنگىن) رەڭدار، كۆركەم رەڭلىك، گۈزەل.
رەھنەماي (رەھنماي) يول باشلىغۇچى، يولباشچى.
رەۋەندە (رۈندە) ھەرىكەتچان، بىر جايدا تۇرمايدىغان؛ ساياھەتچى.
رەۋزە (رۈزە) باغ، باغچا.
رەۋزەئى روھەزى (رۈزەئى روھافزا) روھلاندۇرغۇچى جەننەت،
ھايات بېغىشلايدىغان باغ.
رەيھەن (رەيھەن) رەيھان (رەيھان) نىڭ كۆپلۈكى: رەيھانلار.
روبايەندە (رەيپەندە) كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان، مەپتۇن
قىلارلىق.

روزگار (روزگار) ۋاقىت، چاغ؛ دەۋر، زامان؛ ئامەت؛ پۇرسەت.
روھگۈستەر (روح كىستەر) روھلاندۇرغۇچى، جان ئاتاقلىغۇچى.
روھۇل قۇدۇس (روح القدس) ۋەھى؛ مۇقەددەس روھ.
روھۇللاھ ئەنفاسى (روح الله انفاسى) ئەيسا پەيغەمبەرنىڭ مۆجىزى.
لىك نەپىسى.

روھى پاك (روح پاك) پاك جان.
روھى نەقدى (روح نقدى) نەق روھ؛ ئېسىل روھ؛ بايلىق.
رۇبىئى مەسكۇن (ربع مسكون) يەر شارىنىڭ ئادىمىزات ياشايدىغان
جايلىرى.

رۇتبە (رتبە) ئۇنۋان؛ مەرتىۋە، دەرىجە؛ ئايرىما.
رۇتۇبەت (رطوبت) نەملىك.
رۇسۇخ (رسوخ) قەيسەر، قەتئىي، چىداملىق، تەۋرىمەس؛ سىڭىپ
كىرىش.

رۇسۇم (رسوم) رەسىم (رسم) نىڭ كۆپلۈكى: نىزاملار، ئادەتلەر.
رىخت (ريخت) يۈز، بەت.

رسالەت (رسالۋەت) ۋەزىپە، بۇرچ؛ خەت - چەك؛ رسالە.
رىفئەت (رىفئەت) ق. رەفئەت.
رىياھىن (رىياھىن) ق. رەياھىن.

ز

زاتى (زاتى) تەبىئىي، تۇغما.
زادە (زادە) بالا، ئەۋلاد؛ تۇغۇلغان، تۆرەلگەن.
زادەئى تەبىئى (زادە تەبىئى) ك. دەسلەپكى نەتىجە.
زاھىر شۇئەرا (ظاھىر شەرا) تەسەۋۋۇپچى بولمىغان شائىرلار،
ئوچۇق - ئاشكارىلىقنى تەرغىپ قىلىدىغان
شائىرلار.

زائىد (زائىد) ق. زائىد.
زائىد (زائىد) ئېشىنچا، ئىشىپ قالغان نەرسە؛ قوشۇلغان، تولۇقلانغان.
زەبانىيەست (زبان بىست) زۇۋانى تۇتۇلۇش.
زەباندان (زباندىن) تىلشۇناس، تىلنى پىششىق بىلىدىغان.
زەبۇن (زبون) يېتىم؛ ئاجىز؛ تۆۋەن.
زەدە (زەدە) زىدە بولغان؛ قۇرت يىگەن؛ قىيىنچىلىق، ئازاپلانغان.
زەرافەت (ظرافەت) نازۇك؛ كۆركەم.
زەرائىق (ظرائىق) زەرىفە (ظەرىفە) نىڭ كۆپلۈكى؛ مۇلايىملىقلار؛
نازۇك ئۇقۇملۇق پىكىرلەر، گۈزەل سۆزلەر.
زەرايىق (ظرايىق) ق. زەرائىق.
زەلالەت (ضلالت) تۇيۇق يولغا كىرىپ قېلىش؛ ئازغۇنلۇق،
گۇمراھلىق.

زەممە (ضيمە) چاغاتايچىدىكى «ئو، ئو، ئو، ئو» تاۋۇشلىرىنى
ئىپادىلەيدىغان پەش بەلگىسىنىڭ ئىككىنچى نامى.
زەمىر (ضمير) كۆڭۈل، دىل، ۋىجدان؛ ئالماش (گرامماتىكا).
زەھرى ھەلاك (زەرھلاك) ھالاكەتلىك زەھەر.
زور (زور) بەدەن قۇۋۋىتى، كۈچ، قۇدرەت؛ بېسىش،
مەجبۇرلاش.

زۇھۇر (ظھور) گەۋدىلىنىش، ئىپادىلىنىش؛ زاھىر بولۇش، پەيدا
بولۇش.

زۇبىدەتۇت تەۋارىخ (زبدۈ التواريخ) تارىخلار جەۋھىرى.
زۇلال (زالال) سۈزۈك سۇ، تىنىق سۇ.
زۇمرە (زمره) گۈرۈھ، گورۇپپا؛ جامائەت، ئامما، كۆپچىلىك.
زۇمرەئى بىنىش (زمره بىنىش) يىراقنى كۆرەرلەر، ئالدىن كۆرەر-
لەر، ئۆتكۈر كۆزلۈكلەر؛ ئالىملار.

زۇمرەئى ئىلىم (زمره علم) زىيالىلار.
زۇنۇب (ذنوب) زەنب (ذنب) نىڭ كۆپلۈكى؛ گۇناھلار، جىنايەتلەر.
زىۋەر (زيور) زىننەت، بېزەك؛ زىننەتلەش، پەدەزلەش.
زىيب (زيب) زىننەت، بېزەك.

زىيا (زيا) گۈزەل، كۆركەم، زىننەتلەنگەن.
زىيەندە (زىينده) زىننەتلەنگەن، بېزەلگەن، گۈزەل.
زىين (زين) ئىگەر (ئات، ۋەلىسىپىت قاتارلىقلارنىڭ).
زىينەت (زينت) زىننەت.

س

ساپىت (شايت) ئىسپاتلانغان؛ مۇستەھكەم، تەۋرىمەس.

ساھىبى زېھىن (صاحب ذهن) زېھىن ئىگىسى، ئەقىللىق.
ساھىبى ۋۇقۇ (صاحب وقوف) ھەممىدىن خەۋەردار، ئىشنىڭ
تېگى-پېيىنى بىلىدىغان؛
تەجرىبىلىك.

ساھىبى ئىختىساس (صاحب اختصاص) ئىختىساس ئىگىسى،
ئىختىساسلىق.

ساھىبى ئىرشاد (صاحب ارشاد) يېتەكچى، يولباشچى.
سائىر (سائر) باشقا، بۆلەك؛ ئۆتكەن، ئۆتۈپ كەتكەن؛ ھەممە.
سائىقە (صاعقه) چېقىن چېقىش؛ گۈلدۈرما.ما.
سايىر (سایر) ق. سائىر.
سەباۋ (صباۋ) ق. سىبا.

سەباھ (صباح) ئەتىگەن، سەھەر.
سەبەق (سبق) ئارتۇقچىلىق، ئالاھىدىلىك، ساۋاق، دەرس.
سەبەقخان (سبق خوان) ساۋاق ئالغۇچى؛ ئوقۇغۇچى.
سەبئەئى سەبىيارە (سبعه سياره) يەتتە سەبىيارە.

سەبىت (ثبت) يېزىش، تىزىملاش، خاتىرىلەش.
سەبىزە (سبزه) چىم، ئوت-چۆپ. ك. يېشىل، كۆك رەڭ.
سەبىزەزار (سبزه زار) مايسىزار، چىمەنزار، كۆكلەم.
سەتەرە (ستر) ياپماق، پەردىلىمەك (پېئىل).

سەجىج (سجاج) سۇ ئارىلاش سۈت.
سەددى سەكەندەرى (سدسكندرى) ئىسكەندەر سېپىلى.
سەر (سر) باش.

سەرا (سرا) ناخشا ئوقۇغۇچى، شېئىر دېكلاماتسىيە قىلغۇچى.
سەراي (سرائ) ساراي؛ ق. سەرا.

سەرە (سرە) ساپ، پاك؛ تاللانغان، خىللانغان، ئالىي سورتلۇق.
 سەرەراز (سرافراز) شەرەپلىك، ئىپتىخارلىق؛ يۈكسەك، ئالىي، ئېسىل.
 سەربۇلەند (سربلند) ئىپتىخارلىق، يۈكسەك، ئالىي، بۈيۈك.
 سەرزەنش (سرزنش) ئەيىبلەش، تاپا-تەنە قىلىش.
 سەرقى (صرف) چەقىم، سەرپىيات؛ ئىشلىتىش؛ مورفولوگىيە.
 سەفا (صفا) پاك، پاكىز، سۈزۈك؛ سەمىمىي، سادىق؛ تىنچ؛ شاد.
 سەفھە (صفحة) بەت، سەھىپە.
 سەفىنە (سفينة) كېمە.
 سەفھە (صفحة) يۈز، تەكشىلىك.
 سەلاتىن (سلاطين) سۇلتان (سلطان) نىڭ كۆپلۈكى؛ سۇلتانلار،
 پادىشاھلار؛ ھوقۇقلار، تەسىر كۈچلەر.
 سەلاتىنزا دە (سلاطين زاده) شاھزادە، پادىشاھ بالىسى.
 سەلاتىنى مۇكەررەم (سلاطين مكرم) كاتتا ھۆكۈمرانلار.
 سەلاسىت (سلاست) تىلدىكى راۋانلىق، ئوچۇقلۇق، ئويناقلىق.
 سەلاھ (صلاح) ياخشى، ئوبدان؛ ياخشىلىق، ئارتۇقچىلىق.
 سەلالاھۇ ئەلەيھى (صلى الله عليه) ئاللاھ ئۇنىڭغا بەخت-
 سائادەت بەرگەي.
 سەللەمە ئەلەيھى (سلم عليه) ئۇنىڭغا ھۈرمەت، ئۇنىڭغا سالام.
 سەلىس (سليس) ئوچۇق، روشەن، راۋان.
 سەلىم (سلم) سالامەت، ساغلام، ساق، بېجىرىم.
 سەمۇم (سموم) كۆيدۈرگۈچ ئىسسىق شامال.
 سەمىن (شمين) قىممەتلىك، بىباھا.
 سەنەد (سند) پاكىت، ئىسپات.
 سەھاب (صحاب) بۇلۇت.

سەھرانىشىن (صحرا نىشىن) يايلاق ئەھلى، كۆچمەنچى خەلق.
 سەھىفە (صحيفە) بەت، يۈز؛ يەريۈزى
 سەۋاد (سواد) قارا، قارا رەڭ؛ ساۋات؛ كۆپچىلىك؛ مەيدان،
 ماكان، جاي.
 سەۋادى ئەنزەم (سواد اعظم) بۈيۈك ماكان؛ مۇتلەق كۆپسانلىق
 كىشىلەر.
 سەئىيى بىلە (سعىي بىلە) تىرىشچانلىقى بىلەن؛ ئورۇنۇش ئارقىلىق.
 سوزناك (سوزناك) ئوتلۇق، كۆيدۈرگۈچ.
 سوز ۋە گۇداز (سوزوكداز) كۆيدۈرۈش ۋە ئۆرتەش.
 سۈنە (سۈنە) ئەركەك ئۆردەك.
 سۈھۇلەت (سۈھۇلەت) ئاسانلىق، ئوڭايلىق.
 سۈئۇبەت (سۈئۇبەت) قىيىنچىلىق.
 سۈبھانى (سۈبھانى) مۇقەددەس؛ ئاللاھ ئاتا قىلغان.
 سۇخەن ئەدا (سۈخەن ادا) گەپتان، ناتىق؛ شائىر.
 سۇخەنپەرداز (سۈخەن پرداز) شائىر؛ سۆز ئۈستىسى.
 سۇخەندەن (سۈخەن دان) سۆزمەن، ناتىق؛ يازغۇچى، شائىر.
 سۇخەنگۇزار (سۈخەن گزار) ئەدەب؛ ناتىق؛ ئۇچۇر يەتكۈزگۈچى.
 سۇخەنۋەر (سۈخەن ور) شائىر؛ چاقماقتەك گەپ قىلىدىغان.
 سۇرۇد (سرود) ناخشا ئوقۇش؛ قەسەدە؛ مۇزىكىلاشتۇرۇش.
 سۈككەر (سكر) قەنت، شېكەر.
 سۇلتانۇس سەلاتىن (سلطان السلاطين) سۇلتانلارنىڭ سۇلتانى.
 سۇنئە (صنعة) ياساش، ئىجاد قىلىش، بەرپا قىلىش، ئىختىرا قىلىش
 كۈچى.
 سۇنۇد (صنعة) ياسالغان، تەييارلانغان؛ ھەرىكەت.

سېا (سېا) ياشلىق، ياشلىق دەۋرى، بالىلىق دەۋرى.
سېاڭ (سېاڭ) سەبە (سېاڭ) نىڭ كۆپلۈكى: يىرتقۇچ ھايۋانلار.
سېپەھبۇد (سېپەھد) قوماندان، سەردار.
سېپەھدار (سېپەدار) قوماندان.
سېپەر (سېپەر) ئالەم؛ ئاسمان؛ تەقدىر.
سېدق (سېدق) ھەق، راست، ھەقىقەت، دۇرۇس.
سېلىك (سېلىك) يىپ، كەھرىۋا يىپى، ياقۇت زەنجىرى؛ كاتېگورىيە؛
قاتار، رەت؛ سىزىق؛ تىزىق.
سېنى (سېنى) ياش؛ چىش. ك. دەۋر.
سېر پەيۋەند (سېرپيوند) سېپەرلەش؛ كۆز باغلاش.
سېرساز (سېرساز) سېپەرگەر، كۆز باغلامچى.
سېرپ (سېرپ) سۇغۇرۇلغان، سۇغا قانغان.
سېرەفى (سېرەفى) سەرراپ، ئالتۇن سودىگىرى؛ بانكىچى.
سېيلاپ (سېيلاپ) سەلەپ سۇ، سەل، كەلكۈن.
سېيما (سېيما) چىراي، تەلەت؛ ئوبراز.

ش

شار (شار) بىر خىل رەڭدار نەپىس داكا.
شاكر (شاكر) رەھىمەت ئېيتقۇچى؛ مەمنۇن بولغان.
شاھىد (شاھىد) پاكىت، دەلىل؛ ئۆزكۆزى بىلەن كۆرگۈچى. ك.
خۇدا.

شايبە (شايبە) يېيىلغان، تارقالغان؛ ھەممىگە مەلۇم بولغان.
شايبە تەكەللۇم (شايبە تەكلم) ئاممىۋى تىل، ھەممە ئادەم ئىشلىتىد.

دېغان تىل.

شەباب (شباب) ياشلىق. يىگىتلىك؛ ياش، يىگىت.

شەبە (شەبە) قارا ياقۇت؛ قارا رەڭلىك قاش تېشى؛ قارا رەڭ.

شەبگۇن (شېگون) قاپ-قارا؛ قارا رەڭلىك.

شەبستان (شېستان) كېچە، تۈن.

شەرىفى (شرىف) شەرەپلىك؛ ئېسىل، ئالىيجاناپ، مۆھتەرەم؛
ئاقسۆڭەك.

شەمىيە (شمە) پۇراق؛ تەم؛ بىرقەدەر؛ مۇئەييەن.

شەھىد (شەھ) ھەسەل.

شەھراھ (شەراھ) يول.

شەۋھىد (شواھىد) شاھىد(شاھىد) نىڭ كۆپلۈكى؛ شاھىتلار.

شەيئى مۇھرىق (شىي^۲ محرق) كۆيۈۋاتقان نەرسە؛ كۆيىدىغان
نەرسە.

شور (شور) غەۋغا، ۋاراڭ-چۇرۇڭ؛ قىزغىن، ھاياجانلىق؛ شور.

شۈئلەنكىز (شعلەانكىز) ئەلەنگە قوزغىغۇچى، شولا چاچقۇچى.

شۇئەرا (شعرا) شائىر (شاعر) نىڭ كۆپلۈكى؛ شائىرلار.

شۇئەراي ئەكابر (شعراي اكابر) كاتتا شائىرلار، ئاتاقلىق شائىرلار.

شۇئەرايى شىرىن كەلام (شعراي شىرىن كلام) شېرىن سۆزلۈك
شائىرلار.

شۇئەرايى قۇدىسى (شعراي قدسى) مۇقەددەس شائىرلار.

شۇرۇد (شروع) باشلانما، ئىپتىدا، باشلىنىش؛ باشلاش.

شۇھۇد (شهود) شاھىتلىق؛ پاكىت؛ كۆزىتىش.

شىركەت (شرکت) ھەمكارلىق؛ ھەمكارلىشىش؛ قاتنىشىش،
ئىشتىراك.

شىفتە (شىفتە) ئاشىق، كۆيگەن، مەپتۇن.
شكار (شكار) ئوۋ؛ ئوۋلاش.
شكەستە (شكستە) چۆل-چۆل قىلىۋېتىلگەن؛ ئەگرى-بۇگرى؛
چۈشكۈن.
شىن (شىن) چاغاتايچىدا "ش" ھەرپىنىڭ نامى.
شىين (شىين) نومۇس؛ ئەيىب نۇقسان.

غ

غەرابەت (غرابت) غەلىتىلىك، ئاجايىپلىق؛ ئۆزىگە خاسلىق؛
مۇساپىرلىق.
غەرايىب (غرايىب) غەرب (غرىب) نىڭ كۆپلۈكى؛ غارايىپلار،
غەلىتىلەر.
غەرايىبۇس سىغەر (غرايىب الصغر) بالىلىق غارايىباتلىرى
غەررا (غرا) پارلاق.
غەرب (غرىب) غەلىتە، ئاجايىپ، كۆرۈلۈپ باقمىغان؛ مۇساپىر،
چەت ئەللىك.
غەزەلىيات (غزليات) غەزەللەر توپلىمى؛ غەزەللەر.
غەفەرە (غفر) كەچۈرۈم قىلماق، مەغپىرەت قىلماق (يېنىل).
غەنا (غنا) بايلىق.
غەنائىم (غنائم) قى. غەنايم.
غەنايم (غنايم) غەنىمەت (غنىمەت) نىڭ كۆپلۈكى؛ غەنىمەتلەر.
غەۋۋاس (غواص) سۇغا شۇڭغۇچى.
غۇرەبا (غربا) غەرب (غرىب) نىڭ كۆپلۈكى؛ غارايىپلار؛ غەربىلەر.

غۇلغۇلەش (غلغلىش) ئۇنىڭ غۇلغۇلىسى.
غىتاۋ (غطاء) يوپۇق، يېپىنچا؛ تۇۋاق، ياپقۇچ.
غىنا (غنا) ق. غەنا.

ف

فارسى سېھىر ساز (فارسى سحر ساز) پارس تىلى بىلەن سېھىر
قىلغۇچى.

فارسىگوي (فارسى كوي) پارس تىلىدا سۆزلەيدىغان، پارسچە
يازىدىغان.

فەھىش (فاحش) ئوچۇق، ئاشكارا؛ ئەدەبسىز، پەس.
فايىق (فايق) ئۈستۈن، يۇقىرى، بېسىپ چۈشكەن.
فەرجام (فرجام) پايدا، نەپ، مەنپەئەت؛ بەخت؛ ئاقىۋەت،
نەتىجە.

فەرخۇندە (فرخنده) سائادەتلىك؛ بەخت كەلتۈرىدىغان، ياخشىلىق
بېغىشلايدىغان.

فەرىقتە (فریقتە) مەپتۇن، مەھلىيا بولغان.
فەزا (فضا) ئالەم بوشلۇقى، ئالەم؛ بوشلۇق، ئوچۇقچىلىق.
فەزا ئىل (فضائل) ق. فەزا ئىل.
فەزا ئىل (فضائل) فەزىلەت (فەغىيلىت) نىڭ كۆپلۈكى! پەزىلەتلەر.
فەزل (فضل) پەزىلەت، ئارتۇقچىلىق؛ بىلىم، سەۋىيە؛ مەرھەمەت،
شەپقەت.

فەساد (فساد) ئوسال، ئەسكى؛ ئوساللىق، ناچارلىق.
فەسانە پەرداز (فسانە پرداز) داستانچى.

فەساھەت (فضاحت) پاساھەت، تىلدىكى گۈزەللىك.
 فەسسە (فصیح) پاساھەت ئەھلى، پاساھەت ئىگىسى.
 فەسسەگۇفتار (فصیح كەتتار) پاساھەتلىك سۆزلەيدىغان.
 فەفھەم (فافھم) ق. ئفھەم.
 فەگار (فگار) مەجرۇھ، يارىدار؛ قايغۇلۇق.
 فەھم (فھم) پەم، چۈشەنچە.
 فەھم جىنسى (فھم جىنسى) چۈشەنچىلىكلەر. ك. ئەدىبلەر.
 فەۋائىد (فوائىد) ق. فەۋائىد.
 فەۋائىد (فوايد) فائىدە (فائىدە) نىڭ كۆپلۈكى: پايدىلار، نەپلەر.
 فەۋائىدۇل كىبەر (فوايدالكبر) قېرىلىق نەپلىرى.
 فەيىز (فەيىزى) تولىغان، لىق، تولۇق؛ كامالەتكە يەتكەن؛ باي؛
 ياخشى؛ غەمخورلۇق، مەرھەمەت؛ يېتىكلىك.
 فەيزەسان (فەيىزى رىسان) پەيز ياغدۇرغۇچى، پەيزلىك كەلتۈرگۈچى.
 فۇسەھا (فصحى) فەسسە (فصیح) نىڭ كۆپلۈكى: پاساھەت ئىگىلىرى.
 فۇسەھايى ۋاجىبۇل ئىھتىرام (فصحى واجب الاحترام) ھۆرمەتكە سازا-
 ۋەر پاساھەت ئىگىلىرى.

فۇسھەت (فصحى) پاساھەت، گۈزەللىك.
 فۇسۇلى ئەربەئە (فصول اربعه) تۆت پەسىل.
 فۇسۇنپەرداز (فسون پرداز) سېھىرگەر.
 فىتنە (فتنه) تىنچسىزلىق، توپىلاڭ، قالايمىقانچىلىق؛ بەختسىزلىك.
 فىردەۋىس (فردوس) جەننەت؛ گۈلزارلىق.
 فىرقە (فرقه) گورۇپپا، گۇرۇھ.
 فىئىل (فعل) ھەرىكەت، پېئىل؛ پەيىل.
 فىلھەقىقە (فى الحقيقه) ھەقىقەتتە، ئەمەلىيەتتە.

فېلمھەقىقەت (فى الحقیقۋە) ق. فېلمھەقىقە

ق

قباغ (قباغ) قاپاق.

قaban (قaban) ئەرکەك توڭگۇز.

قائىدە (قانع) قانغان.

قائىدەئى مۇتابىئەت (قاعىدە مۇتابىئەت) ئەقەدىچىلىك قائىدىسى.

قەدەسە (قدس) مۇقەددەس قىلماق (پېئىل).

قەدەسە سىررەھۇ (قدس سرە) ئۇنىڭ سىرىنى مۇقەددەس قىلغاي.

قەدەسەللاھۇئەسراھۇم (قدس الله اسرارهم) ئاللاھ ئۇلارنىڭ

سىرلىرىنى مۇقەد-

دەس قىلغاي.

قەرن (قرن) بىر ئەسىر، قەدىمىي ئىراننىڭ بىر ئەسىرى 30 يىل،

چاغاتاي دەۋرىدىكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ بىر ئەسىرى

32 يىل ھېسابلىناتتى.

قەسايد (قضايد) قەسىدە (قەسىدە) نىڭ كۆپلۈكى: قەسىدىلەر.

قەسەبە (قەسبە) ناھىيە، رايون؛ بىر تال قومۇش.

قەلەمزەن (قەلم زن) قەلەمكەش.

قەۋائىد (قواعد) قائىدە (قاعىدە) نىڭ كۆپلۈكى: قائىدىلەر.

قەۋى (قوى) كۈچلۈك، قۇدرەتلىك.

قۇدىسى (قدسى) مۇقەددەس، پاك؛ پەرىشتە؛ جەننەتكە تەئەللۇق.

قۇدۇد (قدود) ئوغلاق تېرىسى

قۇرا (قرا، قرى) قەرىيە (قەرىيە) نىڭ كۆپلۈكى: يېزىلار، كەنتلەر.

قۇلچاقچى (قۇلچاقچى) چىشى كېيىك، غالىجاق.

قۇللە (قلە) چوققا.

قۇۋۋەتۈل قەلب (قوت القلب) قەلب قۇۋۋەتى، قەلب كۈچى.
قۇۋۋەتى فەھم (قوت فہم) پەم قىلىش كۈچى، چۈشىنىش قۇۋۋىتى.
قۇي (قوى) تۆۋەن، تۆۋەن تەرەپ؛ ئاز.
قۇتئە (قطعه) پارچە.

قىمسانماق (قيمسانماق) ئارزۇ قىلماق.
قىيل (قييل) پاراڭ، ۋاراڭ-چۇرۇڭ، شاۋقۇن-سۈرەن.
قىيلە (قييل) سۆزلەنمەك (مەجھۇل پېئىل).

5

كاخ (كاخ) قەسر، شاھ ساراي؛ مۇنار.
كافى (كافى) كۇپايە قىلارلىق، يېتەنلىك.
كەرىمە (كریمه) كارامەتلىك، ئۇلۇغ؛ شەپقەتلىك؛ ئالىيجاناب.
كەسب ئېتىمەك (كسب ايتماك) ئېرىشمەك، قولغا كەلتۈرمەك، ئىگە
بولماق.

كەسرە (كسرہ) چاغاتاي يېزىقىدىكى "ئى" ھەرپىنى ئىپادىلەيدىغان.
بەلگە "زىر" نىڭ يەنە بىر نامى.

كەسىرەن (كشیرا) كۆپ، جىق، نۇرغۇن.
كەشەفە (كشفي) ئاچماق (پېئىل).

كەفت (كفت) مۈرە، يەلكە؛ مۈرە سۆڭەك.
كەلاغ (كلاغ) قاغا.

كەلاغپا (كلاغپا) قاغا پۇتى، قاغىنىڭ پۇتى.
كەلام (كلام) گەپ، سۆز.

كەلامى مۆتىجىز (كلام معجز) مۆجىزىلىك سۆز.

كەلئەھادىسۇن نەبىيىل مۇرسەل (كالاھادىث النبى المرسل)
مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ھەدىسلىرىدەك.
كەلئەھىل مۇنزەل (كالوحى المنزل) ئاللا چۈشۈرگەن ۋەھىدەك،
ئاسماندىن چۈشكەن ۋەھىگە
ئوخشاش.

كەلىمات (كىلمات) كەلىمە (كىلمە) نىڭ كۆپلۈكى: سۆزلەر، گەپلەر.
كەمال (كىمال) كامالەت، كامال.

كەمالات (كىمالات) تالانت، ئىقتىدار.

كەماھى (كىماھى) خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش.

كەمەھىيە (كىماھى) ق. كەماھى.

كەۋاكىب (كواكىب) كەۋكەب (كوكب) نىڭ كۆپلۈكى: يۇلتۇزلار.

كەۋكەب (كوكب) يۇلتۇز؛ پارلاقلىق، كۆركەملىك.

كەيفىيەت (كىفىيت) ئەھۋال؛ ئىنچىكە تەرەپلەر.

كوررە (كرە) قۇلان، تايلاق، تايچاق.

كوس (كوس) دۇمباق.

كوفت (كوفت) تامغا ئۇسۇۋېلىش، زەربىگە ئۇچراش، يارىتىدۇ.

بولۇش؛ ھېرىپ ھالىدىن كېتىش.

كوي (كوى) كوچا، يول؛ رايون.

كۇببار (كبار) ئۇلۇغ، بۈيۈك، كاتتا، غايەت زور؛ كېلەڭسىز.

كۇتۇب (كتب) كىتاب (كتاب) نىڭ كۆپلۈكى: كىتابلار.

كۇلل (كل) پۈتكۈل، ھەممە، بارلىق.

كۇللۇھا (كلھا) ھەممىسى، بارلىقى.

كۇللۇھۇ (كله) ق. كۇللۇھا.

كۇللى (كلى) ئومۇميۈزلۈك.

كۈللىيە (كلىيە) ئومۇمىيلىق؛ ك. قانۇنىيەت.
كۈنتۇ (كنت) مەن بۇرۇن...، مەن ئىلگىرى...، مەن ئەسلىدە...
كۈنچ (كنچ) بۇلۇڭ.
كۈنئەيەكۈن (كن فيكن) ئاللاھنىڭ خاھىشى جارى، ئاللاھ نېمە
دېسە شۇ بولىدۇ.
كۆپ قاتلا (كوپ قاتلا) كۆپ قېتىم، كۆپ قېتىملاپ.
كۆزگۈ (كوزگو) ئەينەك.
كېتىمان (كتمان) يوشۇرۇن، مەخپىي؛ يوشۇرۇنغان.
كىبار (كبار) ئۇلۇغ، زور، بۈيۈك، كاتتا.
كىبەر (كبر) قېرىلىق، ياشانغانلىق.
كىست (كىست) كىم، ئۇ كىم.
كىسۋەت (كسوت) كىيىم، لىباس.
كىشۋەر (كشور) دۆلەت؛ ئۆلكە، رايون.
كىلك (كلك) قومۇش قەلەم؛ ئوقيا ئوقى.
كىمىيا (كىمىيا) خىمىيە؛ ئالتۇن تاۋلاش دورىسى؛ ئۆمۈر ئۇزارتىش
دورىسى، قېرىماسلىق دورىسى. ك. كارامەتلىك.
كىمىيا ئەسەرخاتىر (كىمىيا اشراطر) كارامەتلىك دىل.
كىيۋان (كيوان) يۇلتۇز.

گ

گەرد (گرد) توپا، چاڭ-توزان؛ پاراشۇك.
گەردۇن (گردون) ئاسمان، كۆك.
گەردۇنخەراش (گردون خراش) كۆكتىن ئاشقان، ئاسماننى تېشىپ

چىقىپ كەتكەن.

گەنج (گىنج) خەزىنە.

گەۋھەر (كوزن) بۇغا، مارال.

گەۋھەرپاش (كوهر پاش) گۆھەر چاچىدىغان.

گەۋھەرىز (كوهر ريز) گۆھەر تۆككۈچى.

گەۋھەرى ئالى مىقدار (كوهر عالى مىقدار) ئەڭ ئېسىل گۆھەر.

گەۋھەرى زىيەندە (كوهر زىيەندە) زىننەتلىك گۆھەر، بېزەكلىك

گۆھەر.

گوراز (گراز) ياۋا توڭگۇز؛ دەھشەتلىك؛ ئەسەبىي؛ باتۇر، پالۋان.

گۇزار (گزار) ئۆتەڭ، بېسىپ ئۆتىلىدىغان جاي؛ ئارىلىق، كارىدور؛

روھىي كۈچ.

گۇزارىش (گزارش) ئىزاھلاش، چۈشەندۈرۈش؛ ئۇقتۇرۇش،

دوكلات قىلىش.

گۇستاخ (گستاخ) ئەدەبىسىزلىك؛ ھاكاۋۇرلۇق؛ قوپاللىق؛ ئەدەبىسىز،

تەكەببۇر.

گۇفتار (گفتار) گەپ، سۆز، پاراڭ؛ سۆزلىشىش؛ باب، پاراگراف.

گۇلبانگ (گلبانگ) بۇلبۇل ئاۋازى، يېقىملىق سادا؛ خۇش خەۋەر؛

ۋارقىراش. ك. ئەزان.

گۈلبۇن (گلبۇن) گۈل تۈپى، گۈل.

گۈلچىن (گلچين) گۈل تەرگۈچى، گۈل ئۆستۈرگۈچى، باغۋەن؛

سەرخىل.

گۈلدەستە (گل دسته) گۈلدەستە؛ مەسجىد مۇنارىسى؛ رۇخسەت

قەغىزى؛ گۈلدەستە.

گۈلشەنى دىل ئاسا (گلشن دل آسا) دىلنى ھۇزۇرلاندۇرىدىغان

گۈلشەن.

گۇناگۇن (كوناكون) رەڭدار، رەڭگارەڭ.
گۈنە (گونە) تۈر، خىل؛ ئۇسلۇب.
گىتى نەۋەرد (كىتى نورد) جاھانكەشتى؛ سەبىياھ.

ل

لام (لام) چاغاتايچىدا «ل» ھەرپىنىڭ نامى.
لائۇبالى (لا ۱ بالى) بىپەرۋا، ھېچنىمىگە پىسەنت قىلمايدىغان..
لائىھ (لائىھ) ق. لايىھ.
لايىھ (لايىھ) ئوچۇق، ئېنىق، روشەن، ئاشكارا، كۆزگە تاشلىنىپ
تۇرىدىغان.

لەتائىق (لطاىق) لەتفە (لطيفە) نىڭ كۆپلۈكى: لەتپىلەر، گۈزەل
سۆزلەر.

لەتايىق (لطاىق) ق. لەتائىق.
لەتىق (لطىق) لاتاپەتلىك، نازۇك، مۇلايىم، ئەۋرىشىم.
لەفز (لفظ) تىل؛ تەلەپپۇز، گەپ، سۆز، لەۋز.
لەھزە (لحظه) بىردەم، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە بولغان ۋاقىت.
لەۋ (لو) ئەگەر.

لەئلى ئاتەشىن (لعل آتشين) ئوتقاشتەك ياقۇت.
لەيل (ليل) كېچە.

لۇججەتۇل ئەسرار (لجنة الاسرار) سىرلار دېڭىزى.
لۇغەز (لغز) تېپىشماق؛ ئەستەزلىك گەپ.
لىباس (لباس) كىيىم - كېچەك، كىيىم.

لسان (لسان) تىل.
لسانۇت تەير (لسان الطير) قۇشلار تىلى.
لىنۇخرىجە (لىخرىج) چىقىرىش ئۈچۈن، چىقىرىشىمىز ئۈچۈن.

۴

ما (ما) بىز.
ماد (ماء) سۇ.
مادە (مادە) چىشى، مەدە.
ماھرۇخسار (ماھرخسار) ئايىمال.
مەئارىنى نىگار (معارى نىكار) تەلىم بەخش.
مەئبۇد (معبود) چوقۇنۇلغۇچى، ئىلاھ، ئىبادەت ئوبىيكت.
مەتبۇد (مطبوع) ئېسىل، ياخشى؛ خۇش پۇراقلىق.
مەتروك (متروك) تاشلىۋېتىلگەن، تەرك ئېتىلگەن.
مەتلەد (مطلع) باش بېيىت، غەزەلنىڭ باشلاپقى ئىككى مىراسى.
مەجبۇل (مجبول) تۇغما، تەبىئىي.
مەجمەد (مجمع) يىغىن، يىغىلىش؛ جەمئىيەت، ئۇيۇشما.
مەجمۇد (مجموع) جەمئى، يىغىندا، ئومۇمىي سان؛ پۈتكۈل، ھەممە؛
خاتىرجەم، كۆڭلى تىنغان.
مەجھۇل (مجهول) ئايدىڭلاشمىغان، تۇتۇق؛ نامەلۇم؛ مەجھۇل.
مەخزەن (مخزن) خەزىنە؛ ئامبار.
مەخزەنۇل ئەسرار (مخزن الاسرار)، سىرلار خەزىنىسى.
مەخلۇق (مخلوق) يارىتىلغان، بارلىققا كەلتۈرۈلگەن؛ مەھسۇلات؛
مەۋجۇدات، ئىنسانىيەت.

مەدار (مدار) مەركەز؛ ئوربىتا.

مەئدەن (معدن) كان، مەدەن.

مەراتىب (مراتب) مەرتەبە (مرتبه) نىڭ كۆپلۈكى؛ مەرتىۋىلەر، دەرىجىلەر.

مەرتەبەئى رەفىئە (مرتبه رفيع) يۈكسەك مەرتىۋە.

مەردۇمەك (مردمك) كۆز قارىچۇقى.

مەئرۇف (معروف) ھەممىگە مەلۇم بولغان، مەشھۇر، داڭلىق.

مەئرىفەت (معرفت) بىلىم؛ چۈشەنچە، تونۇش؛ تەربىيە، ئۆگىتىش؛ ئەقىل.

مەزەنە (مظنه) شەك، گۇمان؛ خاھىش، نىيەت؛ نشان، نامايەندە؛ تەخمىنلىك.

مەزەئە (مزرع) ئېكىنزارلىق، ئېتىزلىق، تېرىلغۇ مەيدانى.

مەزھەر (مظهر) سىرتقى كۆرۈنۈش، ئىپادە؛ گەۋدىلىنىش؛ كۆز قاراش.

مەزھەرى لۇتقى ئىلاھى (مظهر لطفى آلهى) ئاللا مەرھەمەتنىڭ نامايەندىسى.

مەزھەرىيەت (مظهريت) ئىپادىلىنىش؛ نامايەندە، ئىپادە؛ نامايان بولۇش.

مەزىننە (مظنه) ق. مەزەنە.

مەزىيەت (مزيت) ئۈستۈنلۈك، غالىبلىق؛ ئەۋزەللىك، ئارتۇقچىلىق.

مەسادىر (مصادر) مەسىدەر (مصدر) نىڭ كۆپلۈكى؛ مەنبەلەر؛ يىلتىزلار.

مەسىتۇر (مسطور) يېزىلغان؛ سىزىلغان، قەلەم ئۇرۇلغان؛ بايان قىلىنغان.

مەسىدەر (مصدر) يىلتىز، مەنبە.

مەسكەنەت (مسكنت) يوقسۇللۇق، كەمبەغەللىك.

مەسنەد (مسنەد) ئورۇندۇق، تەخت؛ ئورۇن، جاي.
 مەسنەۋى (مثنوى) قاپىيىداش بېيىت؛ داستان.
 مەسنۇد (مصنوع) ياسالغان، بارلىققا كەلتۈرۈلگەن، ئىجاد قىلىنغان.
 مەسۇن (مصون) ساقلاپ قېلىنغان، ئاسراپ قېلىنغان.
 مەسسە (مسيح) ئىسا.
 مەشاىخ (مشايخ) شەيخ (شەيخ) نىڭ كۆپلۈكى؛ شەيخلەر؛ بوۋايلار؛
 قەبىلە باشلىقلىرى؛ داھىلار.
 مەغازى (مغازى) مەغزا (مغزى) نىڭ كۆپلۈكى؛ ئۇرۇشلار، جەڭلەر؛
 جەڭگاھلار.

مەغزا (مغزى) جەڭ، ئۇرۇش؛ جەڭگاھ، ئۇرۇش مەيدانى.
 مەفھوم (مفهوم) چۈشەنچە، پەم قىلىنغان نەرسە.
 مەفھومات (مفومات) مەفھوم (مفهوم) نىڭ كۆپلۈكى؛ چۈشەنچىلەر.
 مەفئول (مفعول) ئورۇنلانغان؛ تەييار بولغان؛ تولدۇرغۇچى (گ)*.
 مەقال (مقال) گەپ، سۆز؛ گەپلىشىش.
 مەقالە (مقاله) نوتۇق، سۆز، گەپ؛ ماقالە.
 مەقتەئات (مقطعات) شېئىرىي پارچىلار؛ ئۈزۈندىلەر.
 مەقمەر (مقمر) قىمارخانا، قىمار تاۋكاسى، قىمار مەيدانى.
 مەكرۇمەت (مكرمت) ئاليجانابلىق؛ مەردانلىق؛ تۆھپە.
 مەلاھەت (ملاحت) گۈزەللىك، كۆركەملىك.
 مەلەك (ملك) پەرىشتە.
 مەلىك (ملك) پادىشاھ؛ دۆلەت باشلىقى.
 مەلىكۈل كەلام (ملك الكلام) سۆز پادىشاھى.
 مەمالىك (ممالك) مەملىكەت (مملكه) نىڭ كۆپلۈكى؛ مەملىكەتلەر؛

* گ. — "گرامماتىكا" مەنىسىدە.

پادىشاھلىقلار.

مەملۇد (مملو) لىق، لىپمۇلىق، تولغان، تولۇق.
 مەئمۇن (معمون) ئامان-ئېسەن، تىنچ، ساق-سالامەت، بىخەتەر.
 مەئنا ئەنگىز (معنى انگيز) مەنادار، مەنە بېغىشلايدىغان.
 مەنتۇق (منطوق) سۆزلەنگەن، تەلەپپۇز قىلىنغان.
 مەنزىلە (منزله) مەرتىۋە، دەرىجە؛ سالاھىيەت؛ بۇرچ.
 مەنشۇر (منشور) نىزامنامە؛ نىزام؛ ئېلان قىلىنغان.
 مەھبۇب (محبوب) سۆيۈملۈك.
 مەھجۇر (مهجور) ئايرىلىپ كەتكەن، جۇدا بولغان.
 مەھرەم (محرم) سىرداش، يېقىن.
 مەھزۇن (محزون) ھەسرەتلىك، دەردمەن.
 مەھلەكە (مهلكه) خەتەر؛ خەتەرلىك جاي.
 مەئھۇد (معهود) ئەنئەنىۋى، قەدىمىي؛ دائىم ئىشلىتىلىدىغان.
 مەھۇ (محو) ئۆچۈرۈپ تاشلاش، ئۆچۈرۈۋېتىش.
 مەۋاھىب (مواهب) مەۋھەبەت (موھىت) نىڭ كۆپلۈكى؛ ئامەتلەر،
 تالەيلەر؛ ئۇششاق خىراجەتلەر.
 مەۋرىد (مورد) مەيدان؛ كىرىش ئېغىزى؛ مۇۋاپىق، مۇناسىپ.
 مەۋسۇم (موسوم) ئاتالغان، ئىسىم قويۇلغان، ئىسىملىك.
 مەۋئىزەت (موعظت) ئۆگۈت، نەسىھەت.
 مۇئارەزە (معارضه) ئېلىشىش، ئۇرۇشۇش، تۇتۇشۇش،
 قارشىلىشىش.
 مۇئەررا (معرا) يالڭاچ؛...دىن مەھرۇم قالغان.
 مۇئەللەم (مؤلم) ئەلەم قىلىدىغان، ئاغرىتىدىغان، قاقشىتىدىغان.
 مۇبالغە (مبالغه) كۆپتۈرۈش؛ ئىپادە يېتىكلىكى.

مۇباھات (مباھات) ئىپتىخار؛ مەغرۇرلۇق.
مۇباھى (مباھى) ئىپتىخارلىق؛ مەغرۇر.
مۇبەددەل (مېدل) ئورۇن باسقان، ئىز باسقان؛ يۆتكەلگەن،
ئالماشتۇرۇلغان.

مۇبەررا (مېرا) قۇتۇلغان، ئازاد بولغان؛ پاك، گۇناھسىز.
مۇبەرھەن (مېرھن) ئىسپاتلانغان، ئىسپاتلىق.
مۇبەتەدى (مېتەدى) يېڭىلا مەيدانغا چىققان، ئەمدىلا باشلىغان؛
ئىپتىدا قىلغۇچى.

مۇبەتەدى تەبىئى (مېتەدى تەبىئى) ئەدەبىيات مەيدانغا يېڭى كىرگەن
ئادەم.

مۇتابەئەت (مېتابەئەت) ئەگىشىش، ھىمايە قىلىش؛ بويىسۇنۇش؛
ماسلىشىش.

مۇئتاد (مېتەد) ئادەت.

مۇتەئەززىر (مېتەئەززىر) قىيىن، تەس؛ ئىمكانىيەتسىز.
مۇتەئەمىل (مېتەمىل) چوڭقۇر ئويغا چۆمگەن، خىيالغا پاتقان.
مۇتەئەييەن (مېتەييەن) ق. مۇتەئەييىن.
مۇتەئەييىن (مېتەييەن) تايىنلىق؛ ئوچۇق، ئېنىق.
مۇتەخەللىس (مېتەخەللىس) تەخەللۇسلۇق، لەقەبلەنگەن.
مۇتەئەددۇن بەھى ئەمر (مېتەئەددۇن بەھى ئەمر) ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان ئىش؛
مۇھىم ئىش.

مۇتەغەيىر (مېتەغەيىر) ئۆزگەرگەن، غەيرىيەلەشكەن؛ ئوخشىمايدىغان.
مۇتەمەييىز (مېتەمەييىز) پەرقلىق، ئالاھىدە ئايرىلىپ تۇرىدىغان.
مۇتەنەففەر (مېتەنەففەر) ق. مۇتەنەففەر.
مۇتەنەففەر (مېتەنەففەر) زېرىكىش، بېزىش؛ نەپرەتلىنىش.

مۇتەئەۋۋۇئ (مىتنوع) خىلمۇخىل، تۈرلۈك.
 مۇجەممىئ (مجمع) جۇغلانما.
 مۇجىھەل (مجمل) ئىخچام، يىغىنچاق.
 مۇجىب (موجب) سەۋەپ، بانا؛ ئاساس، تۇتقا.
 مۇخەييەل (مخيل) تەسەۋۋۇردىكى، تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدىغان.
 مۇختەرىئ (مخترع) ئىجادكار، ئىختىراچى.
 مۇختەرىئى ۋەقت (مخترع وقت) دەۋرنىڭ ئىجاتكارى.
 مۇختەسەر (مختصر) ئىخچام، يىغىنچاق.
 مۇددەئى (مدعى) دەۋا قىلغۇچى، دەۋاگەر.
 مۇرەسسەئ (مرصع) چۆرىسى مەرۋايىت بىلەن بېزىلىگەن؛ تەرسى
 سەنئىتى بىلەن بەدئىيەلەشتۈرۈلگەن
 (شېئىرىيەتتە).
 مۇرەككەب (مركب) تەركىب تاپقان؛ بىرىكتۈرۈلگەن، بىرىكمە؛
 چېگىش؛ سىيا.
 مۇرغابى (مرغابى) ئۆردەك.
 مۇرۇر (مرور) ئۆتۈش، بېسىپ ئۆتۈش، قاتناش.
 مۇزەخرەفات (مزخرفات) بىيەنە سۆز، قۇرۇق گەپ، جۆيلۈش.
 مۇزەييەل (مذيل) قوشۇمچە قىلىش، ئىزاھات بېرىش. ك. بېزەش.
 مۇژە (مژه) كىرىپك.
 مۇسەللەم (مسلم) ھەممە ئادەم قايىل بولغان؛ مۇتەييەنلەشكەن؛
 شەكسىز.
 مۇسەۋۋەدە (مسوده) ئارگىنال، دەسلەپكى نۇسخا، لايىھە.
 مۇسەۋۋەر (مصور) سىزىلغان، سىزىلغان نەرسە؛ رەسىملىك.
 مۇسەۋۋىر (مصور) رەسىم، سەنئەتكار.

مۇستەخرەج (مستخرج) قېزىپ چىقىرىلغان؛ ئېرىشكەن.
 مۇستەدام (مستدام) ئۇزاققىچە، ھەمىشە، مەڭگۈ.
 مۇستەقىم (مستقيم) تۈز؛ توغرا.
 مۇستەھسەن (مستحسن) گۈزەل؛ مەدھىيەلەشكە ئەرزىيدىغان.
 مۇئىرات (معصرات) بۇلۇت.
 مۇشارۇن ئىلەيى (مشار اليه) ئىشارەت قىلىنغۇچى.
 مۇشائەرە (مشاعره) شېئىر مۇسابىقىسى قىلىش.
 مۇشتەغىل (مشتغل) مەشغۇل بولغان؛ شۇغۇللىنىۋاتقان، ئالدىراش
 ئىشلەۋاتقان.
 مۇشتەمىل (مشمتمل) ئۆز ئىچىگە ئالغان.
 مۇفائەلە بابى (مفاعله بابى) "مۇفائەلە" شەكلىدىكى سۆزلەر سۆز-
 لەنگەن باب.
 مۇفەررە (مفرح) خوشاللىق، كىشىنىڭ كۆڭلىنى ئاچىدىغان؛
 ھاياجانلاندۇرىدىغان.
 مۇفەد (مفيد) پايدىلىق، مەنپەئەتلىك، بەھرىلىك، نەپ بېرىدىغان.
 مۇقابەلە (مقابله) ئۇچرىشىش؛ ئاقابىل تۇرۇش؛ سېلىشتۇرۇش؛
 كوررىكتورلۇق.
 مۇقەررەر (مقرر) قارار قىلىنغان؛ مۇقىملاشقان، بېكىتىلگەن؛
 تەۋرىمەس.
 مۇقتەدا (مقتدا) داھى، يولباشچى؛ ئىقتىدا قىلىنغۇچى.
 مۇكالىمە (مكالمة) گەپلىشىش، سۆھبەتلىشىش.
 مۇكەررەر (مكرر) تەكرارلانغان، قايتىلانغان؛ تەكرارلاش.
 مۇكەررىر (مكرر) تەكرارلىغۇچى، قايتىلىغۇچى.
 مۇمتاز (ممتاز) ئىمتىيازلىق، ئالاھىدە؛ يۈكسەك، ئەلا، ئېسىل.

مەئمۇرە (معموره) ئادەمزات ياشايدىغان جاي؛ ئاۋات ماكان؛ دۇنيا.

مۇناقەشە (مناقشه) مۇنازىرە، تالاش-تارتىش؛ مۇزاكىرە، مۇھاكىمە.

مۇنتەشىر (منتشر) چېچىش، يېيىش؛ يايغان، تارقاتقان.
مۇنتىج (منتج) نەتىجىلىك، ھوسۇللۇق؛ ئىشلەپچىقىرىلغان.
مۇنەھسىر (منحصر) مۇھاسىرىگە ئېلىنغان؛ چەك قويۇلغان؛
ئىگەللەشۈپلىنغان.

مۇھاكەمە (محاكمه) دەۋالاشش؛ ھەق ناھەقنى ئايرىپ ھۆكۈم
چىقىرىش.

مۇھەندىس (مهندس). بىناكار، ئىمارەت ئىنژېنېرى.
مۇھتاجۇن ئىلەيى (محتاج اليه) ئېھتىياج، كىشى مۇھتاج بولىدىغان
نەرسە.

مۇھلىك (مهلك) ھالاك قىلىدىغان، ئۆلتۈرىدىغان.
مۇھىقق (محق) توغرا، ھەق؛ شۇنداق بولۇشقا تېگىشلىك.
مۇۋافەقەت (موافقت) قوشۇلۇش، ياقلاش، ماسلىشىش؛ بىرلىك.
مۇئىززۇس سەلتەنەت (معز السلطنة) سەلتەنەتنىڭ يۈزىنى يورۇت-
قۇچى، سەلتەنەتنى يۈكسەلدۈرگۈچى.

مۇئەبەر (معتبر) ئېتىبارلىق، ئەتىۋار، مۇتۋەر.
مۇئىجىز نىزام (معجز نظام) مۆجىزىلىك ئۇسلۇب.
مۈلك (ملك) پادىشاھلىق؛ ھۆكۈمرانلىق؛ دۆلەت؛ دۆلەت
تېررىتورىيىسى.

مۈلكى يىگىت (ملك ييكيت) يىگىتلىك مەملىكىتى.
مىرئاتۇس سەفا (مرآت الصفا) پاكلىق ئەيىنىكى.

مىزانۇل ئەۋزان (مىزان الاوزان) ۋەزىنلەر مىزانى.
 مىسىرى مۇئەززەم (مىسىر معظم) كاتتا شەھەر.
 مىكىجىن (مىكجىن) چىشى توڭگۇز.
 مىلك (ملك) مۈلۈك؛ بايلىق.
 مىم (ميم) چاغاتايچىدا "م" ھەرپىنىڭ نامى.
 مىنھاجۇن نەجات (منهاج النجات) قۇتۇلۇش يولى، نىجاتلىق يولى.
 مىھرى لامى (مهر لامع) نۇرلۇق قۇياش.
 مىييار (معيار) ئۆلچىگۈچ، مىزان؛ ئۆلچەم، ئۆلچەك.

ن

نادىر (نادر) تېپىلماس، ئاز ئۇچرايدىغان.
 نادىرى زەمان (نادر زمان) زامانىسىنىڭ نادىرى.
 نازىل (نازل) چۈشۈرگۈچى، تۆۋەنگە چۈشۈرگەن.
 نازىم (ناظم) شائىر، نەزمىچى.
 نافەر جام (نافر جام) پايدىسىز؛ نەتىجىسىز؛ بەختسىز.
 نافەرمان (نافرمان) پەرمانسىزلىق، ئىتائەتسىزلىك.
 نامۇتەناھى (نامتئاهى) پۈتمەس-تۈگمەس، چەكسىز.
 نەبات (نبات) ئۆسۈملۈك.
 نەبى (نبى) پەيغەمبەر.
 نەئىت (نعت) مەدھىيە، بايان.
 نەتائىج (نتائج) ق. نەتىجى.
 نەتايىج (نتايج) نەتىجە (نتىجە) نىڭ كۆپلۈكى: نەتىجىلەر.
 نەرد (نر) ئەرەك.

نەزارە (نظارە) قاراش، كۆز سېلىش، كۆز تىكىش.
 نەزاھەت (نزاھت) پاكلىق، سايلىق؛ بىگۇناھلىق؛ پاك، غۇبارسىز.
 نەززارە (نظارە) تاماشابىن؛ كۆزەتكۈچى.
 نەزمىپىرا (نظم پىرا) نەزمىچى، نەزم ئۈستىسى، ئۈستە شائىر.
 نەزمىساز (نظم ساز) شائىر.
 نەزمگۈستەر (نظم كىستەر) شائىر.
 نەزمۇل جەۋاھىر (نظم الجواهر) جەۋھەرلەر تىزىمىسى.
 نەسايىمۇل مۇھەببەت (نسايم المحبة) سۆيگۈ سەلىكىنى.
 نەسايىم (نصايح) نەسىھەت (نصيحۈت) نىڭ كۆپلۈكى؛ نەسىھەتلەر.
 نەسرۇل لەئالى (نشر الاللى) ئۈنچىلەر چاپمىسى.
 نەسىب (نصيب) نېسبە؛ نىسب.
 نەسىمۇل خۇلد (نسيم الخلد) جەننەت شامىلى، جەننەت سەلىكىنى.
 نەشات (نشاط) خۇشال، شاد؛ شادلىق، خۇشاللىق؛ شوخلۇق.
 نەغمە سەراي (نغمه سراي) نەغمىچى؛ خۇش ناۋا.
 نەفەسى مەسھەدەم (نفس مسيحدم) ئەيسا پەيغەمبەردەك مۆجىزە
 نەپەسلىك.
 نەفەھات (نفحات) نەفەھەت (نفحة) نىڭ كۆپلۈكى؛ خۇش
 پۇراقلار.
 نەفس (نفس) ماھىيەت؛ ئۆز ۋۇجۇدى.
 نەفەھەت (نفحة) خۇش پۇراق.
 نەفى (نفي) ئىنكار، رەت قىلىش.
 نەكات (نكات) نۇكتە (نكته) نىڭ كۆپلۈكى؛ نازۇك ئۇقۇملار.
 نەكەھەت (نكته) خۇش پۇراق، پۇراق.
 نەمۇدار (نمودار) روشەن، ئوچۇق، گەۋدىلىك؛ ئۆرنەك، ئۈلگە.

نەھار (نھار) كۈندۈز.

نەھنۇ (نھن) بىر.

نەۋا (نوا) كۈي، ناۋا، مۇقام؛ ئوزۇقلۇق، يېگۈلۈك. ك. پايدا،
بەھرە.

نەۋادىرۇش شەباب (نوادىرالشباب) يىگىتلىك نادىرلىقلىرى.

نەۋدۇ (نوع) تۈر، خىل.

نەۋرەس (نورس) پىشقان، يېتىلگەن؛ قىرانغا يەتكەن؛ ياش،
يېڭى.

نەۋكەر (نوكر) ئەسكەر، لەشكەر.

نەۋۋرە مەرقەدەھۇ نۇران (نور مرقەدە نورا) ئاللا ئۇنىڭ ياتقان
جايىنى نۇرغا
پۈركىگەي.

نوش (نوش) ئىچىش، سۈمۈرۈش.

نۇبۇۋەت (نبوت) پەيغەمبەرلىك، ئالدىن بىلەرلىك.

نۇرۇل مىللەت (نورالملت) مىللەتنىڭ نۇرى.

نۇكتە (نكتە) نازۇك ئۇقۇم، گۈزەل سۆز؛ نەسىھەت؛ مۇھىم نۇقتا.

نۇكھەت (نكھت) خۇش پۇراق، خۇش بۇي.

نۇھۇسەت (نحوست) نەس باسقان، پەسكەش؛ پەسلىك؛ نەسلىك.

نۇسبەت (نسبت) باغلىنىش، ئالاقە، مۇناسىۋەت؛ تاناسىپ.

نىكارخانە (نكارخانه) سىزما رەسىملەر ئۆيى.

نىگارنىش (نگارش) سۈپەتلەش، تەرىپلەش؛ سىزىش؛ بايان قىلىش،

تەسۋىرلەش.

نىھانخانە (نھانخانه) مەخپىيەتخانا.

نىياز (نياز) ئىلتىجا، يالۋۇرۇش؛ تىلەك، ئارمان، ئېھتىياج؛ سوۋغا،

تۆھپە.

نىياز مەند (نىياز مەند) ھاجەتمەن، ئىلتىجا قىلىدىغان، تەلەبكار.
نىپىش (نىپىش) نەشتە؛ كۈچۈكنىڭ چىشى؛ مەسخىرە.

ھ

ھا (ھا) چاغاتايچىدا «ھ» ھەرپىنىڭ نامى.
ھاسىلى كەلام (ھاسىل كلام) گەپنىڭ خۇلاسىسى.
ھالا (ھالا) ھازىرمۇ، ھېلىمۇ، تا ھازىرغىچە.
ھالات (ھالات) ھالەت (ھالەت) نىڭ كۆپلۈكى؛ ھالەتلەر.
ھالان (ھالا) ق. ھالا.
ھەبب (ھب) دان، ئاشلىق.
ھەبىب (ھبىب) سۆيۈملۈك، مەھبۇب؛ دوست.
ھەدەقە (ھدقە) كۆز چانقى.
ھەدد (ھد) چەك، چېگرا.
ھەدىقە (ھدىقە) باغچا، گۈلزارلىق.
ھەرفى ۋەسل (ھرفى وەسل) باغلىغۇچى سۆز (گ).
ھەرىم (ھرىم) ھەرەم، مۇقەددەس ماكان، چەكلەنگەن رايون.
ھەزە شەيئۇن ئەجىبۇن (ھذا شىئى عىجىب) بۇ كىشىنى
ئەجەبلەندۈرىدىغان نەرسە.
ھەزەل قىياس (ھذا القياس) مۇشۇ قىلىپتىكى، مۇشۇ ئۆلچەملىك.
ھەسر (ھصر) قورشاۋ، مۇھاسىرە؛ چەك، چەكلىمە.
ھەفت پەيكەر (ھفت پىكر) يەتتە گۈزەل.
ھەقايىق (ھقايىق) ھەقىقەت (ھقىقت) نىڭ كۆپلۈكى؛ ھەقىقەتلەر.

ھەق سۇبھانەھۇ ۋە تەئالا (حق سېحانە وتعالی) ماختاشقا ئەرزىيدى.
غان ۋە قۇدرەتتە
تەكۋىنى يوق ئاللا.

ھەقىر (حقیر) پەس، ئەرزىمەس، بىچارە، پېقىر.
ھەكەم (حکم) رېپىر، خالىس ھۆكۈم قىلغۇچى.
ھەكك (حك) مۇلاھىزە.

ھەللال (حلال) ھەل قىلغۇچى، تۈگۈننى يەشكۈچى، ئېرىتكۈچى (خ)*
ھەللالى مۇشكىلات (حلال مشكلات) مۇشكۈللەرنى ھەل قىلغۇچى.
ھەمانا (همانا) دەل مۇشۇنداق، ھەقىقەتەنمۇ شۇنداق؛ مۇشۇ
خىلدىكى.

ھەمۋار (هموار) تۈز، تەكشى؛ توسالغۇسىز؛ ئوڭاي، ئاسان.
ھەيرەتۇل ئەبىرار (حیرت الابرار) ياخشىلار ھەيرانلىقى.
ھەيسىيەت (حیثیت) ئابروي، ئاتاق، شۆھرەت؛ ئىززەت؛ دەرىجە.
ھوققە (حقه) قۇتا؛ ساندۇقچە.
ھۇرۇق (حروف) ھەرق (حرف) نىڭ كۆپلۈكى؛ ھەرپلەر؛ گەپلەر،
سۆزلەر.

ھۈللە (حله) تون؛ كىيىم-كېچەك؛ قىممەتلىك بۇيۇم.
ھۇمايۇن (همایون) قۇتلۇق، ياخشىلىق كەلتۈرىدىغان؛ شاھلارغا
خاس.

ھۈنە (هونه) ئەركەك كىيىك، ھاگىنا.
ھۆرر (حر) ئەركىن، ئازات، ھۆر، مۇستەقىل؛ ئېسىل؛ سەر خىل.
ھۆرۋەش (حروش) پەرىزات.
ھىدايەت (هدایت) توغرا يولغا يېتەكلەش؛ قۇتۇلدۇرۇش؛

* خ — "خىمىيەلىك ئاتالغۇ" مەنىسىدە.

يېتەكچىلىك.

ھىرقەت (حرقت) كۆيۈش، ئوت كېتىش؛ قىزغىنلىق.
ھىزار (ھزار) مىڭ، بىرمىڭ؛ بۆلۈل.
ھىلىيە (حليہ) زىننەت، بېزەك؛ تاشقى كۆرۈنۈش.
ھىممەت (ھمت) يۈكسەك نىيەت؛ تىرىشچانلىق؛ جۈرئەت؛ شىجائەت.

ئو

ئوقۇبەت (عقوبت) ئازابلاش، جازالاش؛ ئازاب.
ئولۇس (اولوس) خەلق.
ئومدە (عمدہ) تۇتقا، ھالقا؛ مۇھىم نۇقتا، ئەجەللىك يەر.
ئويۇب (عيوب) ئەيب (عييب) نىڭ كۆپلۈكى؛ ئەيىبلەر، ئەيىب-
نۇقسانلار.

ئۇ

ئۇتارد (عطارد) مىركۇرى يۇلتۇزى.
ئۇزۇ (عضو) ئەزا.
ئۇستازى فەن (استاذفن) پەن ئۇستازى.
ئۇلۇۋۇ (علو) يۈكسەك، ئالىي؛ يۈكسەكلىك.

ئۆ

ئۆلەك (النك) يايلاق، چارۋا مەيدانى، ئوتلاق، ئۆيلەك.
ئۆمرى نەقدى (عمر نقدى) ئۆمۈر سەرپىياتى. ك. ۋاقت.

ئۇ

ئۆلۈكچە (اولكوچه) كۆڭۈلدىكىدەك، چەندىكىدەك.

ۋ

ۋاجىبۇل ئىزئان (واجب الاذعان) «خوپ» دەپ باشنى تۆۋەن سېلىپ تۇرۇش لازىم بولغان.

ۋازىئە (واضح) ئاساس سالغۇچى، ئىجادكار، كەشپىياتچى. ك. خۇدا.

ۋازىئە (واضح) ئېنىق، چۈشىنىشلىك، ئوچۇق، روشەن.

ۋافى (وافى) لىق، تولۇق، تولغان.

ۋاقىئان (واقعا) ھەقىقى، ئەمەلىي، ئۇتسا سېپى بار.

ۋاۋ (واو) چاغاتايچىدا «ۋ» ھەرپىنىڭ نامى.

ۋەجھە (وجه) يۈز، بەت؛ يۈزلىنىش؛ تەرەپ، جەھەت؛ سەۋەب،

ۋەج.

ۋەزى (وضع) ھالەت، ئەھۋال، ۋەزىيەت؛ ئورۇن، جاي؛ بېكىتىش،

جايلاشتۇرۇش، ئورۇنلاشتۇرۇش.

ۋەزى قىلماق (وضع قىلماق) ئوتتۇرىغا قويماق؛ بەرپا قىلماق.

ۋەسەت (وسط) ئوتتۇرا، ئورتا، مەركەز.

ۋەسىق (وصىق) سۈپەتلەش.

ۋەسل (وصل) ئۇلىشىش، يېتىشىش؛ بىرىكىش، باغلىنىش.

ۋەسىئە (وسيع) كەڭ، كەڭرى.

ۋەسىلە (وسيله) ۋاسىتە، چارە، ئۇسلۇب، يول.

ۋۇسۇ (وسع) ئىمكانىيەت، مۇمكىنچىلىك؛ قابىلىيەت.
ۋۇسۇئەت (وسعت) كەڭلىك؛ دائىرە، كاتېگورىيە؛ كەڭ.
ۋۇقۇق (وقوق) بىلىم، چۈشەنچە؛ خەۋەر؛ ۋاقىپلىنىش.
ۋۇقۇقى تەۋانا (وقوق توانا) بىلىم جەھەتتىكى يېتىكلىك، كۈچلۈك
بىلىم قابىلىيىتى.
ۋىلايەت (ولايت) ۋەلىلىك، ئەۋلىيالىق؛ ھۆكۈمرانلىق؛
مۇقەددەس، تەڭداشسىز؛ ۋىلايەت.

ئى

ئىبا (ابا) رەت قىلىش.
ئىبارات (عبارات) ئىبارەت (عبارت) نىڭ كۆپلۈكى؛ ئىبارىلەر،
سۆزلەر، گەپلەر.
ئىبتىھاج (ابتهاج) خۇشاللىق، شاد-خۇراملىق؛ ھاياجان.
ئىبىرە (عبرە) مىسال، ئۆرنەك؛ ساۋاق.
ئىبكار (ابكار) سەھەردە يولغا چىقىش، تاڭ بىلەن تەڭلا سەپەرگە
ئاتلىنىش.
ئىتلاق (اطلاق) قويۇپ بېرىش، ئازاد قىلىۋېتىش؛ ئىشلىتىش،
قوللىنىش.
ئىتتام (اتمام) تاماملاش، تۈگىتىش.
ئىتتىدال (اعتدال) نورمال، ئېتىدال.
ئىتتىراز (اعتراض) نارازىلىق، قارشىلىق، ئېتىرازلىق؛ تاقابىل
تۇرۇش.
ئىجىمال (اجمال) ئىخچاملاش؛ ئىخچاملىق.

ئىختىسار (اختصار) يىغىنچاقلاش.
ئىختىلات (اختلاط) ئەبجەش، ئارىلاش، ئارىلاشما؛ ئارىلىشىش،
ئالاقىلىشىش.

ئىرادە (ارادە) خاھىش، ئارزۇ، ئوي؛ ئىرادە.
ئىراز (اعراضى) يىراقلىشىش، ئۇزاقلىشىش.
ئىرشاد (ارشاد) يېتەكلەش، يولباشچىلىق قىلىش.
ئىزار (عزار) يۈز، بەت، ياڭاق؛ چېكە چېچى.
ئىزافە (اضافە) قوشۇش، قوشۇپ قويۇش؛ ئاشۇرۇش.
ئىزدەتتۇ (ازددت) ئاشۇردۇم، زىيادە قىلدىم، تولۇقلىدىم.
ئىستىشەد (استشهاد) پاكىت تەلەپ قىلىش؛ ئىسپاتلاش، ئاساسلاش.
ئىستىغنا (استغنا) بايلىق، ئېھتىياجسىزلىق، توققۇزى تەللىك.
ئىستىقسا (استقصا) مۇھاكىمە قىلىش، ئەتراپلىق ئىگەللەش،
ئىزدىنىش.

ئىستىلاھ (اصطلاح) خاس ئاتالغۇ، تېرمىن؛ ئىدىئوم؛ ياراشتۇرۇش.
ئىستىئمال (استعمال) ئىشلىتىش، قوللىنىش.
ئىستىيغا (استيغا) ئورۇنلاش، ئادا قىلىش.
ئىسرار (اصرار) چىڭ تۇرۇش، ئۆز مەيدانىدا مەھكەم تۇرۇش؛
جاھىللىق

ئىشتىھار (اشتھار) مەشھۇرلۇق؛ شۆھرەت؛ داڭ چىقىرىش.
ئىفھەم (أفهم) سەن چۈشەن، بىلگىن (بۇيرۇق پېئىل).
ئىقتىزا (اقتضا) تەلەپ، ھاجەت.
ئىقلىم (اقلیم) رايون.
ئىلدىرىم (ايلديریم) گۈلدۈرماما.
ئىلزام (الزام) مەجبۇرلاش؛ مەجبۇرىيەت، بۇرچ.

ئىلھاق (الحاق) قوشۇش، قوشۇۋېتىش؛ قوشۇۋېلىش، ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىش.

ئىمتىنان (امتنان) رەھمەت، تەشەككۇر.

ئىمداد (امداد) ياردەم، مەدەت.

ئىنەك (اينەك) مۇشۇنداق؛ قاراڭ، كۆرۈپ قويۇڭ؛ ئوغۇل بالا، ياش يىگىت.

ئىنتىشار (انتشار) يېيىلىش، تارقىلىش.

ئىنتىقال (انتقال) يۆتكىلىش، كۆچۈش.

ئىنسانى (انصاف) ئادالەت، ئادىللىق، توغرىلىق.

ئىنشائاللاھ (ان شاء الله) ئىمكانىيەت بولسا، مۇمكىنچىلىك بولسا، خۇدا بۇيرۇسا.

ئىھتىمام (اهتمام) غەمخورلۇق؛ تىرىشچانلىق؛ سېغىنىش؛ ئەنسىرەش. ئىيەر (اييار) ئېگەر.

ئىيھام (ايهام) ئىككى بىسلىق سۆز، مەنىسى تۇتۇق گەپ.

ئىيھام ئەنگىز (ايهام انگيز) قارىمۇقارشى ئىككى خىل مەنە ئاڭلىتىدىغان.

ي

يا (يا) چاغاتايچىدا "ي" ھەرپىنىڭ نامى؛ "ى" شەكلى.

ياۋۇشماق (ياووشماق) يېقىنلاشماق.

يايى (يايى) ق. يا.

يەد (يد) قول.

يەقىيەن (يقينا) ھەقىقەتەنمۇ، راستىنلا؛ شەكسىز.

يۇبۇسەت (يېوست) قۇرغاقلىق؛ قۇرۇق.
يېگانەئى ئەسر (يېگانە ءەسر) ئەسرنىڭ يېگانىسى.

本书根据伊斯兰历1315年由土耳其艾合达木印书馆出版的土耳其文版中刊布的原文整理出版。

بۇ كىتاب مۇشۇ ئەسەرنىڭ 1315 - ھىجرىيىدە تۈركىيىدىكى ئەقداۋم كىتابخانىسىدا نەشىر قىلىنغان تۈركچە نۇسخىسىدا بېرىلگەن مەتنىگە ئاساسەن ئىشلىنىپ نەشىر قىلىندى.

مەسئۇل مۇھەررىر: غۇلام غوپۇرى
مەسئۇل كوررېكتور: رىشىت ۋاھىدى

ئەلىشىر ناۋايى

مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين

(ئىككى تىل توغرىلۇق مۇھاكىمە)

نەشىرگە تەييارلىغۇچى: خەمىت تۆمۈر
ئابدۇرۇپ پولات

مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىندى

شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلىدۇ

مىللەتلەر باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

1988 - يىل 11 - ئايدا 1 - قېتىم نەشىر قىلىندى

1988 - يىل 11 - ئايدا بېيجىڭدا 1 - قېتىم بېسىلدى

باھاسى: 0.70 يۈەن

两种语言之辨

阿里希尔·纳沃依著

(维吾尔文)

哈米提·铁木尔 编译
阿布都若夫·普拉提

民族出版社出版 新华书店发行

民族印刷厂印刷

开本：850×1168毫米1/32 印张：5 5/8

1988年11月第1版

1988年11月北京第1次印刷

印数：0001—1,600册 定价：0.70元

ISBN 7-105-00527-0/H·27

民文 (维2)